مەملىكەت بويىچە 100 نوقتىلىق ژۇرنال

مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال

شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈردىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS(HERITAGE)OFUYGHURFOLKCULTURE

مىراس

2

2013

美拉斯

ISSN 1004-3829

ئۇيغۇر كىتاب تورېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

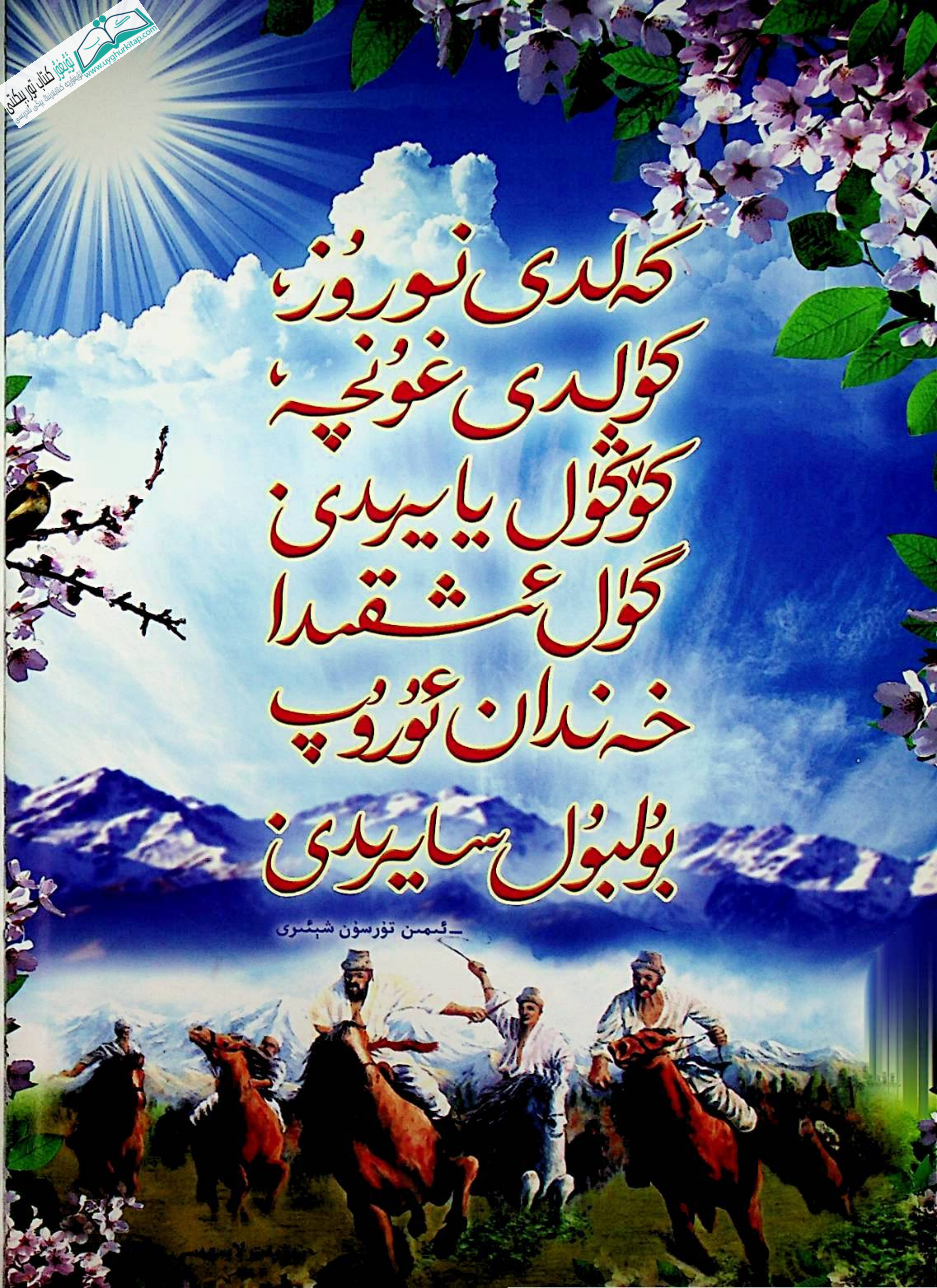

مىراس

قوش ئايلىق ژۇرنال 2013 ـ يىل 2 ـ سان

(ئومۇمىي 136 ـ سان)

نورۇزنامە

باھارنى سۆيۈپ .... غالىب مۇھەممەد قارلۇق (1)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئالتە شەھەردىكى سۆھبەت سورۇنلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى .... ئىمىن تاجى تۇرگۇن (3)

ئايدىڭ كېچىلەر

بېيىت — قوشاقلار .... (21)
شىۋېتسىيەلىك مىسسىيونېر سىگفرىد موئېن توپلىغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما .... مامۇت ئىمىن (75)

ئادەت قېرىماس

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوت ساقلاش ئادىتى توغرىسىدا ... ئابدۇغېنى ئوسمان (23)
دولانلارنىڭ ئۇۋچىلىق ئادىتى .... ئېلى ئېقىل (29)
دارۋازىلىق ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ...... ئابدۇرېشات مۇساجان توغرۇل (33)

يېمەكلىرىمىز

قاراقاش نانلىرى .... ئايمۇھەممەد ساھىبى (35)

ۋەسىقىلەر

قەشقەر تېكىستىلىرى .... ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ (43)

باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
جاۋابكار مۇھەررىر:
نۇرنىسا باقى
مۇھەررىرلەر:
نۇرنىسا باقى
خۇرسەنئاي مەتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن
باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 _ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 _ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
جۇپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

保护文化遗产 捍卫精神家园

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

كىنىزەم بىلەن بوز كۆرپەش .... (55)

گۈزەللىك ئوندۇر توققۇزى توندۇر

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىدە تەلپەكنىڭ بارلىققا كېلىشى ......
.... مۇھەممەد سېلىم مۇھەممەد قاسىم (61)

مىراسلىرىمىز

يەكەننىڭ قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتىدىكى تۆت گۆھەر ...
.... ئەكرەمجان مەترۇسۇل ئۇمىدى (71)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 30 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 30 يىللىق شانلىق تارىخىدا 136 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن، دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنىۋى گۈلىستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە قىزغىن سالام يوللايمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزەم تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەرىيەمگۈل ئىدرىس

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: «ئەسلەش» ئەنۋەر ئوسمان سىزغان
مۇقاۋىنىڭ 4 - بېتىدە: «تەكلىماكان قۇچىقىدا» ئابدۇغېنى ئىمام سىزغان

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

总编：
阿扎提·苏里坦
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
（法人代表）
本期责任编辑：
努尔尼沙·巴克
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路 716 号文联 14 层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：58—60
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

باھارنى سۆيۈپ

غالىب مۇھەممەد قارلۇق

— نورۇز ھەققىدە

«ئىشنىڭ بېشى سەھەرنىڭ، يىلنىڭ بېشى باھاردىن» شۇڭا سەھەر ۋە باھار تېرەنلىرى يازغۇچى، شائىرلارنىڭ قەلبىدىكى قەلەم ئاشناسىغا، كىشلەرنىڭ ھېسسىيات قەسرىدىكى ئوپتىمىستىك مۇتىفلارغا ئايلانغان. سەھەر ئادەمگە جەڭگىۋارلىق بەرسە، باھار ماددىي ۋە روھىي نېمەتلەرنىڭ يورۇق شولىسىنى كۆرسىتىدۇ. باھار تەبىئەتنىڭ تولغاقتىن بوشىنىشى، ھاياتلىقنىڭ يېڭى مۇساپىگە قايتىدىن قەدەم قويۇشى، ھاياتىي كۈچ باھار بىلەن ئويغىنىدۇ، ئۇرغۇيدۇ، باھار بىلەن يېڭى مەنزىللەرگە يول ئالىدۇ، شۇڭا كۆپىنچە ئادەملەرنىڭ قەلبى باھارغا تەلپۈنۈپ، باھاردىن كۆڭلى سۇ ئىچىدۇ.

ئەلۋەتتە پەسىللەرنىڭ ئۆزىگە يارىشا خاسىيەت، ھېكمەتلىرى بولىدۇ، ئۇلارنى ئايرىپ قاراشمۇ تەبىئىي مۇۋازىنەتكە مۇخالىپ. ئۇلارنىڭ تەقدىرى چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. ئەمما پەسىللەرگە نىسبەتەن باھار ئاچقۇچ، ئاساس. شۇڭا مول مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز يىل بېشى بولغان باھارغا ئالاھىدە ئىشتىياق ئەقىدە بىلەن قارىغان ھەمدە «نورۇز»دىن ئىبارەت مۇبارەك بايرام ماركىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. كۆك مەشرىپىدىن نورۇز تەنتەنىسىگىچە خەلقىمىزنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش، ئىنسانىي ئويغىنىش، ۋاقىت، مەۋجۇداتلىققا بولغان تېۋىنىش ۋە يىلغا بولغان ئەقىدە ئېڭى ئۆز جۇلاسىنى تاپقان. ئويغىنىش، تەنتەنە، ئەقىدە، ئىرادە، ئۈمىدۋارلىق، ئېتىقاد، مىللىيلىك ئۇيغۇر بايراملىرى ئىچىدىكى نورۇزدا ئەڭ ئىپادىسىنى تاپقان.

بىلىك رەھنامالىرى نورۇز بايرىمىنى تېگى-تەكتىدىن تەبىئەت بايرىمى دەپ قەيت قىلغان. چۈنكى نورۇز بايرىمى ئىسىم مەنىسىدىن «باھار يامغۇرى»، «تۇنجى باھار كۈنى»، «يېڭى كۈن» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، شەمسىيە (قۇياش) كالېندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى، يەنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى (ھەر يىلى 3-ئاينىڭ 21-كۈنى) ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن يېڭى يىلنى دەل مۇشۇ كۈندىن باشلىنىدۇ دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ، بۇ ھەم ئەمەلىيەتكىمۇ ئۇيغۇن. شۇنىڭ ئۈچۈن نورۇز بايرىمى ئەسلىي ماھىيىتى بىلەن يېڭى يىل

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بايرىمدۇر. بۇ كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە يۇرت ئەھلى بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشقىنىچە نورۇزغا ئاتالغان تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى باشلىۋېتىدۇ. نورۇز ئېشى ئېتىلىپ ئەل-جامائەت ئورتاق ئېغىزغا تېگىشىدۇ. «تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر» دېگەندەك نورۇز ئېشى ھەممەيلەنگە شادلىق ئاتا قىلىپ، تەنگە قۇۋۋەت، روھىغا مەلھەم بولىدۇ. چەۋەندازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، ئىلەڭگۈچ ئۇچۇش... قاتارلىق تەنتەربىيە ئويۇنلىرى قاينايدۇ، مەدداھلار خەلق ھېكايە-قىسسەلىرىنى قېزىتىۋېتىدۇ، «ئون ئىككى مۇقام»نى مەركەز قىلغان ناخشا-كۈيلەر ئەۋجىگە چىقىدۇ، نورۇزنامىلەر ئوقۇلىدۇ.

كۆڭۈلنىڭ چىركىنلىكلىرى يۇيۇۋېتىلىدىغان بۇ كۈن نەقەدەر خاسىيەتلىك، مۇقەددەس-ھە! يىل بېشىنىڭ پاك باشلىنىشى سائادەتتىن دېرەك. بارلىق كۆڭۈلسىزلىكلەر، نىزا-ئاداۋەتلەر بۇ كۈنى كۆڭۈللەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. ئىناقلىق، سالام-سەھەت، ياخشى تىلەكلەر مېلودىيەگە ئايلىنىدۇ. ئىلىم-مەرىپەتلىك، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. قاراڭ، بۇ دەۋر روھىغا نەقەدەر ئۇيغۇن، ئاجايىپ رېئال ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئىگە ئىلھامبەخش بايرام-ھە! شۇڭا نورۇز بايرىمىنى تەشەببۇس قىلىشنىڭ، زورايتىشنىڭ، جۇلالاندۇرۇشنىڭ ئالاھىدە زۆرۈرىيتى ۋە ئەھمىيىتى بار.

شۇنداق، نورۇز بىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىمىز. ئۇ مەنە ۋە قىممەتكە باي تىرىك سىمۋول. گەرچە ئۇنتۇشتىن ئىبارەت ئىنساننىڭ تەبىئىي كېسىلى يىللارنىڭ ئۇزۇن-قىسقا قاراڭغۇلۇقلىرىدا بىزنى بۇ بايرىمىمىزدىن مەلۇم دەرىجىدە يىراقلاشتۇرغان بولسىمۇ، بىراق ئەنئەنىگە باي چېچەنلىكىمىز بۇ بايرامنى يەنە ئارىمىزغا قايتۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭغا يېڭى ئەسىردە يېڭىچە نەزەر بىلەن ئەھمىيەت بەرمەكتىمىز، نورۇز يېزا-قىشلاقلىرىمىزدا ئەسلىي رۇخسارى بىلەن، شەھەرلىرىمىزدە سەھنە-ئېكرانلىرىمىز بىلەن ئۆز قەدرىنى تاپماقتا. نېمىلا دېمەيلى، نورۇزنىڭ قىممىتىنى تونۇماقتىمىز، ئۇنىڭ بىلەن يىللارغا ئەقدە قىلماقتىمىز. توغرا، بىز نورۇز بىلەن كۆكلەيمىز، كۆك مايسىلىرىدەك ئىزلىرىمىز بىلەن يىللارغا گۈل چېكىمىز، مانا بۇ نورۇزلۇق جاسارەت، نورۇزلۇق ئارمان شۇنداقلا نورۇز ئەھلىنىڭ قەلبى!

(ئاپتور: شىنجاڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ژۇرناللىرى نەشرىياتىدا)

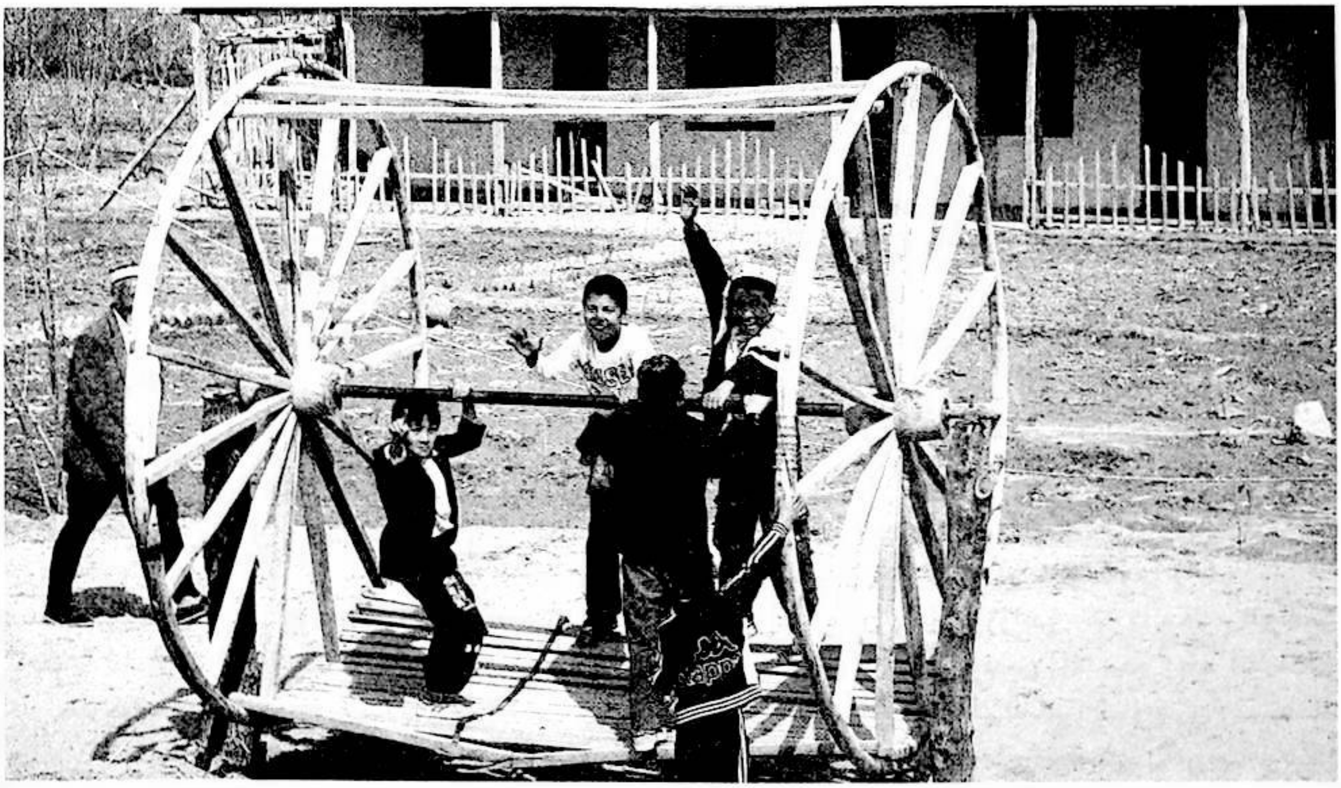

ئالتە شەھەردىكى سۈپەت سۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى

ئىمىن تاجى تۇرگۇن

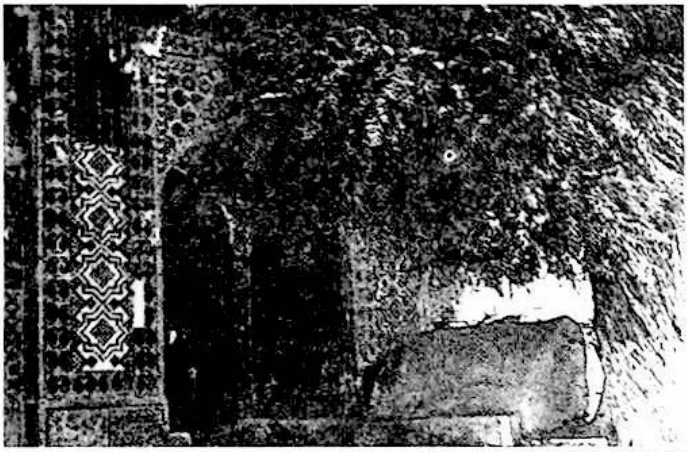

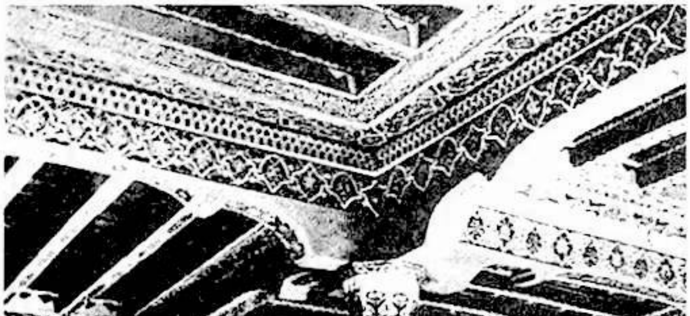

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭ يىپەك يولىنىڭ ئۆتۈشمە بەلبېغىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختىكى سەيياھ، دىن تارقاتقۇچى، ئارخېئولوگ، ئېكسپېدىتسىيەچى، ئىنسانشۇناس ۋە باشقا ھەر خىل شەكىل ۋە مەقسەت بىلەن بۇ زېمىندا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئىنتىلىدىغان ۋە بىر بېرىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلىپ تەلپۈنىدىغان مۇقەددەس جايىغا ئايلانغان ھەمدە ئۇلار بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ كۆرگەن بىلگەنلىرىنى ۋە بۇ ھەقتىكى يازغان ساياھەت خاتىرىلىرى، ئارخېئولوگىيە دوكلاتلىرى، دۆلەتكە، ھۆكۈمەتكە يوللىغان مەخپىي دوكلاتلىرى ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرىنى يېزىپ چەت ئەللەردە شىنجاڭ ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە قىزغىنلىقىنى قوزغىغان. تارىختىن بېرى چەت ئەللىكلەر ۋە خەلقىمىز ئارىسىدىمۇ دىيارىمىزدىكى قەدىمىي شەھەرلەردىن قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان ۋە قومۇللارنى ئۆزگىچە سۈپەت سۆزى بىلەن سۈپەتلىگەن. مەسىلەن، ئەزىزانە قەشقەر، پىرىيانە يەكەن، شەھىدانە خوتەن، غازىيانە ئاقسۇ، غېرىبانە تۇرپان ۋە سوپىيانە قومۇل دېگەندەك. بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە بۇ شەھەر ۋە بوستانلىقلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى سۈپەتلەپ بېرىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ تارىخى، جۈملىدىن يۇقىرىقى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر

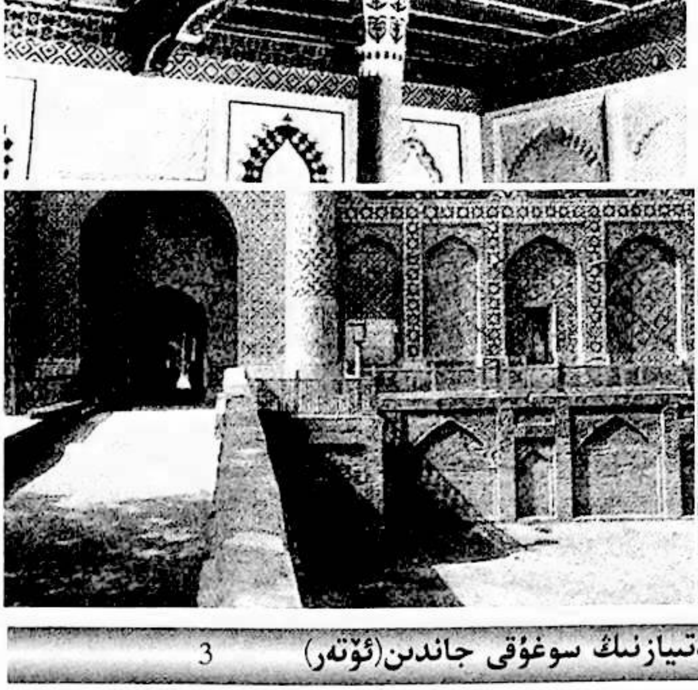

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

ماقالىلەر ۋە كىتابلار نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە ھېچكىم بۇ تېما ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىدى. بۇ سۆيەت سۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تارىخ، جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت ئىلىملىرى نۇقتىسىدىن يېشىپ ئىلىم ئەھلىگە ئايان قىلىش نۆۋەتتىكى مۇھىم ئىلمىي مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.

تەڭرىتاغ — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئۇزۇن ۋە چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى قىسمى شىنجاڭنى قاپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۇنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىققا ماس كېلىدىغان تەبىئىي مۇھىت ۋە ئىگىلىك شەكلى، جەنۇبىدا بولسا دېھقانچىلىققا ماس تەبىئىي مۇھىت ۋە ئىگىلىك شەكلى شەكىللەنگەن. تەڭرىتېغى ئارقىلىق جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلىپ تۇرغان بۇ گەۋدە — شىنجاڭ تارىخىدا نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىگە مەيدان ھازىرلىغان مەدەنىيەت بەلبېغىدىن ئىبارەت. مەشھۇر تارىخشۇناس ۋە ئۇيغۇرشۇناس ئالىم چېلىك سولۇلۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى دەپ ئاتالغان» ① دەپ ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن. رۇس ئالىمى گىروگىرويىفمۇ: «شىنجاڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا مەدەنىيەت، مەرىپەت جەھەتتە ئۆز قوشنىسى باكتىرىيەدىن قىلىشمايدۇ»② دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا شىنجاڭدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئېكسپېدىتسىيە بىلەن شۇغۇللانغان رۇسىيەلىك ئارخېئولوگ ۋە شەرقشۇناس ئوردېنبۇرگ: «ئىنسانىيەت تارىخى ھەققىدە سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە بۇ تارىختا شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخى تولۇق ھوقۇقلۇق بولۇپ كىرگەندىلا ئاندىن سۆز ئېچىشقا بولىدۇ، بۇ جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە»③ دېگەن.

شىنجاڭ جۇغراپىيەلىك ئورۇن جەھەتتە ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى ۋە دۇنيادا مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيەسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. بۇ رايوندا ئۈچ چوڭ ئىقتىساد (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا)، ئۈچ چوڭ دىن (بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى)، ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى (ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى، ئورال-ئالتاي تىل سىستېمىسى، خەنزۇ-تىبەت تىل سىستېمىسى) ئۆزئارا ئۇچرىشىپ بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن»④. مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل جۇغراپىيەۋىلىك مۇھىتنى پايدىلانغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىدىكىلەر ئۆز مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى كۇنسېرى يېتىلدۈرۈش، دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ۋە باشقا مىللەت مەدەنىيەتلىرى بىلەن مۇۋاپىق ئۇچرىشىش، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىشتا ماھىرلىقىدەك مەدەنىيەت پسىخىكىسى بىلەن ئۆزگىچە مەدەنىيەت ياراتقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ زېمىندا دۇنيا شەرقشۇناسلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك مەدەنىيەت سەمەرىلىرى بارلىققا كەلگەن. شۇڭا رۇس ئۇيغۇرشۇناسلىرىدىن بىرى تېخنوۋ: «شەرقىي ئاسىيانىڭ تاغلىق ئۆلكىسىدىكى ھەرقانداق بىر خەلق غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنى ئۇيغۇرلاردەك ئۆزىگە تارتالمىغان» ③دەپ يازغان.

«يەتتە شەھەر» — چىلك سولالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئاتىلىشى بولۇپ، بۇ دەۋردە «يەتتە شەھەر دېيىلگەنلەر كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، يەكەن، خوتەن، قەشقەر ۋە يېڭىسارنى كۆرسەتكەن. ياقۇپبەگ 1865-يىلى 1-ئايدا قەشقەرگە كېلىپ كېينچە بۇ يەرنى مەركەز قىلىپ ۋە يۇقىرىدا دېيىلگەن شەھەرلەر تېررىتورىيەسىدە قۇرۇلغان قورچاق ھاكىمىيەت «يەتتە شەھەر ھاكىمىيتى» دەپ ئاتالغان. «سەككىز شەھەر» — چىلك سولالىسىنىڭ ئوتتۇرا

---

① فىلك جياشىلك: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1957-يىل، 6-ئاينىڭ 12-كۈنىدىكى سانى (ئىسمائىل تۇمۇرىنىڭ «ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدىن ۋاستىلىك ئېلىنغان ستات).

② گىروگىرويىف «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي ماتېرىياللىرى»، 1988-يىلى، 1-سان، 6-بەت.

③ چىلك سولۇلو: «چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار»، «غەربىي شىمال تارىخ جۇغراپىيەسى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1987-يىللىق 2-سان.

④ تۇمۇر ھەسەن تەييارلىغان: «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەر»، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 2010-يىل 9-ئاينىڭ 24-كۈنى سانى.

مەزگىللىرىدىن باشلاپ كېيىنكى دەۋرلەردە تارىم ۋادىسـ
ىدىكى جـايلارنىڭ ئـومۇمىي ئـاتىلىشىنى كـۆرسەتكەن،
چيەنلۇڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مـەسلىھەتچى
ئامبال تەيىنلەپ قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، يـەكەن،
يېڭىسار، ئۇچتۇرپان ۋە قاراشەھەر قاتارلىق سەككىز شە-
ھەردە خان ئامبال تەسىس قىلغان.

يۇقىرىدا دېيىلگەندەك دىيارىمىزدىكى پارچە-پارچە
بوستانلىقلاردىن قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان
ۋە قومۇللار جەنۇبىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى ئـالاھىدە
ۋە مۇھىم قەدىمىي شەھەرلەر شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتى-
ساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئـورۇننى
تۇتىدىغان بولۇپ، تارىختا ئـۇلار ئـۆزىنىڭ خـاس شـەھەر
نـامىنىڭ ئـالدىغا ئـۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك، مـەدەنىيەت ۋە
باشقا ئـامىللارنى ئـۆزىگە مۇجەسسەم قـىلغان بىر قـىسىم
سۈپەت سۆزلىرى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، ئۇلار تارىختا
ئۆز يۇرت خەلقلىرى ۋە باشقا چەت ئـەللىكلەر تـەرىپىدىن
ئەزىرانە قەشقەر، پىرىيانە يەكەن، شەھىدانە خوتەن، غازى-
يانە ئاقسۇ، غېرىبانە تۇرپان ۋە سوپىيانە قومۇل دېگـەن-
دەك سۈپەت سۆزلىرى بـىلەن ئـاتالغان. 1877 ـ، 1879 ـ
يىللىرى شىنجاڭنىڭ تۇرپان، سانجى، ماناس ۋە ئۈرۈمچى
قـاتارلىق شـەھەرلەرنى سـاياھەت قـىلغـان تـارىخشۇناس،
سەيياھ قۇربان غەلى خالىدىي ئۆزىنىڭ «كىتاب تـارىيخى
جەيدەئى جەدىدە» (تارىختىن يېڭى بايانلار) نـاملىق ئـە-
سىرىدە بـۇ ئـالتە شـەھەرنىڭ نـامى ھـەققىدە تـوختىلىپ:
تۇرپان ئىسىملىك ئىككى شەھەر بولۇپ، بـىرى، ئۇچتۇر-
پان، بۇ ئاقسۇ شەھىرىگە يېقىن بـولۇپ كـونا تـۇرپاندىن
ھارۋا بىلەن بىر ئايلىق يول يىراقلىقتا. بۇ تـۇرپاننى كـونا
تـۇرپان دەپ ئـاتايدۇ. خـەلقى پېقىر ۋە بـىچارە، يـاۋاش
بـولغانلىقتىن غـەرىبانە تـۇرپان دېگـەن سـۈپەتكە لايـىق
غېرىب بىر شەھەردۇر. غەرىبان يەنە ئەزىز، غازى، شەھىد
دېگەن سۆزلەر ئەسلىدە ئەرەبچە بولۇپ، سۈپەتنى ئىپادى-
لەيدىغان ئوخشىتىشلار پارسچە ۋە تۈركچە سۆزلەردە شۇ
مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئەرەبچىدە ئـەلىف (ئا) بـىلەن نـۇن (ن)
مۇئەننەس (ئايالچە سۆز) بەلگىسى بولغاندا، پارسچىدا ئـان
(ان) ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا كـەلگەندە كـۆپلۈكنى بـىلدۈرىدۇ.
مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى غېرىب
بولغاچ غەرىبانە تۇرپان دېيىلەر، خوتەندە شـەھىدلەر كۆپ
بولغانلىقتىن شەھىدانە خوتەن، يەكەندە پىرلەر كۆپ بولغان-
لىقتىن پىرىيانە يەكەن، ئاقسۇدا غـازىيلار كـۆپ بـولغانلىقتىن
غازىيانە ئاقسۇ، قەشقەردە ئەزىزلەر كۆپ بولغانلىقتىن ئەزى-
زانـە قـەشقـەر دەپ ھـەر بـىرسىنـى شـۇنداق ئـايرىم
تەسۋىرلەر»① دەپ يازغان. مەن بۇ مـاقالەمدە ئـۇلارنىڭ
ئالدىدىكى سۈپەت سۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە ئـۆز
كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

ئەزىرانە قەشقەر

‹ئەزىز› سۆزى ـــ ئەرەبچە بولۇپ، ئىززەت، ھۆر-
مەتكە ئىگە، قەدىرلىك، سۆيۈملۈك، ئـەتىۋارلىق، قـىممەت-
لىك، مۇقەددەس ۋە تەڭداشسىز دېگـەن مـەنىدە بـولۇپ،
ئۇنىڭ سۈپەت شەكلى ‹ئەزىزانە› بولسا ھـۆرمەت، ئـېتىبار
ۋە ياخشى كۆرۈشكە ئېرىشكەن② دېگەن مەنىلەرنى بـىل-
دۈرىدۇ. خـەلق ئـارىسىدا كـاشغـەر ھـەققـىدە مـۇنداق
مىسرالار پۈتۈلگەن.

كاشغەر دەپ نامى چىقسا بىلمەيىن قالماس كىشى،
ئەلڭ ئەزىز مەشھۇر دەپ نامداردۇر كاشغەر.

ئەزىزانە كاشغەرىينىڭ شېرىن-شەربەت سۈيى بار،
ھايات بىلەن قوشكېزەك ياڭراق ناخشا كۈيى بار.

قەشقەر 2000 يىلدىن ئارتۇق تـارىخقا ئـىگە بـولغان
قەدىمىي مەدەنىيەتلىك شەھەر بولۇپ، تارىختا ئوتتۇرا ئا-
سىيادىكى مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا شـىنجاڭ
رايونىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مـەركىزى ۋە شـەھەرلىرىدىن
بىرى بولۇپ كەلگەن. قەدىمدىن تارتىپ ئۆزىنىڭ گۈللەن-
گەن سودا-تىجارىتى بىلەن نـام چـىقارغان ئـاۋات شـەھەر
بولۇپ، ئۇيغۇرلار ۋە ئـوتتۇرا ئـاسىيا مـەدەنىيىتىنىڭ مـەر
كىزى، يىپەك يولىدا پارلىغان نـۇرلۇق مـەرۋايىت، ئـۇزاق
تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر ئىدى.

تارىم ۋادىسىدا يـاشىغان تـۈركىي تـىللىق مـىللەتلەر
خېلى قـەدىمكى زامـانلاردىن بـاشلاپ قـەشقەر ۋە ئـۇنىڭ

---

① رۇس ئالىملىرى كوللېكتىپى تۈزگەن، ئۇيغۇر سايرانى رۇسچىدىن تـەرجىمە قـىلغان: «ئـۇيغۇرلار ۋە غـەربىي يـۇرتتىكى بـاشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى، 7-بەت.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «ئەرەب مۇزىكا مـەدەنىيىتىنىڭ ئـۇيغۇر 12 مۇقامىغا بـولغان تـەسىر مـەسىلىسى»، «شىنجاڭ ئـىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991-يىللىق 4-سان.

ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشاپ مول ۋە رەڭدار بولغان شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان. ئاز كەم 400 يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى مەزگىلىدە ئىلىم-پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە زور گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇخارادا پەن - مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەردە نۇرغۇنلىغان مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلگەنلىكىگە تەقلىد قىلىپ كىشىلەر قەشقەرنى «سانى بۇخارا» (ئىككىنچى بۇخارا دېگەن مەنىدە) دەپ تەرىپلىگەن، شۇنداقلا يەنە كېيىنكى دەۋرلەردە «ئەزىزانە قەشقەر» دېگەن نام بىلەن ناھايىتى شۆھرەت قازانغان.

قەشقەر ئۆزىنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت سەلتەنىتى بىلەن بىر نەچچە خانلىقنىڭ پايتەختى قىلىنغان. چاتاغاي خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئالىم جامال قارشى «‹سۇرراھ لۇغىتى› گە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرىدە قەشقەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «كاشغەر شەھىرىنىڭ پەخىرلىك شەھەر بولۇشى ئۇنىڭ ئىسلام مەركىزى ۋە ئالىم - ئۆلىمالار جايلاشقان ئىلىم-مەرىپەت بۇلىقى، ئېسىل پادىشاھ-خاقانلارنىڭ ۋەتىنى، كاتتا ئالىملارنىڭ يۇرتى بولۇشىدا. كاشغەرىينىڭ ئوت-چۆپلىرى كۆپ، تۈرلۈك نازۇ-نېمەتلەر، ئۈزۈم تاللىرى كۆپ بولۇپ، سانجاق-سانجاق مېۋىلەيدۇ. يېسە زىيان قىلمايدۇ. ۋادىلىرىدا سۇ ناھايىتى كۆپ، زىرائەتلىرى يامغۇردىن بىھاجەت. باھار پەسلى ۋە يازدا يامغۇر ياغمايدۇ، قىشتا قار يېغىپ، يازدا مېۋىلەر كۆپ بولىدىغان، يازدا يامغۇر يېغىپ، كۈزدە ئوت-چۆپلەر ئۈنىدىغان شەھەرلەردەك ئەمەس (قار-يامغۇر ياغمىسىمۇ ئوت-چۆپ، مېۋە-چېۋىلەر بولۇق ئۆسۈۋېرىدۇ) كاشغەرىيدە ھاۋانىڭ ھۆل بولۇشى زىيان ۋە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. ھاۋانىڭ قۇرغاق بولۇشى رەھمەت ۋە مېھرىبانلىق ئېلىپ كېلىدۇ، كاشغەر ئەھلى زىرائەت تېرىش ئۈچۈن كالا بىلەن ساپانغا موھتاج ئەمەس. كەتمەن بىلەن جوتۇ ئارقىلىق دېھقانچىلىق قىلىش ئۇلارغا ئاسان. كاشغەر ئەھلى تۇرمۇشتا موھتاج بولىدىغان مېۋە-چېۋىلەر، سەي-كۆكتاتلار، ئالىي، ئېسىل كىيىم-كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىگىز، گىلەم، كۆرپە دېگەندەك بىساتلىرىنىڭ ھەممىسى كاشغەرىينىڭ ئۆزىدىن چىقىدۇ. ئالىي جابدۇقلاردىن ئاددىي نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كاشغەرىيدىن تېپىلىدۇ. كاشغەرىيدە زەھەرلىك جانىۋار-ھاشاراتلار يوق. يىلان-چايانلارمۇ يوق. كاشغەرىينىڭ ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە كۆللىرى سۇغا لىقمۇلىق تولغان. دەرەخلىرى باراقسان، مېۋىلىك دەرەخلىرىنىڭ مېۋىلىرى سانجاق-سانجاق، تۇپرىقى مۇنبەت. كاشغەرىينىڭ شەرەپلىك ئادەملىرى ئادەملەرنىڭ ئەڭ شەرەپلىكىدۇر. كاشغەر مەن ھىجرەت قىلغان ئەڭ گۈزەل جاي ۋە مېنىڭ تىجارىتىم (ئىلىم-مەرىپەت ئۆگىنىش مەشغۇلاتىم) ئەڭ راۋاجلانغان جاي. مېنىڭ كاشغەرىيدە ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئەھۋالىم خېلى ياخشى بولدى. كاشغەر مەن ئۈچۈن ئالىم-ئۆلىمالار بىلەن سۆھبەتتە بولغان ناھايىتى ياخشى ئورۇن» ① دەپ يازغان. بۇ ئەينى دەۋردىكى قەشقەرنىڭ ئىلىم-مەرىپەت، يېزا ئىگىلىك، ھاۋا، ئىقلىم ۋە بۇ يەردىكى مەشھۇر زاتلار ھەققىدىكى تىپىك ۋە رېئال بايانلار ئىدى. دېمىسىمۇ قەشقەردە مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدىلا ھەرقايسى دىن ۋە مەدەنىيەتلەر يۇغۇرۇلۇپ مەدەنىيەتتە بىر ئالتۇن دەۋر يارىتىلغان ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. ئالايلۇق، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بۇددىزم مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك شۆھرەتكە سازاۋەر بولغان ھەم كۇشان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمپېراتورى قەنىشقاغا دۆلەت ئۇستازى بولغان سامەلوشا، 8-، 9-ئەسىرلەردە ياشاپ ئۆتكەن جۇڭگو بۇددىزم تارىخىدا «پىر ئۇستاز» دېگەن نامغا نائىل بولغان شەرق بۇددىزم مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئېنسىكلوپېدىك كاتتا ئەسەر «پارچە نوملار شەرھە» (100 جىلد)نىڭ ئاپتورى بويلا خۇيلىن (پىر خۇيلان دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر سەنئەتكار بۇيلا چېڭئېن ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىب، ئەھمەد يۈكنەكى ۋە ئابدۇلغاپپار ئالمائىي قاتارلىق ئالىملار قەشقەردىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس مەدەنىيەت

---

① قۇربان غەلي خالىدى: «كىتاب تارىيخى جەرىدەئى جەدىدە» («تارىختىن يېڭى بايانلار» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ كىتابنى مەجىت ئەبۇزەر نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىلى نەشرى، تاتارچە (ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلغان) 19-، 20-بەتلەر.

② تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1-توم، 261-، 262-، 787-بەتلەر.

دىياردا يېتىشىپ چىقىپ ئىلىم-پەننىڭ ھەرقايسى ساھەل-
رىدە تېگىشلىك مۇھىم تۆھپىلىرى بىلەن دۇنيا ئىلىم ئەھ-
لىنىڭ دىققىتىنى قوزغىماقتا. ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي شا-
ھانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»دە قەشقەرنى ناھا-
يىتى يۇقىرى سۈپەتلەر بىلەن باھالىغان. مەسىلەن، ئۇ
قەشقەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: كاشغەر —
ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان
شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولىدۇ. قەشقەرنىڭ ھاۋاسى نا-
ھايىتى ساپ بولغاچقا ئافراسىياپ مۇشۇ شەھەردە
تۇرغان»② دەپ ئىزاھات بەرگەن. ئاپتور بۇ يەردە ئاف-
راسىياپنەك بىر تارىخىي ۋە ئۇلۇغ شەخسنى قەشقەرگە
باغلىشى ئۇنىڭ قەشقەرگە بولغان يۈكسەك مۇھەببىتىنىڭ
ئەينەن ئىپادىسىدۇر. ھەممىيلەنگە مەلۇم، ئافراسىياپ
تۇران خەلقلىرىنىڭ مىلادىدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇن يا-
شىغان خاقانى (بەزىلەر ئۇنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 6-، 7-
ئەسىرلەردە دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇن-
قى 550-يىلىدىن 520-يىللارغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىران
شاھى دارانىڭ يىل-دەۋرى بىلەن ئوخشاش دەپ قاراي-
دۇ، بۇ ھەقتە ھېچكىم تېخى كىشىنى قايىل قىلىدىغان
ئىلمىي ئىسپاتلارنى تاپالمىدى). مەھمۇد كاشغەرىينىڭ
ئۇنى قەشقەردە ياشىغان دەپ ئېيتىشى ھەم ئاپتورنىڭ نە-
زەرىدىكى تۇرانىيلارنىڭ خاقانى ئافراسىياپقا بولغان
يۈكسەك ئىپتىخار ھەم قەشقەرگە بولغان قىزغىن مۇھەببەت-
نىڭ نەتىجىسىدۇر خالاس. شۇنداقلا، ئۈچ توملۇق ئەس-
رىدە 50 نەچچە قېتىم قەشقەرنى تىلغا ئالغان. بۇ ئۇنىڭ
ئانا يۇرتى كاشغەرىيگە بولغان ئوتتەك مېھىر-مۇھەببىتى-
نىڭ مەھسۇلىدۇر. ئەينى دەۋرلەردە يەنى ئوبۇلقاسىم فىر-
دەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى يېزىلغان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ
ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ نەزەرى-
دە شۇ چاغدا ئاسىيا دائىرىسىدە ئىككىلا قوۋم بار دەپ
قارالغان. بىرى ئىرانىيلار، يەنە بىرى تۇرانىيلار. بۇلار
تارىختا بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىقى ۋە تۈزلەڭلىكلىرى-
نى ياسىل قىلغان ھالدا ناھايىتى كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان.
فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىمۇ مۇشۇ ئىككى
قوۋمنىڭ (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى شۇ ۋاقىتتىكى مىللەتلەر
چوڭ گەۋدىسى — ئاپتوردىن تولۇقلىما) ئۇرۇشلىرى ۋە
قەھرىمانلىرىغا بېغىشلانغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئافرا-
سىياپنى قەشقەردە تۇرغان دېيىشى بىرى قەشقەردە ياشى-
غۇچىلارنى ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادى دېگەن پىكىرنى ئىلگى-
رى سۈرۈش، يەنە بىرى ئۇنىڭ قەشقەردە ياشىغانلىقىنى
تىلغا ئېلىش ئارقىلىق ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەشقەرنى
ناھايىتى يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

يەر ناملىرى تەتقىقاتچىسى نىياز كېرىمى تۆپە ئاتا
«شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى» ناملىق ئەسىرى-
دە قەشقەر ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان: «بۇ
يەرنىڭ قەلئەسى بار، بازىرى بار، غەربىي يۇرت بويىچە
ھەممە دۆلەتلەردىن چوڭراق ھەمدە كوچىلىرى گىرەلەش-
كەن، بازارلىرى تۇتاشقان، رەڭگارەڭ ئۈنچە-مەرۋايىتلار
ھەمىشە تېپىلىدىغان، چارۋا، مېۋە-چىۋىلەر ساناپ تۈگەت-
كۈسىز ئاۋات جاي بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەردىن
كەلگەن كارۋانلىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان، سودىسى ئىن-
تايىن گۈللەنگەن قاتناش تۈگۈنى ئىدى»②. بىز بۇنىڭ-
دىن يۇقىرىدا دېيىلگەنلەردىن باشقا قەشقەرنىڭ شەھەر مە-
دەنىيىتى، قەلئەلىرى، مېۋە-چىۋىلىرى ۋە يەر ئاستى-
ئۈستى بايلىقلىرى بىلەن ناھايىتى داڭلىق ئىكەنلىكىنى كۆ-
رۈۋالالايمىز. بۇلارمۇ كاشغەرىينىڭ ئەزىزلىكىنى كۆرسە-
تىپ تۇرىدىغان مۇھىم ئىسپاتلارنىڭ بىرىدۇر.

قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن ئوغلانلار قەشقەردە تۇغۇ-
لۇپ ئۆسكەنلىكى، ياشىغانلىقى ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇ-
غۇللانغانلىقىدىن پەخىر ھېس قىلغان ۋە مۇقەددەس نام
«كاشغەر»نى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغان، مىلادى 10-ئە-
سىرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئابدۇلغاپ-
پار بىننى ھۈسەيىن كاشغەرىي، ھۈسەيىن ئىبنى خەلق كاش-
غەرىي، رابىيە كاشغەرىي، ئىمادىدىن كاشغەرىي، جامالىدىن
كاشغەرىي، رەشىد ئىبنى ئەل كاشغەرىي، موللا توختى
كاشغەرىي، مۇھەممەد ياقۇپ بىننى ئۆمەر روزى كاشغە-
رىي، مەھمۇد كاشغەرىي، زۇلپىيە كاشغەرىي، مۇھەممەد
ئىبنى رەشىد ئىبنى ئەلى كاشغەرىي، زەيىنىدىن كاغراقى
كاشغەرىي، موللا ئەيسا بىننى موللا تاشمۇھەممەد كاشغە-
رىي، موللا ئىلمۇددىن بىننى موللا مۇھەممەد كاشغەرىي،

---

①خۇاتاۋ: «8-، 10-ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (ئۆمەرجان نۇرى تەرجىمىسى)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 252-، 253-بەتلەر.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، 1-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى نەشرى، 41-بەت.

③ نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى نەشرى، 58-بەت.

www.uyghurkitap.com

ئابدۇرېھىم بىننى مۇھەممەد فازىل كاشغەرىي، ئابدۇلقادىر
بىننى موللا بەھادۇر كاشغەرىي، موللا ئابدۇسەمەت كاش-
غەرىي، ئابدۇل ئەلى سىرمەنى كاشغەرىي، مەۋلانا سەئى-
دىن كاشغەرىي، مىرزا ھەيدەر كاشغەرىي، موللا مۇھەممەد
تۆمۈر كاشغەرىي، مۇھەممەد ئابدۇل ئەلى كاشغەرىي،
موللا مىرسالىھ كاشغەرىي، مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي،
كىپەك سوپى كاشغەرىي، ئەھمەد پەرىدە ئابباس كاشغە-
رىي، موللا سەنجەر ئىبنى ئىبراھىم كاشغەرىي، سەئىدى
جېلىل كاشغەرىي، مۇتربان كاشغەرىي، خىسلەت كاشغە-
رىي، سۇلتان مالىك كاشغەرىي، موللا توختى خەلپەت
كاشغەرىي، ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرىي، ھاجى ئابدۇلبوۋا-
قى كاشغەرىي، موللا مۇھەممەد شەمشىدىن كاشغەرىي،
ئابدۇللا نىدايى كاشغەرىي، مۇھەممەد ئەبەيدۇللا كاشغە-
رىي، مۇھەممەد ئابدۇ ئەلى كاشغەرىي، موللا ياقۇپ بىننى
ئۆمەر كاشغەرىي، مۇھىددىن كاشغەرىي، موللاتوختى
خەلپەت كاشغەرىي، ھاجى ئابدۇلباقى كاشغەرىي، موللا
مۇھەممەد شەمشىدىن كاشغەرىي، موللا شجائىدىن كاشغە-
رىي، ئابدۇرېھىم ئىبنى مۇھەممەد فازىل كاشغەرىي، ئاب-
دۇقادىر ئىبنى موللا باھادىر كاشغەرىي، موللا توختى
ئىبنى موللا نۇرمۇھەممەد كاشغەرىي، ئابدۇقادىر ئىبنى
موللا باھاۋۇدۇن كاشغەرىي، مۇھەممەد ئىبنى رەشىد
ئىبنى ئەلى كاشغەرىي، ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس
كاشغەرىي، مىرسەئىد جېلىل كاشغەرىي، مۇھەممەد ئابدۇل-
ئەلى كاشغەرىي، خاجەشەرىف كاشغەرىي، يۈسۈف ھاجىم
قاتارلىق ئەللامە، ئەدىب، خەتتات، شائىر ۋە تېبابەتشۇ-
ناس ۋە باشقا ئىلىم-پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئا-
دەملەر كاشغەرىينى تەخەللۇس قىلغان. بۇ بىر تەرەپتىن
ئۇلارنىڭ كاشغەرىيدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكىدىن چەكسىز
پەخىرلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن
كاشغەرىي مەدەنىيىتىگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنىڭ
مەھسۇلىدۇر خالاس. بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك
يەنە بىر ئەھۋال، بەزى ئەدىبلەر ئۆزى گەرچە كاشغەرىي-
دە تۇغۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى كاشغەرىي-
گە بولغان ئوتتەك مۇھەببىتى، ئىنتىلىشلىرىنى ئۆزىگە تە-
خەللۇس قىلىپ قوللىنىش ئارقىلىق قالدۇرغان ۋە كۆڭلى
ئەمىن تاپقان. بەزىلىرى كاشغەرىيگە بىر كېلىپ زىيارەت
قىلالماي ئارماندا كەتكەن، بەزىلىرى بۇ تەخەللۇسنى ئاتا-
بالا ۋارىسلىق بويىچە قوللانغان ئەھۋاللارمۇ بار، بۇلارمۇ
كاشغەرىيگە بولغان يۈكسەك ھۆرمەت، ئىپتىخار ۋە قايىل-
لىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

بىز بۇ ھەقتە يەنە شۇنداق يەكۈننى چىقىرالايمىزكى،
ئۇيغۇر ئەدەبىي تارىخىدا ئۆزى تۇغۇلغان يۇرت نامىنى
ئۆزىنىڭ تەخەللۇسى قىلىش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نامى-
نى يۇرتىغا بېغىشلاش، ئۇنى تەخەللۇس قىلىش، بۇ زېمىن-
دا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكىدىن ئەبەدىي پەخىرلىنىش ۋە
يۇرت نامى بىلەن ئۆز نامىنىڭ مەڭگۈ باغلىنىشىنى ئۈمىد
قىلغان ئاساستا ئۆز يۇرتىنى تەخەللۇس قىلىپ ئىشلىتىش
بىر خىل يۈزلىنىشنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان. بۇ جەھەتتە
ئۇيغۇر يۇرت ناملىرىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلىش جەھەت-
تە «كاشغەر»نى تەخەللۇس قىلىپ ئىشلىتىش باشقا يۇرت
ناملىرىدىن ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادى-
كى فاراب، خوجەند، بۇخارا، خارەزىم، ئەندىجان، سە-
مەرقەند قاتارلىق قەدىمىي شەھەرلەرنى تەخەللۇس قىلغان
ئەدىبلەرمۇ خېلى بار، شىنجاڭدا بولسا يەركەن، ئاقسۇ،
خوتەن، قاراقاش ۋە قومۇل قاتارلىق يۇرت ناملىرىنى تە-
خەللۇس قىلغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. لېكىن كاشغەرىينى
تەخەللۇس قىلغان مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ سانى يۇقىرى-
قىلاردىن ھەسسىلەپ كۆپ بولغان. ئالايلۇق، «خوتەن»-
نى تەخەللۇس قىلغانلارمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ
سانى 15 (مەن بۇلارنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «ئۇيغۇر
ئەدەبىيات تارىخىدا ‹خوتەن›نى تەخەللۇس قىلغان ئەدىب-
لەر» («شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»-
نىڭ 2011-يىللىق 2-سانىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقا-
لەمدە بۇ ھەقتە توختالغان ۋە «خوتەن»نى تەخەللۇس
قىلغان ئەدىبلەرنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە قىسقى-
چە مەلۇمات بەرگەن. بۇلارنىڭ سانى پەقەت 15 بىلەنلا
چەكلىنىپ قالمىغان بولۇشى ئېنىق. مېنىڭ ماتېرىيال مەنبە-
لىرىم ۋە كۆرگەنلىرىمنىڭ چەكلىك بولۇشى بىلەن مۇشۇن-
چىلىك تاپالىغاندىم. بۇلاردىن باشقا يەنە «قاراقاش»نى
تەخەللۇس قىلغانلار 14 (بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تا-
رىخىدا ‹قاراقاش›نى تەخەللۇس قىلغان ئەدىبلەرگە ناملىق
ماقالەم «ئاقسۇ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ
2011-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان، بۇلارنىڭ سانى
ئون نەچچە ئەتراپىدا)، «ياركەند»نى تەخەللۇس قىلغانلار
20 نەچچە ۋە باشقا يۇرت ناملىرىنى تەخەللۇس قىلغانلار
بۇ ساندىن ئاز. بىز بۇنىڭدىن «كاشغەرىي»دە ياشىغانلار-
نىڭ تەخەللۇس قىلىپ ئىشلىتىش بەدىلىگە ئۇنىڭغا تېخىمۇ
چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە «كاشغەرىي»نى ئىنتايىن ئەزىز

كۆرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەدىبلىرى
ئادەتتە ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنىڭ نامىنى ئۆزد-
گە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلىتىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلان-
غان ۋاقىتلاردا ئۇلار كۆپرەك ھالدا «بۇخارىي، سەمەر-
قەندىي، ئەندىجانى، خارەزمىي» دېگەندەكلەرنى
كۆپرەك ئىشلەتكەن. چۈنكى بۇ جايلار ئەينى ۋاقىتلاردى-
كى ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن ئىدى.
بۇ جەھەتتە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا
ئۆز يۇرت نامىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغانلار ئىچىدە
«كاشغەر»نى تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەنلەر باشقىلاردىن
ھەسسىلەپ كۆپ ئىدى. بۇ بىر تارىخىي ھەقىقەت. بۇ ئەل-
ۋەتتە كاشغەرىيگە سىڭگەن بىر خىل مەدەنىيەت روھى ۋە
قايىللىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. دىققەت قىلىشقا تې-
گىشلىك يەنە بىر تەرەپ تېخى بەزىلىرى كاشغەرىيدە تۇ-
غۇلمىغان بولسىمۇ شۇنداقتىمۇ ئۇنى تەخەللۇس قىلغان،
بۇمۇ ئۇلارنىڭ كاشغەرىيگە بولغان ئىنتىلىش، قايىللىق ۋە
ئۇنىڭدا يارىتىلغان پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ياندى-
شىش، ئۇنىڭغا بولغان قايىللىق ۋە باشقا مەنىۋى پائالىيەت-
لەرنىڭ مۇجەسسەمى ئىدى.
بۇنىڭدىن باشقا بۇ دىياردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن تا-
رىخشۇناسلاردىن ئالايلۇق ئابدۇل جاپپار ئالمائىنىڭ
(11 ـ ئەسىردە ياشىغان) «كاشغەرىي تارىخى» ناملىق كى-
تابىدىن باشلاپ ئىمىر ھۈسەين قارىباجىمنىڭ (1985 ـ
يىلى ھەج قىلىپ قايتاشىدا ئالمۇئاتادا ۋاپات بولغان)
«كاشغەرىي تارىخى» ناملىق ئەسىرى يېزىلغان ۋاقىتلارغا
قەدەر يەتتە ئاپتور «كاشغەرىي تارىخى» دېگەن نامدا
ئەسەر يازغان. بۇلارنىڭ «كاشغەرىي تارىخى» نامدا يې-
زىلغان تارىخىي ئەسەرلىرىدە نوقۇل كاشغەرىينىڭلا تارى-
خى سۆزلەنمەستىن، باشقا يەنە شىنجاڭ، ھەتتا ئوتتۇرا ئا-
سىيادىكى بىر قىسىم شەھەرلەرنىڭ تارىخلىرىمۇ قوشۇلۇپ
خاتىرىلەنگەن ۋە بايان قىلىنغان. بۇمۇ ئاشۇ ئاپتورلارنىڭ
ئۇيغۇر يۇرتىنىڭ تارىخىنى يازغاندا «كاشغەر تارىخى» نا-
مىدا يېزىشى كاشغەرىيگە بولغان بىر خىل مۇھەببىتىنى ۋە
ئۇنى باشقا يۇرتلارغا قارىغاندا كاشغەرىينى ئۈستۈن كۆر-
گەنلىكىنى ۋە ئەزىزلىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.
11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب، پارس تارىخچىسى
گەردىزى «زەينۇل ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە قەشقەر
ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «بۇ يەردە مېۋە-
چېۋە ناھايىتى كۆپ. ئارپا، بۇغداي، قوناقنىڭ كۆپلۈك-
دىن ئاياغ بېسىپ ماڭغىلى بولمايدۇ. باغۋەنچىلىك ئىشلى-
رى شۇنچىلىك تەرەققىي قىلغانكى، ئالما، ئۆرۈك، ئامۇت
دېگەنلەر يولدا چېچىلىپ ياتىدىكەن. خۇسۇسىي يىپەكچى-
لىك ئىشلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىكەن...، بۇ
يەرنىڭ سۇلىرى شۇنداق ئەلۋەك (مول) بولۇپ، سۇ تې-
گىدە قىسما ـ قىسما ئېسىل مەرۋايىت تاشلار، يەر ئاستىدا
ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر كۆمۈلۈپ ياتىدىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ
تاشلاردىن ھەرخىل زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساپ
ساتىدىكەن»①.
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كاشغەر ھەققىدە مەدھىيە ناخشى-
سىنى ياڭراتمىغان شائىرلار ئاز بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە
كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى شائىرلاردىن گۇمنامنىڭ شې-
ئىرلىرىنى مىسال تەرىقىسىدە كۆرسىتەيلى.
شائىر كاشغەر ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:
يۇرتىنى ئۇنتار بولۇر، ھەركىم دۇچارى كاشغەر.
بۇنىڭ مەنىسى كىمكى كاشغەرىيگە بىر قېتىم بېرىپ
قالسا، ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۇنتۇپلا كېتىدۇ دېگەندىن ئىبا-
رەت. يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە گۇمنامنىڭ
بۇ غەزىلىنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى ئوقۇرمەنلەر دىققىتىگە
سۇنۇشنى لايىق تاپتىم.

مەزرەئى لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشق ئەلىنىڭ قىبلىگاھىدۇر مەزارى كاشغەر.

ئىشق ـ ئۇلفەت چەشمەسىدىن دەردۇ ـ مېھنەت جۇش ئەتەر،
تۇپراغى ھەسرەت بىلەن بىتكەن ھىسارى كاشغەر.

دىلرەبالار باغرىنى لەئلى بەدەخشان ئەيلەگەي،
بىر نىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۇزارى كاشغەر.

ئابى رۇكنەبات گۈلەشتى مۇسەللا سەھل ئەرۇر،
خۇلدىدىن ئەفرۇن تۈمەنىڭ لالەزارى كاشغەر.

ئەيش ئېلىگە خارىدىن كەلگەي گۈلى ئەشرەت ئىشى،
چۈن سۇلەيمان دەۋلەتىدۇر خارزارى كاشغەر.

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1 ـ قىسىم، 1 ـ كىتاب)، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئا-
شۇرۇش بۆلۈمى باستۇرغان، 1982 ـ يىلى نەشرى، 7 ـ بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۈد، ئەنبەر تۇپراغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۈيى،
دۇررۇ مەرجان تاشلارىدۇر كوھسارى كاشغەر.

يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر.

ھۇشمەندۇ دەردمەندۇ مەردۇزەن لەبى چۇ قەند،
نارى خەندان، سىيبى رەئنا ھەر نەبارى كاشغەر.

كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گۇمنامىنىڭ يايلاغىدۇر،
دىلكۇشا، ئىشرەتفەزا ھەر سەبزەزارى كاشغەر.

مانا بۇ لىرىك شائىر گۇمنامنىڭ يۈكسەك ئىپتىخار ۋە مۇھەببەتكە تولغان مەشھۇر ئەسىرى ۋە كاشغەر مەدھىيەسىدىكى ۋەكىللىك ئەسەردۇر.

بۇنىڭدىن باشقا كاشغەر دىيارىدا ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋە تەزكىرىچىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلىرىمۇ يۇقىرىقى كۆز قارىشىمىزنى قۇۋۋەتلەيدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنى ئۇلار بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «شائىر مۇھەممەد سادىق زەلىلى ۋە مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملارنىڭ «دىۋان زەلىلى»، «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئىي ئەزىزان» قاتارلىق ئەسەرلەردە بېرىلگەن تەبىرلەرگە ئاساسلانغاندا، سۇتۇق بۇغراخان، ئەبۇ نەسىر سامانى، شەيخ ھەببى، ئىمادىدىن كاشغەرىي، مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈف خاس ھاجىب، ئىمام زاھىت ھۇسەيىن پەيزۇللا، خوجا ياقۇپ، ئىمام زاھىت خەلەپ، ئەبى ھۇسەيىن، ئىمام زاھىت خۇتبىدىن، مۇسا بۇغراخان، ئوسمان بۇغراخان، ئابدۇغاپپار بىننى ھۇسەيىن كاشغەرىي، بىبى مەريەم بىننى سۇتۇق بۇغراخان، تۇركەن خاتۇن — نۇر ئەلانۇرخان بىننى سۇتۇق بۇغراخان، يۈسۈپ قادىرخان، سەيىد جالالىدىن باغدىدى، خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ بىننى مەخدۇم ئەزەم ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن، خوجا ھىدايىتۇللا ئاپپاق، مىرات باخشى ئاتا، بىبى مەسۇم ئەزىزەم ئىپارخان قاتارلىقلارنىڭ كاشغەر شەھرى ئەتراپىدا ئاتۇش، بەشكېرەم، قاز ئېرىق، دۆلەتباغ، قاراقىر، پايناپ، ئەسكىھىسار قاتارلىق جايلاردا «گويا ئاسماندىن چۈشكەن يۇلتۇزلاردەك مۇبارەك مەقبەرىلىرى بار. شۇڭا مۇشۇنداق ئەزىزلەر ھۆرمەتىگە كاشغەر شەھرى ‹ئەزىزانە كاشغەر› دەپ ئاتالغان، بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئەزىز بولغۇسىدۇر دەپ رىۋايەت قىلىدۇ»②. بۇلار كاشغەرىيدىكى ئۇلۇغ مازار ۋە يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ھۆرمىتى بەدىلىگە كەلگەن كاشغەر مۇھەببىتىنىڭ نېگىزلىك ئىپادىسىدۇر.

شەرق قىزغىنلىقى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭ، جۈملىدىن قەشقەرگە كەلگەن دىن تارقاتقۇچىلار، سەيياھلار، ئېكسپېدىتسىيەچىلەر، ئارخېئولوگلار ۋە باشقىلار قەشقەر ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان، شۇنداقلا ئۇلارمۇ قەشقەرگە بولغان بىر خىل مۇھەببىتىنى، قايىللىقىنى ۋە مەمنۇنىيىتىنى بىلدۈرگەن.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ 16 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە قەشقەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان بولۇپ، بۇ قەشقەرنىڭ ئەزىزلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرىدۇر. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان: «بىلىش كېرەككى، كاشغەر مەشھۇر ۋە قەدىمىي شەھەردۇر. قەدىمكى زامانلاردا كاشغەرىينىڭ سۇلتانلىرى ئافراسىياپ تۈركنىڭ نەسلىدىن ئىدى. ئاپتور يەنە «جامى گىتىنەماي» ناملىق قەدىمىي كىتابتا قەشقەر ھەققىدە «كاشغەر تۈرك شەھەرلىرىنىڭ كاتتىسىدۇر» دېيىلگەن سۆزنى نەقىل ئالغان. بۇ ھەقتە ئۇ يەنە ئەگەر شەھەر خەلقى كاشغەرىيگە بارسا، كاشغەرىينى سەھرا كۆرىدۇ. ئەگەر سەھرا خەلقى كۆرسە، شەھەر خىيال قىلىدۇ. دېمەك، كاشغەر فىردەۋس (جەننەت) ماكان شەھەرلەرگىمۇ، دوزاخ نىشان سەھرالارغىمۇ مەنسۇپ دېيىشكە بولىدىغان ئەئراف (جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ ئارىلىقىدىكى ئورۇن)، بولۇپمۇ بۇ يەر ياتلارنىڭ خەتىرىدىن يىراق، چەت جاي بولۇپ، پېقىردەك قانائەتچان، ئۆي ـ ئوتاقنى غەنىيمەت بىلىدىغانلار ئۈچۈن تىنچ ماكاندۇر. ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ بەرىكىتىدىن تەرىقەت ئەھلىگە بۇ ۋىلايەتتە مۇۋەپپەقىيەتلەر ھاسىل بولدى. مەن سۇلۇك ئەھلىنىڭ نۇرغۇنلىرىدىن ئاڭلىدىم. ئۇلار: «ئەگەر بۇ ۋىلايەتتىن باشقا دىيارغا بارساق، ئۆزگە دىياردا بۇ يەردىكىدەك

① ئەمەت دەرۋىش، مۇنەۋۋەر ئابلىزلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارغا ئىزاھات» (2) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى، 226 ـ ، 227 ـ بەتلەر.

جەمئىيەتكە مۇيەسسەر بولغىلى بولمايدۇ» دېيىشىدۇ. ئۇلار شۇ سەۋەبتىن كاشغەرىينى كۆپ ئەسلەيدۇ، بۇ شەرەپ ئۇنىڭغا يېتەرلىكتۇر»①.

چەت ئەل سەيياھلىرى ئارىسىدا كاشغەر ھەققىدە نىسبەتەن ئەڭ دەسلەپ ياخشى ۋە ئىشەنچلىك مەلۇمات قالدۇرغىنى ئىتالىيەلىك سەيياھ ماركوپولو بولۇپ، ئۇ كاشغەر ھەققىدە مۇنداق يازغان: «بىز ئاخىر قەشقەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدۇق. رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇ يەر قەدىمكى زاماندا بىر پادىشاھلىق دۆلەت ئىكەن. لېكىن بۇ ھازىر ئۇلۇغ خاننىڭ زېمىنىغا ئايلىنىپتۇ. ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىكەن. بۇ يەرنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، شەھەر-راباتلىرى ۋە قەلئە-قورغانلىرى كۆپ ئىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ئەڭ مۇھىمى ھېسابلىنىدىكەن. خەلقى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تىلى بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلار سودا-تىجارەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغانىكەن. ئۇلارنىڭ چىرايلىق باغلىرى، مېۋىزارلىقلىرى ۋە ئۈزۈمزارلىقلىرى بار ئىكەن. كېۋەز، زىغىر ۋە كەندىرنىڭ مەھسۇلاتلىرىمۇ مول ئىكەن، بۇلارنى مۇشۇ دۆلەتنىڭ سودىگەرلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن»①.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن تۇنجى بولۇپ قەشقەرگە كەلگەن سەيياھ ۋە ھەربىي، جۇغراپىيەشۇناس چۇقان ۋەلىخانوف قەشقەرنىڭ ئىقلىمى ھەققىدە توختىلىپ: «ئادەمگە يېقىشلىق، سالامەتلىككە پايدىلىق، ياتلارنىمۇ يەكلىمەيدۇ. قىش پەسلى قىسقا، تۈزۈك قار ياغمايدۇ» ② دەپ يازغان. شائىر مەشرەپ قەشقەر ھەققىدە توختىلىپ: «قەشقەر داڭقى ئالەمگە پۈر كەتكەن شەھىرى ئەزىمدۇر، بۇ يەردە گۇمراھلار ئورنىدا كامىللار تۇرۇر»③ دېگەن.

شۇڭا ئۇ كاشغەرىيگە بولغان مانا مۇشۇنداق يۈكسەك مۇھەببەت ۋە ئىنتىلىشىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كاشغەرىيگە كەلگەن ھەمدە ئۇنىڭ باشقا جايلىرىدا ساياھەتتە بولغان.

بۇلاردىن باشقا قەشقەردە نىسبەتەن ئۇزاق تۇرغانلاردىن دىئانىنا سىپتون: «قەشقەر مېنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان، ھەتتا چۈشۈمدىمۇ تەلپۈنىدىغان جاي ئىدى...، شىنجاڭدا ئۆتكەن چاغلارنى «قەدىمكى ماكان» دەپ ئاتالغان يىراق ۋە سىرلىق بۇ جايىنى چوڭقۇر مۇھەببەت ۋە مىننەتدارلىق ھېسسىيات بىلەن مەڭگۈ ئەسلەيمەن ۋە سېغىنىمەن» ① دەپ يازغان. 1948-يىلى نەنجىڭدىن ئۈرۈمچى ئارقىلىق قەشقەرگە كەلگەن فىرانسىيەلىك مۇخبىر ئاننا فىلىپمۇ قەشقەرنى «غەربىي شىمالدىكى گۈزەل بوستانلىق»، «بىر پارچە گۆھەر زېمىن» ۋە «قۇملۇق جەننىتى» دەپ سۈپەتلىگەن.

يىپەك يولىدىكى نۇرلۇق مەرۋايىت دەپ ئاتالغان قەشقەر ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: قەشقەر غەربلىكلەرنىڭ جۇڭگوغا كىرىشىدىكى تۇنجى ئۆتكەل. بۇ يەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ئادەمنى جەلپ قىلىپلا قالماستىن، بەلكى شەھەرلىرى ناھايىتى ئاۋات. سودىسى روناق تاپقان دەپ خاتىرىلەنگەن. قەشقەرنىڭ شەرق-غەرب قاتنىشىدىكى ئالاھىدە ئىستراتېگىيەلىك ئورنى مۇھىم بولغانلىقتىن غەربلىكلەر ھىندىستاندىن جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلارغا كىرىپ تەكشۈرۈش ياكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان ياكى جۇڭگو چېگراسى ئىچىدە يىپەك يولىنى بويلاپ قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارغا بارغاندا قەشقەر بۇ جەرياندا چوقۇم ئۆتىدىغان مۇھىم ئۆتكەل ئىدى دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەنگلىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى يالڭ خازبەندنىڭ خاتىرىسى ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلاردا تۆ-

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخىي رەشىدىي» (مۇھەممەدتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىلى 7-ئاي 1-نەشرى، 616-، 631-، 645-، 638-بەتلەر.

① ماركوپولو: «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» (سەلىمخان ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىلى 2-ئاي نەشرى، 82-، 83-بەتلەر.

② ۋېي چاڭخۇڭ، خې خەنمىن: «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ساياھەت خاتىرىلىرى» (خەنزۇچە نەشرى)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 1994-يىلى 9-ئاي نەشرى، 74-بەت.

③ خەيرىددىن بەگمەت (ئۆزبېكىستان): «مېھرىبانىم قايدىسەن» (روزىمۇھەممەد مۇتەللىپ ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان)، شىنجاڭ ئۈن-سىن، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2011-يىلى نەشرى، 110-بەت.

ۋەندىكىدەك خاتىرىلەنگەن: «ئاخىر قەشقەر تۈزلەڭلىكىگە قەدەم باسقاندا، ئۇنىڭ ئالدى بىردىنلا يورۇپ كەتتى. بۇ يەردىكى ئاھالە باشقا يەردىكىدىن كۆپ ئىدى. يەرلەر باشقا يەردىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ تۈجۈپىلەپ تېرىلاتتى، قەشقەرنىڭ سودا ئىشلىرى ئىنتايىن گۈللەنگەنلىكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. ياڭ خازبەند يەنە قەشقەر شەھىرىگە كىرگەندە خۇددى يەنە قايتىدىن مەدەنىيەت بوسۇغىسىغا قەدەم قويغاندەك ھېس قىلغان»②. بۇمۇ ئەلۋەتتە قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ئورنىغا قارىتا ئېيتىلغان يۈكسەك مەمنۇنلۇق ۋە قايىللىق تۇيغۇسىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ياڭ خازبەند دۇنيادىكى ئەڭ تەرەققىي قىلغان ئەل — ئەنگلىيەدىن كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچى. ئۇنىڭ شۇنداق تەرەققىي قىلغان ئەلدىن بۇ يەرگە كېلىپ خۇددى مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەندەك تۇيغۇدا بولدۇم دېيىشى ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان بىر مەسىلىدىن ئىبارەت. مېنىڭچە بۇنىڭمۇ جاۋابى يەنىلا كاشغەرىينىڭ ئەزىزلىكىدىن ۋە بۇ يەردە يارىتىلغان قەدىمي مەدەنىيەتكە بولغان قايىللىق ۋە مەمنۇنلۇقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن تارىخ ئالىمىز موللا مۇسا سايرامى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، ئۇچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىكىسى ھەققىدە توختىلىپ قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلارنى يازغان: «قەشقەر قەدىمي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق. جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۆلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا. يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار راۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۇشرە ـ زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇرىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا گويا «ئىككىنچى بۇخارا» دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ»③. بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان تارىخشۇناس ئالىمنىڭ قەلىمىدىكى قەشقەر ھەققىدىكى بايانلار. بۇنىڭغىمۇ قەشقەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ئورنىنىڭ سىماسى ئەكس ئېتىپ چىن دىلىدىن ئېيتىلغان يۈرەك سۆزى، خالاس.

ئۇنىڭدىن باشقا بىز ئادەتتە چوڭلارنىڭ ئېغىزىدىن «ئەزىزلىنەي دېسەڭ قەشقەرگە بار، غېرىبلىناي (بۇ يەردە يەكەننىڭ سۈپەت سۆزى ‹پىرىيانە› بىلەن تۇرپاننىڭ سۈپەت سۆزى ‹غېرىبانە› ئارىلىشىپ كېتىلگەندەك قىلىدۇ) دېسەڭ يەكەنگە بار» دەيدىغان سۆزنى ئاڭلاپ تۇرىمىز. بۇمۇ ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئاتىلار سۆزىدىن ئىبارەت، بۇنىڭغىمۇ ئەلۋەتتە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك بىر قاتار ئامىللار سىڭگەن ئەلۋەتتە.

1998 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، فىزىكا ئىلمى بويىچە نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن پاكىستانلىق ئالىم، 3 ـ دۇنيا ئەللىرى فىزىكا ئاساسىي زەرەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇدىرى، دوكتور مۇھەممەد ئابدۇسالام تەكلىپ بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە قەشقەردىكى ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئورۇنلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن پاراڭلاشقان. 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن قەشقەر خەلق باغچىسىنىڭ ئۈزۈمزارلىقىدىكى سۆھبەتكە قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە زاتلار، ئوقۇتقۇچىلار، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى، مەدەنىيەت ئەربابلىرى ۋە نەشرىيات خادىملىرى قاتارىدا

① دىئاننا سېتون (ئەنگلىيە): «قەدىمكى ماكان» (مەريەم مەمتىمىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، 1 ـ بەت.

② «غەرب ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ نەزەرىدىكى قەشقەر» (قادىر راخمان تەرجىمىسى)، «مىراس» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 3 ـ سان، 24 ـ بەت. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار يەنە گېرمانىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى تېرىنكىرنىڭ «ئاخىرلاشمىغان ئېكسپېدىتسىيە» ناملىق كىتابىدىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

③ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخي ئەمنىيە» (مۇھەممەد زۇنۇن نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى 2 ـ نەشرى، 398 ـ بەت.

ئابدۇرېشىت قارىم سابىتمۇ ① بار ئىكەن. شۇ ۋاقىتتىكى
پائالىيەتكە نەق مەيدانغا قاتناشقان ھەمدە دوكتور ئابدۇ-
سالام بىلەن ئابدۇرېشىت قارىم سابىتنىڭ دىيالوگىنى ئاڭ-
لىغان مۇھەممەد تۇرسۇن ئىبراھىمى مۇنداق يازىدۇ: «-
ئابدۇرېشىت قارىم سابىتنىڭ ئوردۇ تىلىدىكى راۋان تەلەپ-
پۇزىغا قايىل بولغان مۇھەممەد ئابدۇسالام: «سەن ئوردۇ
تىلىنى كىمدىن ۋە قەيەردىن ئۆگەندىڭ؟» دەپ سورىغان-
دا، ئۇ: «مەن ئوردۇ تىلىنى قەشقەردە، ئۆز ئاتام سابىت
ئاخۇن خەلپىتىمدىن ئۆگەنگەنىدىم» دەپ جاۋاب
بەرگەن. بۇ يەردىكى سۆھبەتتە دوكتور مۇھەممەد ئابدۇ-
سالام قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن كۆرگەن جايلار، ھەر
خىل زىيارەتگاھلار، مەشھۇر مەسچىت ۋە مەدرىسلەرگە
قاراپ ھاياجانلانغان تەسىراتىنى چىقىش قىلىپ: «مۇھەم-
مەد بابۇرشاھ سەمەرقەند، بۇخارالارنى دۇنيانىڭ جەننىتى
دېگەن بولسا، مەن قەشقەرنى دۇنيانىڭ جەننىتى دەيمەن»
دېگەندە، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت زور پەخىرلىنىش
ھېسسىياتى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى سۆھبەت ئەھلىگە تەرجى-
مە قىلىپ بەرگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈ-
رۈپ بېشىدىكى يېڭى چىمەن تاشكەنت دوپپىسىنى ئۇنىڭغا
تەقدىم قىلغان»②. دېگەندەك بابۇر «بابۇرنامە» ناملىق
ئەسىرىدە سەمەرقەندنى ناھايىتى زوق-شوق بىلەن دۇنيا-
نىڭ جەننىتى دەپ ئاجايىپ تەرىپلەيدۇ ۋە ماختىنىدۇ، ئۆ-
زىنىڭ سەمەرقەندتە ياشىغانلىقىدىن ئالەمچە خۇشال بولى-
دۇ. ئالىم مۇھەممەد ئابدۇسالامنىڭ قەشقەرنى دۇنيانىڭ
جەننىتى دەپ تەرىپلىشى قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى بىر باھا
بولۇپ، ئالىمنىڭ قەشقەرگە بولغان قايىللىقىنىڭ مەھسۇ-
لى، ئەلۋەتتە ئۇنىڭدا قەشقەرنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە
جۇغراپىيەسىگە بولغان مەمنۇنلۇق، قايىللىق ۋە مۇھەببەت
مۇجەسسەملەنگەن.

قىسقىسى، كاشغەر ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنـ-
جاڭنىڭ پەن-مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلىرىدە
ئىزچىل باشلامچىلىق رولىنى ئويناپ كەلگەن. ئەينى ۋا-
قىتلاردىكى مەشھۇر شائىرلار ئىچىدە كاشغەر ھەققىدە
مەدھىيە ئوقۇمىغىنى يوق دېيەرلىك. بىر نەچچە تارىخچى
شىنجاڭ ياكى ئۇيغۇر تارىخىنى يازغان ۋاقىتتا «كاشغەر
تارىخى» دېگەن نامدا يازغان، بۇنىڭغا مۇشۇ خىل نامدا
يېزىلغان يەتتە پارچە ئەسەر شاھىتتۇر. 19-ئەسىرنىڭ ئا-
خىرى، 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا غەرب دۇنياسىدا قىزغىنلىققا
ئايلانغان «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى»دا
شىنجاڭ، جۈملىدىن كاشغەر چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلە-
رى، ئارخېئولوگلىرى، سەيياھلىرى، دىن تارقاتقۇچىلىرى،
شۇنداقلا مۇشۇ تۈردىكى ھەر خىل مەقسەت بىلەن كەلگۈ-
چىلەرنىڭ چوقۇم ئۆتەشكە تېگىشلىك ياكى بېسىپ ئۆتمە-
سە بولمايدىغان مۇھىم ئۆتەڭلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. بۇ
ئەلۋەتتە شىنجاڭنىڭ دىن، مەدەنىيەت ياكى ئارخېئولوگىيە
تارىخىدا تۇتىدىغان ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم
ئىسپاتلارنىڭ بىرىدۇر. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كاش-
غەرنىڭ ئەزىزانە دەپ سۈپەتكە ئىگە بولۇشى بۇنىڭ پەن-
مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-مەرىپەتتە تۇتقان ئورنى، شۇنداقلا
ئۇنىڭ باشقا يۇرت ۋە شەھەرلەردە يوق بولغان پەۋقۇل-
ئاددە ئەۋزەل مۇھىتقا ئىگە بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭا ئۇ
يېقىنقى زاماندا شەھەرلەرنىڭ شەھىرى، سەيياھلارنىڭ
كۆڭلىدىكىدەك ساياھەت ماكانى ۋە مەدەنىيەت قەسرىنى
ئىزدەپ ماڭغۇچىلارنىڭ ئىنتىلىدىغان مۇقەددەس جايىغا
ئايلىنىپ كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە «ئەزىزانە كاشغەر»
دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇشەررەپ بولغان. بۇنىڭغا كاش-
غەردىكى ھەر قانداق شەيئىگە بولغان مۇھەببەت، قايىللىق
ۋە ھۆرمەت تۇيغۇسى مۇجەسسەملەنگەن.

شۇڭا «ئەزىزانە كاشغەر» ھەققىدىكى تەكشۈرۈش-
لەر، تەتقىقاتلار ۋە مەدھىيە ناخشىلىرى تا بۈگۈنگە قەدەر
ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. بۇ جە-
ھەتتە كاشغەر ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن پەۋقۇلئاددە ئەۋ-
زەللىك بىلەن ئوقۇسا تۈگىمەيدىغان كىتابقا، قازسا تېگى
كۆرۈنمەيدىغان كانغا ئوخشاش زامان ئەھلىنىڭ ئىزدىنىش
ئوبيېكتىغا ئايلانماقتا. بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئەزىزانە كاش-
غەر»گە مۇجەسسەملەنگەن مۇھەببەتنىڭ داۋامىدۇر.

پىرىيانە يەكەن

يەكەن قەدىمي شەھەر قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى

---

② مۇھەممەد تۇرسۇن ئىبراھىمى: «مەھمۇد ئىزنى ئىزدەپ»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2006-يىللىق 6-سان،
44-بەت، ئاپتور بۇ ھەقتىكى مەلۇماتنى يەنە 2011-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلغان «تۆھپە ئۇنتۇلمايدۇ» ناملىق كىتابىدىمۇ
قەيت قىلىپ ئۆتكەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بىرى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدىكى يۇملاق خەرىتىگە «ياركەنت» دەپ بۇ شەھەرگە ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنداقلا دۇنيانىڭ خەرىتىسىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى نۇسخىسى دەپ قارىلىدىغان خەرىتىدىن ئورۇن بەرگەن. 15-ئەسىردە قۇرۇلغان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىنغان. دېمەك، يەكەن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ مۇھىم سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

يەكەننىڭ ئالدىدىكى سۈپەت سۆزى «پىرىيانە» بولۇپ، بۇ سۆزگە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن: «پىر [ئەرەبچە] تۇغ باغلاپ، داپ چېلىپ ئايەتلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق كىشىنى داۋالايدىغان بىر خىل دىنىي پائالىيەت. ئۇنىڭ پىشىل شەكلى پىر تۇتماق، ئۇستاز تۇتماق، چوقۇنماق دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ»①.

15-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كەلگەن خوجىلارنىڭ پائالىيەتلىرى قەشقەر ۋە يەكەننى مەركەز قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلارنىڭ كۈرەشلىرى ۋە ئېغىر دەرىجىدىكى قىرغىنچىلىق ھەرىكەتلىرىمۇ قەشقەر ۋە يەكەننى مەركەز قىلىپ قانات يايغان. شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا، بولۇپمۇ 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئارقىمۇئارقا ئېقىپ كىرگەن تەسەۋۋۇپ پېشىۋالىرىدىن سەمەرقەنتلىك خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار (ئابدۇرېشىتخاننىڭ پىرى)، خوجا ئەخمەت كاسانى (مەخدۇم ئەزەم)، خوجا ئەبەيدۇللا سۇرىدى مەخدۇم ئەزەم ئوغۇللىرىدىن خوجا دانىيال، خوجا ياقۇپ، خوجا ھازىم، خوجا قاسىم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق خوجا-ئىشانلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن ھەتتا قومۇل قاتارلىق رايونلارغا قەدەر تارقىلىپ تەسەۋۋۇپ-تەرىقەتچىلىك پىكىر ئېقىمىنى كەڭ كۆلەمدە تارقاتقان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەكەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرىگە توپلىشىپ تەرىقەت سۇلۇكىنى يۈرگۈزگەن. ھەتتا بەزىلىرى سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىپ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىشلارغا ۋە ۋەقەلەرگە سەۋەب بولغان. بەزى خاتىرىلەردە شۇ چاغدا يەكەننىڭ ھەر بىر كوچىسىدا بىر خانىقا، ھەر مەھەللىدە (ئىشان-پىركامىللار) بار ئىدى. شۇڭا پۈتۈن پىر-ئىشانلار توپلانغان ياكى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ شەھەر «پىرىيانە يەكەن» (پىر سۈپەتلىك يەكەن) دەپ ئاتالغان. ھازىرمۇ پىرىلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى يەكەندىن تاپقىلى بولىدۇ. ئاددىيسى ئەينى ۋاقىتتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سەئىدىخان (خوجا مۇھەممەد شېرىپقا قول بېرىپ مۇرىت بولغان) ۋە مۇھەممەدخان (مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاققا قول بېرىپ مۇرىت بولغان) قول بېرىپ پىرىلەرگە مۇرىت بولغان. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئەل پىرىلارنىڭ ئۆز سۇلۇكلىرىنى ئەركىن-ئازادە تارقىتىدىغان ئەۋزەل مۇھىتقا ئىگە بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇنى ئۆزىنىڭ سىياسىي مەنپەئىتىنىڭ قورالى قىلىۋالغان خوجىلارنىڭ ئالقىنىدىكى ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ، بىر-بىرىنى ئەشەددىي دۈشمەن كەبى ناھەق قىرغان. بۇ شۇ ۋاقىتلاردا شۇ پىرىلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كەلتۈرگەن ئېغىر زىيانلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا پىرىلارنىڭ قانچىلىك كۆپلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى.

خوجىلارنىڭ بوۋىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ سەردارى مەخدۇم ئەزەمدۇر. ئۇ دەسلەپ ئۆزبېكلەر بىلەن قەشقەرلىكلەرنىڭ توقۇنۇشىنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن «ئەۋلىيا» سۈپىتىدە قەشقەرگە كەلگەن، ئۇ كېلىشى بىلەنلا ئابدۇرەشىدخان ئۇنى ئوردا مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا بىر پارچە زېمىن تارتۇق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن سوپىزم قەشقەر، جۈملىدىن يەكەندە تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىشكە باشلىغان.

مۇھەممەدخان زامانىسىدىمۇ خوجىلارنىڭ يەكەن سەئىدىيە خانلىرىغا بولغان ئۇستازلىق تەسىرى چوڭ ئىدى، يەنى مىلادى 1591-يىلى ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ 5-ئىنىسى مۇھەممەدخان تەختكە چىققان. ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاقسۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى، ئىسھاق ۋەلى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەندە

① تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1-توم، 261-بەت

ئۇنىڭغا سادىق مۇرىت بولغان ھەمدە ئاقسۇدا ئۇنى زور داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالغان. مۇھەممەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئىسھاق ۋەلى يەتتە ياشلىق ئوغلى خوجا شادىنى يەكەنگە ئەۋەتكەن. مۇھەممەدخان ئۇنى مەنىۋى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭغا ئاتاپ قەسىر-سارايلارنى سالدۇرغان ھەمدە نۇرغۇنلىغان يېزا-كەنت، نەچچە يەردە يەر-زېمىنلارنى ھەدىيە قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى تېخىمۇ كۈچەيگەن. سەئىدىيە خانلىقىدا خانلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش ۋە ۋارىسلىق قىلىش ئەنئەنىلىرىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا خوجىلارنىڭ قولى ئارقىلىق بولىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. «تارىخي رەشدىي زەيلى» ناملىق كىتابتا ئابدۇكېرىمخاننىڭ ئىشلىرى ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئۇ سوپى خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ دوستىنىڭ مۇرىتى ئىدى، مۇشۇ سەۋەبلىك ئاتىسى بىلەن ئازراق سۈركىلىش يۈز بەرگەندە دىندارلار ئۇنىڭغا: ‹دىنىنىڭ كاتتىلىرى ئۆزىنى خانلىققا چىقارغان› دېگەن، كېيىنكى ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئابدۇكېرىمخان خوجا مۇھەممەد شېرىپ قاتارلىق دىنى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تەختنى تارتىۋېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىن خوجا ئىسھاق ۋەلىينىمۇ تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشىنى ئۆتۈنگەن. مۇھەممەدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىسھاق ۋەلىينىڭ ئوغلى خوجا شادى قەشقەرگە كەلگەندە خان ئۆزى سېپىلنىڭ سىرتىغىچە چىقىپ ئۇنى قارشى ئالغان ھەمدە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئوردىدا ئۈچ كۈن مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بەرگەن»①. بىز بۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىقى كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇن ۋە يەنە خان-پادىشاھلاردىن يولۋاسخاننىڭ ئىش-پائالىيەتلىرىگە دىققەت قىلساقمۇ يۇقىرىقىدەك خوجىلارنى پىر ئۇستاز ۋە دۆلەت ئۇستازى قىلىپ ئارقا تىرەك قىلىپ تۇرغۇزۇشتەك ئىشلاردىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. قىسقىسى، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ خوجىلارنى پىر ئۇستاز قىلىپ كۆتۈرۈشى پىرىيانە يەكەن نامىنىڭ بىر مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ بۇ ئارقىلىق سەئىدىيە خانلىقى، ھەتتا پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى بىر مەيدان قالايمىقانچىلىق ۋە مەنىۋى كىرىزىسكە پاتۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخي رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە سۇلتان سەئىدىخاننىڭ مۇرىت بولۇش ئىستەكلىرى ھەققىدە ئۆز ئېغىزىدىن ئاڭلىغانلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «سەلتەنەت ئىشىنى تاشلاپ سەپەرگە چىقىپ، بىر كامىل مۇرشىدنى تېپىپ شۇنىڭغا خىزمەت قىلسام دەيتتىم. پاك ۋە بۈيۈك تەڭرىتائالا ئۆزىنىڭ ئىلتىپاتى ۋە ئىنايىتى بىلەن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننى ھېچقانداق سەيى سەۋەبسىزلا بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى. ئەمما ئۆزۈمنى ھەرقانچە دەڭسەپ كۆرسەممۇ، ئۆزۈمدە ھەزرىتى خاجەدىن ئىلتىماس قىلغۇدەك لاياقەتنى تاپالمايۋاتىمەن. شۇڭا شۇنداق نىيەتكە كەلدىمكى، ئالدى بىلەن ئەخلاقىمنى ئۆزگەرتىپ سۈپەتلىرىمنى ياخشىلاشقا تىرىشىمەن، ئۆزۈمنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە شۇنىڭغا لايىقلاشتۇرىمەن. قاچانكى مەن ئاشۇ لاياقەتنى ھازىرلىسام، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن مېنى ئىلتىماس قىلدۇرمايلا ئۆزلىرى ئىنايەت نەسىمىنى ئىلتىپات قىلغۇسىدۇر، ئەگەر مەندە لاياقەت بولمىسا، ئىلتىماس قىلغىنىمنىڭمۇ پايدىسى يوق. تەڭرىتائالا خاجەئى ھەزرىتى نۇرەننى ماڭا سەيى سەۋەبسىزلا يەتكۈزدى، ئەمدى بۇ شەرەپلىك ئىشنىمۇ ماڭا نېسىپ قىلار دېگەن ئۈمىدتىمەن. ئەگەر بۇ بەخت-سائادەت ماڭا مۇيەسسەر بولسا، كۆڭلۈمدىكى ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشقان بولاتتى دەيتتى»① دەپ خاتىرىلەنگەن.

20-ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشاپ ئۆتكەن تارىخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامى «تارىخي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىرىدە يەكەن ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «يەكەن خەلقى بىچارە سۈپەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا، ئىشان-ھەزرەتلەر، سوپى-خەلپىلەر راۋاج تاپقان، كەشمىر، ھىندى، ئافغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلىرىمۇ تولا ئورۇنلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەر-زېمىنلىرى ناھايىتى كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، مال-ۋاران، قوتازلىرى نۇرغۇن.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر بۇزرۇكۋار ۋە ھەفتە مۇھەممەدان مازىرىدۇر.

① شاھ مۇھەممەد جورراس: «تارىخي رەشدىي زەيلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988-يىلى نەشرى، بۇ ئەسەرنىڭ «ئەبۇ سەئىد سۇلتاننىڭ ۋاپاتى ۋە شۇ چاغدا بولغان ۋەقەلەر» دېگەن قىسمىغا قارالڭ.

«ھەفتە مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان سەئىدىخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ زامانلىرىغىچە بۇ يەتتە شەھەرنى 200 يىل مىقدارى سوراپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىرىدۇر. موغۇللار خان-پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋەررۇك مازارلىرىمۇ بار»②. ئالىم موللا مۇسا سايرامى تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە بۇ يەردىكىلەرنىڭ مىجەز-خۇلقى، پسىخىكىسى ھەققىدە مۇپەسسەل مەلۇمات بەرگەن ئالىم ۋە مىللەتشۇناس بولۇش سۈپىتى بىلەن بەرگەن يۇقىرىقىدەك بايانلىرى «پىرىيانە يەكەن» نامىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدە بىزگە ئەڭ تولۇق ۋە ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بەرگۈچى مۇھىم ئاساستۇر.

شەھىدانە خوتەن

خوتەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ بۇددىزمنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىدا مۇھىم ئۆتەڭلىك رولىنى ئوينىغان. خوتەننىڭ سۈپەت سۆزى «شەھىدانە» بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «دىن ياكى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ غالىبىيتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ۋە جەڭلەردە قۇربان بولغان، جېنىنى پىدا قىلغان شەخس، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن، ھەققانىيەت ئۈچۈن ئۆز جېنىنى پىدا قىلغان، ھەققانىيەت يولىدا قۇربان بولغان كىشى»③.

قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇدۇن خانلىقىنىڭ جىددىي مۇناسىۋىتى ماھىيەتتە دىنىي ئىدېئولوگىيەنىڭ پەرقى ۋە بۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان سۈركىلىشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئۇرۇش 40 يىل داۋاملاشقان. بۇ جەرياندا ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان چىقىم ۋە قان تۆكۈلۈشلەر بولغان. بولۇپمۇ كېيىنكى ئۇرۇشلار ۋاقتىدا يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىسلام پىدائىيلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. 999-يىلىدىكى ئۇرۇش داۋامىدا تۆت ئىمام باشچىلىقىدىكى بۇ قوشۇن قەشقەرگە توپلانغان ۋە ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان، بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن تۆت ئىمام ۋە ئۇلار باشچىلىقىدىكى قوشۇن زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا قاراقۇرۇم تاغلىق رايونىدا ئۇلار ناماز ئوقۇۋاتقاندا پاجىئەلىك ھالدا بوغۇزلاپ تاشلانغان»①. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ جەستى خوتەن زېمىنىغا كۆمۈلگەن. كېيىن يەرلىك خەلق تەرىپىدىن بەزى رىۋايەتلەر قوشۇلۇپ، سىرلىقلاشتۇرۇلغان ۋە مۇقەددەس ئورۇنلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، بۇ شەھىدانە سۆزىنىڭ بىر مەنبەسى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇنىڭدىن باشقا نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك، ياقۇپبەگ، ماخوسەنلەرنىڭ بۇ يەردىكى قىرغىنچىلىقىمۇ شەھىدانە سۆزىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

كۈچلۈك ئەسلي نايمان قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى تايانخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن غەربكە قېچىپ كەلگەن ۋە ھەر خىل ھىيلە-مىكىرلەر بىلەن قاراقىتان ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى قەشقەر ۋە خوتەنگىچە كېڭەيتكەن.

كۈچلۈك قەشقەر، خوتەن ۋە يەكەندە دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. ئۇنىڭ يەرلىك پۇقرالارنى ئىسلام دىنىدىن تاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قىيناش ئۇسۇللىرى دەھشەتلىك بولغان. ئۇ بۇ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىش داۋامىدا ئىسلام دىنى ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخىي رەشىدىي» (مۇھەممەدتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىلى 7-ئاي 1-نەشرى، 616-بەت.

② موللامۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمنىيە» (مۇھەممەد زۇنۇن نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى 2-نەشرى، 400-، 401-بەتلەر.

③ تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 3-توم، 526-بەتلەر.

ھاقارەت كەلتۈرىدىغان گەپلەرنى قىلىپ خوتەنلىك دىنىي ۋە تىببىي ئالىم ئەلالىدىن مۇھەممەد خوتەنى باشچىلىقىدىكى 3000 نەپەر ئىسلام مۇرىتى بىلەن دىنىي بەس-مۇنازىرىگە چۈشكەن. بۇ مۇنازىرىدە ئۇتتۇرۇپ قويغان كۈچلۈك مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي 3000 نەپەر ئىسلام مۇرىتىنى قەتل قىلغان، ئەلالىدىن مۇھەممەد خوتەنى ھەزرەتلىرىنى مەسچىت دەرۋازىسىغا چاھار مىخ (ئىككى قول ۋە پۇتىنى مىخلاپ قويۇش) قېقىپ ئازابلىغان. ئەللامە ئاستا-ئاستا قانسىراپ شېھىت بولغان ۋە ئاخىرقى تىنىقىغىچە ئۆز دىنىي ئېتىقادىدىن يانمىغان. زالىم كۈچلۈك بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئەللامىنىڭ ئېسىل كۇتۇپخانىسىنى ۋە بارلىق مەسچىتلەرنى بۇزۇپ، كۆيدۈرۈپ تاشلىغان»②.

تارىخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە بۇنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: زالىم كۈچلۈكخان بىر مۇنچە ئەھلى پەزلى، سالىھلارنى قەتئىلام قىلغانىدى. بۇلار «قوۋمى شەھىدان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. شۇ سەۋەبتىن خوتەن زېمىنىمۇ «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتالغانىدى»③.

بۇنىڭدىن باشقا ياقۇپبەگ خوتەننى ئېلىش داۋامىدا خوتەندە ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى ھەققىدە موللا مۇسا سايرامى يەنە مۇنداق خاتىرىلىگەن: تارىخ كىتابلىرىدا بىر تۈمەن ئادەمگە ھالاكەت يەتكەن بولسا بىر مۇردا قولىنى ئۇستۇن كۆتۈرىدۇ. ئەگەر ئىككى تۈمەن ئادەم ھالاك بولسا ئىككى ئۆلۈك قولىنى ئېگىز كۆتۈرىدۇ. ئەگەر ئون تۈمەن ئادەم ھالاك بولغان بولسا بىر ئۆلۈك ئورنىدىن تۇرىدۇ. بۇ چاغدا خوتەندە بەش ئۆلۈك قولىنى ئېگىز كۆتۈرگەنىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا بۇ قېتىم خوتەندە 50 مىڭ ئادەم ھالاك بولغانلىقى مەلۇم» ④. دېمەك، بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقمۇ قاتتىق ئېغىر بولغان. بۇلاردىن سىرت تارىخشۇناس مىرزامۇھەممەد ھەيدەر كوراگان «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە خوتەن ۋە بۇ يەردىكى شېھىتلار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «خوتەندە مازارلار كۆپ، بىراق بۇ مازارلارنىڭ ئەھۋاللىرى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە خالايىق ئاغزىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەر مەشھۇر ۋە ھەممىگە تونۇشلۇق. بۇ مازارلارغا «قوۋمى شەھىدا»، «ئىمامى زەبىھە»، «ئىمامى جەئفەرى تەييار»، «ئىمامى جەئفەرى سادىق» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالارنى قويۇپتۇ، يەنە نەچچىلىگەن مازارلارغا ساھابىلەرنىڭ ئىسمىنى قويۇپتۇ. مېنىڭ قارىشىمچە بۇ مازارلارنىڭ بۇنداق ئاتالار بىلەن مەشھۇر بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، تابىئىنلارغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىچىدىن ئاشۇنداق ئىسىم بىلەن ئاتالغان بۇزرۇكۋارلار بۇ يەرگە كېلىپ شېھىت بولغان بولسا كېرەك، بۇ ۋىلايەتلەر ئىسلامغا كىرگۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى تابىئىنلار تەۋەسىدىن بولغان بىر قانچە ئەزىزلەر كېلىپ غازات قىلىپ شېھىت بولغانىكەن. ئاجايىپ ئىش شۇكى، بۇ شېھىتلەر تاۋۇتى بىلەنلا يەرلىكتە قويۇلۇپتۇ. بەزىدە شامال قۇمنى ئۇچۇرۇپ قەبرە ئېچىلىپ قالىدۇ-دە، شېھىتلەر شۇ پېتى ئاشكارا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ زەخىملەنگەن يەرلىرى ئېنىق ۋە سېزىلەرلىك بىلىنىپ قالىدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ زەخىملەنگەن يېرىدىن چىققان قانلىرىمۇ يارا ئېغىزىدا توختاپ قۇرۇپ قېلىپتۇ. بۇ مازارلارنى زىيارەت قىلغان كىشى بۇنداق ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ»①.

بۇنىڭدىن باشقا ماخوسەن خوتەندە ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى ۋە گومىدىكى قىرغىنچىلىقلاردا قوشۇلۇپ ئون نەچچە مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن» ②. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» ناملىق ماقالىسىدە خوتەن تارىختا ئەڭ ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن ئۆتكۈزدى دەپ يازغان. بەلكىم ئالىمنىڭ كۆزدە تۇتقىنى مانا مۇشۇنداق ئۇرۇش، قىرغىنچىلىق ۋە باشقا تەبىئىي ئاپەتلەردە ئۆلگەن، قىرىلغان ۋە قەتئىلام قىلىنغانلارنىڭ سانىنىڭ ھەددى-ھېسابسىز

---

① ھەببە تۇرسۇننىياز: ««شەھىدانە» خوتەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2007-يىللىق 2-سان، 106-، 107-بەتلەر.

② مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخىي رەشىدىي» (مۇھەممەدتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىلى 7-ئاي 1-نەشرى، 645-، 638-بەتلەر.

③ موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 372-بەت.

④ موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 644-بەت.

ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

غازىيانە ئاقسۇ

ئاقسۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم شەھەر، شۇنداقلا يىپەك يولى ئۆتۈشمە بەلبېغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي يۇرت. ئۇنىڭ سۆپەت سۆزى «غازىيانە» بولۇپ، بۇ سۆزگە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: غازى [ئەرەبچە] — غازاتقا، مۇقەددەس ئۇرۇشقا قاتناشقۇچى، ئۆز ئەقىدىسى، ئېتىقادى يولىدا جەڭ قىلغۇچى دېگەن مەنىدە. غازاتتا ئۆلگەنلەر شېھىت، تىرىك قالغانلار غازى بولىدۇ. ئۇنىڭ سۆپەت شەكلى غازىيانە بولۇپ، غازىيلارغا ئوخشاش، غازىيلارچە بولۇپ، بۇ ھەقتە يەرلىك خەلق ئارىسىدا مۇنداق بېيىت توقۇلغان:

تىرىش يۈكسەل، يولۇڭ پارلاق ھېلىھەم غازىيانە بول.
بېشىڭنى سىلىغاي ھەردەم زامانەم شەپقىتى ئاقسۇ»①.

خەلق رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىدا قەدىمدىن ھەر خىل جەڭلەردە شېھىتلىك مەقامىغا يەتكەن ئاتاقلىق كىشىلەركەن، تولىراق ئۇلار جەڭلەردە غەلىبە قىلغان. شۇڭا ‹غازىيانە ئاقسۇ› دەپ ئاتالغان. بىبى مەسۇم ئەزىزەم ئىپارخان 1759-يىلى ئۇرۇشتا ھايات قالغاچقا شۇ نام بېرىلگەن دېگۈچىلەرمۇ بار.

بۇلاردىن باشقا يەنە موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق نادىر تارىخىي كىتابلىرىدا كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى داۋامىدا يەرلىك ئەسكەرلەر قەشقەر، يەكەن، مارالبېشى، ئۈرۈمچى، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلىش جەريانىدا ناھايىتى زور باھادىرلىقلارنى كۆرسەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، شۇنداقلا يەنە ياقۇپبەگ ئاقسۇنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش قىلغاندا ئۆز ئەسكەرلىرىدىن 3000 نى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ياقۇپبەگنىڭ 8000 دىن كۆپرەك ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ ئاقسۇ ئەسكەرلىرىنىڭ باتۇرلۇقىنى نامايان قىلغان، بۇلار غازىيانە ئاقسۇ نامىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەنبەسى ۋە ئىسپاتىدۇر.

سوپىيانە قومۇل

قومۇل تارىختا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولىدىكى، جۇملىدىن ئىلىمىزنىڭ ئىچكىرى رايونلىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل، شۇنداقلا يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتۈشمە يوللىرىدىن بىرى بولۇپ، تارىختا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان. ئۇنىڭ سۆپەت سۆزى «سوپىيانە» بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە بۇ سۆزگە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «سوپى — ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە سوپىزم يولىنى تۇتقان كىشى. يامان ئىشلاردىن قول ئۈزگەن، گۇناھ بولىدىغان ئىشلاردىن قولىنى توختاتقان دېگەن مەنىدە، سوپى يەنە دەرۋىشمۇ دېيىلىدۇ، كىشىلەر ئۇلارنى «دىندار» ۋە «زاھىت» دەپمۇ چۈشىنىدۇ»③.

1430-يىلدىن كېيىن ئىسلام دىنى ئەمدىلا تارقىلىشقا باشلىغان قومۇل رايونىدا تەرىقەت پېشۋالىرىدىن مىر سەيىد جېلىل قاتارلىق ئىشانلار خەلق ئارىسىدا تەسەۋۋۇپچىلىقنى تەرغىب قىلغان. ئۇزاق مۇددەت بۇددا دىنى تەرىقەتلىرى ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان خەلقى ئىسلام دىنى تەسەۋۋۇپ پىكرى ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىشانلارغا ئىخلاس قىلغۇچىلار كۆپەيگەن. بۇ خىل قولاي شارائىتتىن پايدىلانغان خوجا ئەخمەت كاسانىينىڭ نەۋرىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ قومۇلدا تەرىقەت سۇلۇكىنى يۈرگۈزگەن.

تۇرپاندىكى كېيەكبەگ تارخانى ئۆلتۈرۈپ، سىياسىي ھوقۇقنى تارتىۋالغان ئىمىن سوپىمۇ تۇرپان، پىچان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلىقنى كەڭ كۆلەمدە تارقاتقان.

بەزى ماتېرىياللاردا دېيىلىشىچە ئىسلام دىنىنىڭ قومۇلغا تارقىلىشى ئاساسەن ئىشانلار تەرىپىدىن ئومۇملاشتۇرۇلۇپ پۇختىلانغان، ھەتتا 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كۆپلىگەن كىشىلەر تەرىقە مۇرىتلىرى بولغان. شۇڭا ئاھالە ئارىسىدا سوپىلارنىڭ كۆپلۈكى، خەلقنىڭ

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخىي رەشىدىي» (مۇھەممەدتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىلى 7-ئاي 1-نەشرى 638-بەت.

② ئىمىن تاجى تۇرگۇن: «خوتەن تارىخىدا يۈز بەرگەن بىر قانچە قېتىملىق قىرغىنچىلىقلار»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2007-يىللىق 2-سان، 124-، 125-بەتلەر.

③ تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 31-توم، 868-بەت.

ياۋاش، مۇلايىملىقىدىن «سوپىيانە قومۇل» دەپ ئاتالغان»① دەپ قارالغان. بۇمۇ سوپىيانە قومۇل نامىنىڭ مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم ئىسپاتلارنىڭ بىرىدۇر.

تارىخ تەتقىقاتچىسى ئابلىز ئورخۇن «سەمەرقەندتىن قومۇلغىچە» ناملىق ماقالىسىدە قومۇلدا ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى 16-، 17-ئەسىرلەردە پۈتكۈل شىنجاڭدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن سوپى-ئىشانچىلىق ھەرىكىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئىسلام دىنى ئەڭ كېيىن ئومۇملاشقان رايون بولۇشىغا قارىماي «سوپىيانە قومۇل» دەپ ئاتالغانلىقىنى ۋە پىر، سوپى-ئىشانلارنىڭ تۇغ باغلاپ سوپىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە ئۇلۇغلار نامىغا ئاتالغان مازارلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقانداق يېرىدىن كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن»②. بۇمۇ سوپىيانە قومۇل نامىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىلنىڭ بىرىدۇر.

غېرىبانە تۇرپان

تۇرپان شىنجاڭدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت يۈزلىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ شاھىتى بولغان ۋە بولۇپ كەلمەكتە. تۇرپاننىڭ ئالدىدىكى سۈپەت سۆزى «غېرىبانە» بولۇپ، بۇنىڭغا «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: غېرىب [ئەرەبچە] ھېچقانداق ئۇرۇق-تۇغقىنى بولمىغان، يېتىم، باشپاناھسىز، مۇساپىر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ»③.

تۇرپاندىكى يەرلىك خەلق ۋە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى ‹قۇرئان كەرىم›نىڭ ‹سۈرە كەھف› قىسمىدا بايان قىلىنغان ‹ئەسھابۇلكەھف› (غاردىكى دوستلار) ۋەقەلىكىنىڭ قاتناشچىلىرى تۇرپاندىكى تۇيۇق مازىرىدا دەپ قارايدۇ.

تۇيۇق غاردىكى دوستلار ئۇزاق جايلاردىن كەلگەن مۇساپىرلار، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى: يەملەيخا، ماكسىلمىنا، ئازارپەتنۇس، كاشاپەتنۇس، يوۋانۇس، يوۋانىس يۇنۇس، قىتمىر قاتارلىقلار تاكى قىيامەتكىچە غاردا ئۇخلاپ ياتىدۇ دېيىلگەن. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى مىڭلاپ كىشىلەر بۇ غارغا كېلىپ تاۋاپ ۋە دۇئا تەلەپ قىلىدۇ. بېشىغا دەرد كەلگەنلەر يىغا-زار بىلەن مەدەت تىلەيدۇ. بۇنداق مۇساپىر كىشىلەر ھەتتا نەچچە ئايلاپ مازار بېشىدا تۇرىدۇ. مۇساپىر ئاتالغۇسى غېرىب دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ، شۇڭا ئۇلۇغ كىشىلەر سىمۋولى بولغان ‹ئەسھابۇلكەھف› تۇرپاندا بولغانلىقى ئۈچۈن ‹غېرىبانە تۇرپان› دەپ ئاتالغان دېگەن رىۋايەتلەرمۇ تارقالغان.

تارىخقا قارايدىغان بولساق، قوچۇ خانلىقى جەمەتىنىڭ قايدۇ ۋە دۇۋا توپىلىڭىنىڭ زەربىسىدىن قېچىپ 24 يىلنى گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭدا ئۆتكۈزۈپ يەنە تۇرپانغا قايتىپ كېلىشى شۇ ۋاقىتتىكى بىر خان جەمەتىنىڭمۇ مۇشۇنداق بىچارە ۋە غېرىب ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇلاردىن باشقا بىر تۇرپان تارىخىغا دائىر ئەسەرلەردىن سۇبىيخەينىڭ «قومۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرى تارىخى» ۋە ياپونىيەلىك ئالىم ساگوچى تورۇنىڭ «18-، 19-ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق ئەسەرلەردىن شۇ دەۋردىكى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمى سەۋەبىدىن ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھەتتا ياقا-يۇرتلارغا، ئەڭ ئاددىيسى تۇرپانلىقلارنىڭ قومۇلغا ياكى قومۇللۇقلارنىڭ تۇرپانغا بېرىپ كېلىشلىرىمۇ چەكلەنگەن، خەلق ئىنتايىن قىيىن، ئاچ-زار ۋە بىچارىلەرچە، غېرىب كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

بۇنىڭدىن سىرت رايونىمىزغا 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئېكسپېدىتسىيەگە كەلگەن ئالبېرت فون لېكوك «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: مېنى ئەڭ ئەپسۇسلاندۇرغىنى، بۇلار (يەرلىك خەلقنى دېمەكچى) قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دېگەنىنىڭ

---

① تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 3-توم، 787-بەت.

② ئەمەت دەرۋىش، مىنەۋۋەر ئابلىزلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارغا ئىزاھات» (2)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002-يىلى 9-ئاي نەشرى، 226-، 227-بەتلەر.

③ ئابلىز ئورخۇن: «سەمەرقەندتىن قومۇلغىچە»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2007-يىللىق 4-سان.

قىممىتىنى، بىز ئېلىپ كېتىپ بارغان نەرسىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۆزىگە تەئەللۇق قىممەتلىك بايلىق ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى، دېدى لېكوك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، شۇ ۋەجىدىن نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلار توپىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بىر ئىش مېنى ئەڭ ئېچىندۇردى، بىر دېھقان بىزگە بىرىنچى قېتىملىق يىراقتا يۇرۇش قىلغان ئەترەت بۇ يەرگە كەلگەندە تۇزلەپ زىرائەت تېرىش ئۈچۈن بىر بۇتخانىنى بۇزغاندا ئويلىمىغان يەردىن توپتوغرا بەش هارۋا كەلگۈدەك مانى دىنىغا ئائىت قول يازمىلارنى بايقىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇلار بىز ئارزۇ قىلىۋاتقان تەتقىقات ئوبيېكتلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قىستۇرما بېتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان قىستۇرما رەسىملەر بولاتتى. لېكىن دېھقانلار بۇلارنى بىدئەتلىك دەپ قورقۇپ، شۇنداقلا مەنچىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇنى باھانە قىلىپ نۇرغۇن نەرسە تەلەپ قىلىشىدىن قورقۇپ بۇ قول يازمىلارنىڭ ھەممىسىنى دەرياغا تۆكۈۋەتكەن»①. مانا بۇ جاھالەت، نادانلىق، نامراتلىق ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ بارلىق ئىللەتلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رېئال كارتىنىسى ئىدى. دۇنيادا ئۆز ئەجدادى ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ قىممىتىنى بىلمەيدىغان، ئۇلارنى بۇ چەت ئەللىكلەر نېمىگە ئىشلىتىدۇ دەپ ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇرۇشتىنمۇ ئۆتەر غېرىبلىق بولمىسا كېرەك. بۇ شۇ ۋاقىتتىكى غېرىبلىق باسقان تۇرپاندىكى بىر رېئال كارتىنا ۋە بۇ سۈپەت سۆزنىڭ مەدەنىيەت ئاساسىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئىسپاتلارنىڭ بىرىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا تارىخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ پىسخىكىسى «غېرىبانە تۇرپان» نامىنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىپ بېرىدۇ. ئاپتور مۇنداق يازغان: «كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ مىجەز-خۇلقى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۈك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە-مىكىر، غەدرى-خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاسلىرى تازا ۋە زىيادە خەلقتۇر»②.

قىسقىچە خۇلاسە قىلغاندا، ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسە بولمىغىنىدەك رايونىمىزدىكى بىر قىسىم قەدىمىي مەدەنىيەتلىك شەھەرلەرنىڭ تارىختىكى ئورنى، جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى، بۇ يەردە يۈز بەرگەن بىر قىسىم تارىخىي ئۆزگىرىشلەر، كىشىلەرنىڭ بۇ شەھەرلەرگە بەرگەن باھالىرى ۋە يەرلىك خەلقنىڭ مىللىي پىسخىكىسى قاتارلىق بىر قاتار ئورتاق ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ھەرقايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرى ئۆزىدە ئۆزىگە خاس بولغان سۈپەت سۆزلىرىنى ھازىرلىغان. بۇ ناملار ئۆز نۆۋىتىدە ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك ياراشقان، شۇنداقلا شۇ يۇرتنىڭ مەدەنىيەت بەلگىسىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان، يۇقىرىقىدەك سۈپەت سۆزلىرىنى ئاشۇ يۇرت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئۆچمەس بىر تامغىسى سۈپىتىدە ئۇلارغا بەلگە بولۇش رولىنى ئوينىغان.

قوشۇمچە:

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمنىيە» (مۇھەممەد زۇنۇن نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى 2-نەشرى، 416-بەت.

(ئاپتور: ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)

---

① تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 3-توم، 914-بەت.

② ئالبېرت فون لېكوك [گېرمانىيە]: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (مۇھەممەد ئىلى، ماخمۇت ۋەلىلەر ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 88-بەت.

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2012 - يىللىق سانلىرىغىچە تويلام قىلىپ ئىشلىدۇق. سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

بېيىت ـ قوشاقلار

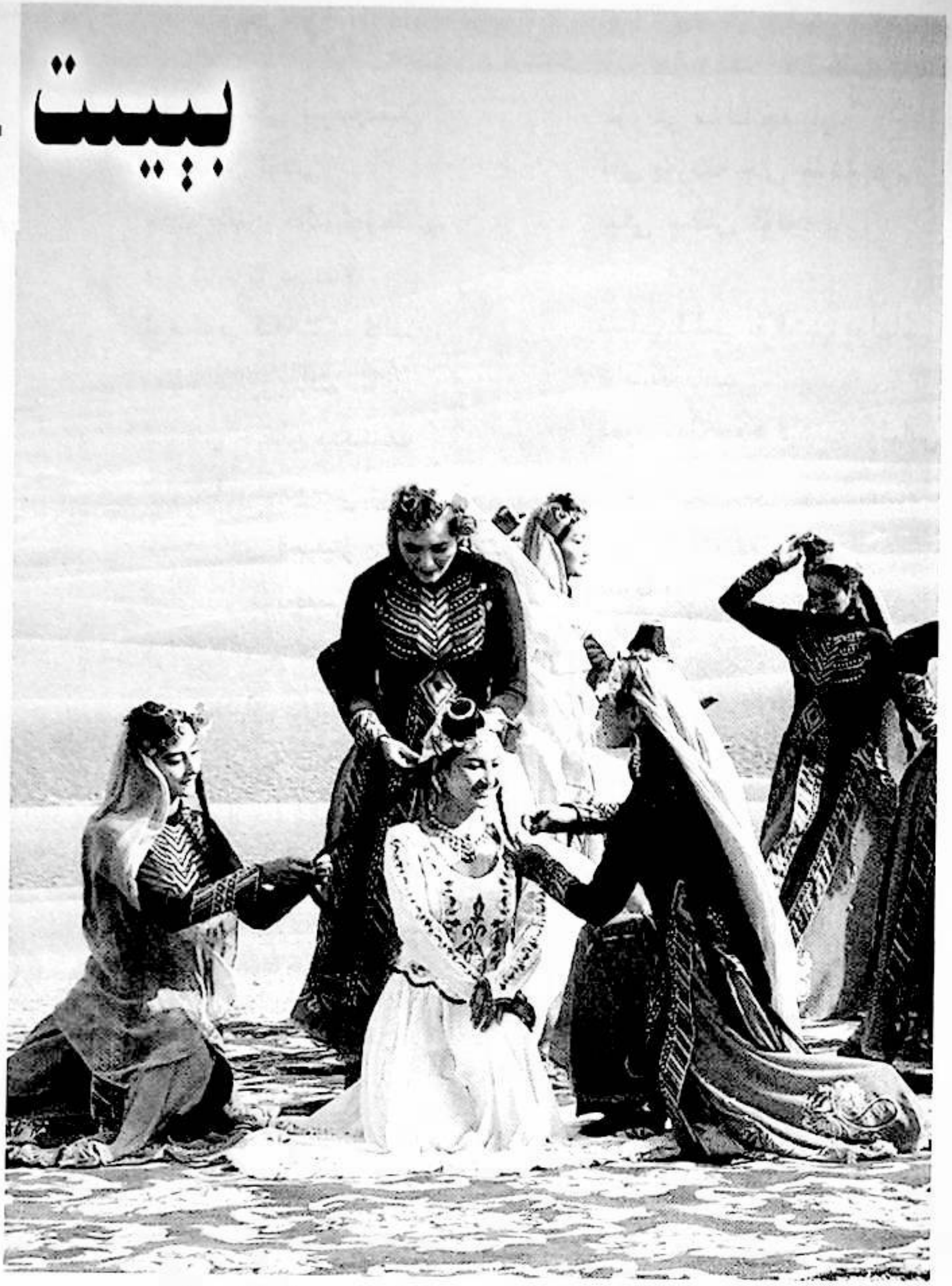

ئىككىمىز ئاشىق بولايلى
ئۆيدىكىلەر تۇيمىسۇن،
ئۆيدىكىلەر تۇيسا تۇيسۇن
ۋەدە يالغان بولمىسۇن.

چىشىڭىزنىڭ ئاقلىقى،
ئۈنچە تۇرادۇر.
لېۋىڭىزنىڭ تاتلىقلىقى
تىلنى يارادۇر.

قاشىڭىز تازى بولۇپ،
يۈرتنى سورايدۇ.
كۆزىڭىز ئويناپ تۇرۇپ
جاننى ئالادۇر.

سىزنى كۈندە مىڭ قېتىم
كۆرگۈم كېلەدۇر.
قۇچاقىمغا ئېلىپ
سۆيگۈم كېلەدۇر.

ئوتىڭىز تەگدى جېنىمغا
ئۈستىخانىمنى شۈلۈپ.
ئەلگە تۇيدۇرماي يۈرەتتىم،
گاھى يىغلاپ، گاھى كۈلۈپ.

قاقرام سەككىز مېنىڭ
تۆتى ئالا، تۆتى قارا.
ئالتە ئاي ئوتۇڭدا كۆيسەم،
بىلمىگەن كۆڭلى قارا.

قىزىل قىيان ئېچىمدە
قىيىلدىم ساڭا.
قىزىلگۈل غۇنچىسىدەك
ئېگىلدىم ساڭا.

ئاقسارايدا چىقتى يارىم،
چىن تۇگانى پۈركۈنۈپ.
قولىدا زەيتۇنە ياغلىق
تال چىۋىقتەك تولغىنىپ.

تال ئۇچى تالغا تېگەمدۇ،
تال ئۇچى تالغا يىراق.
مەيلىمىز سىزگە چۈشۈپتۇ،
ئۆيىڭىز ئاندىن يىراق.

ئۆي يىراقى بولسا بولسۇن،
كۆڭۈل يىراقى بولمىسۇن.
ئىككىمىزنىڭ ئالدىدا
ۋەدە يالغان بولمىسۇن.

چاچلىرى بەلگە چۈشۈپتۇ،
بەللىرى بىر قىلچە يوق.
مېنىڭ مەيلىم سىزگە چۈشۈپتۇ
ئۆزگىسى بىر قىلچە يوق.

ئاقىنا كۆڭلەك كىيىپسىز،
ئاق تىكەنلەر ئۆلمىسۇن.
كۆككىنە كۆڭلەك كىيىپسىز
كۆك تىكەنلەر ئۆلمىسۇن.

گاھى بىلىك، گاھى بىلمەك،
خۇشتار مەن ساڭا.
خۇشتارلىقتىن ئۆلۈپ كەتسەم.
ئۇۋالىم ساڭا.

بەگلەر كېلىپ چۈشۈپتۇ،
ئويمان بۇلاققا.
ئاتلارنى قويۇپ ئېتىدۇ
كۆپە قياقىغا.

كىشى ئۈچۈن كىشى ئۆلەمدۇ،
ئوتى پىراققا.
سىز ئۈچۈن بىر ئۆلەي يار،
خەنجەر پىچاقتا.

ئالمىدەك رەڭلىك ئىدىم
رەڭگىمنى سارغايتتى پىراق.
ئوڭ يېنىمدا ئىشتىياق
ئىشتىياقنى تارتىشقا
ھېچ ماجالىم قالمىدى
رو چۈشىنىدەك سارغىيىپ
ئۈچارغا ھالىم قالمىدى.
رو چۈشىن بولسا كىشى
ئۈچسا قاناتىنى سوزۇپ
راست سۆزۈڭنى ئېيتىپ ساڭا
مەن كېتەي ئۈممەت ئۈزۈپ.
يېشىل-يېشىل يوپۇرمىقىم
ياشاردى كەتتى.
يېشىل تونلۇق يارىم مېنىڭ
قەشقەرگە كەتتى.
كېلەمدىكىن كەلمەمدىكىن
قەرەلى يەتتى

شۇ كۈندىكى غېرىبچىلىق
جانىمدىن ئۆتتى.
خەت بىلەن خالتا ئەۋەتتىم،
مېھرىبان يارىم ساڭا.
ئوقۇتۇپ ئىلكىڭگە ئالغىن،
مەلۇم بولۇر ھالىم ساڭا.
ئىلىدىن چىققان يىگىتنىڭ
تونى بار، تونچەسى يوق.
باشىغا گۈل قىسىپتۇ
گۈلى بار غۇنچەسى يوق.
گۈلنى ئالدىم كۆپكە سالدىم
كۆپتە ھاراق بار ئىكەن.
ئوڭ قولۇمغا ھاراق ئالدىم،
سول قولۇمغا شام چىراغ.
شام چىراغتا كۆيگەنچە
مەشرەپتە كۆيگەن ياخشىراق.

ئىشىكىڭدىن ئۆتتۈممەن،
گۈل زاراڭزا تەرگىلى.
گۈل زاراڭزا باھانە بولدى،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى،
چۈشتى چىنە پىيالىغا.
رەھىمسى كەلمەمدىكەن،
بىزدەك يېتىم بىچارىگە.

تام تۆپىسىدە ئولتۇرادۇر،
شوقچە بويلۇق شول يىگىت.
ئالما بەرسەم ئويىنمايدۇ،
بابىيا ئالتۇن يىگىت.
بابىيا ئالتۇن يىگىتنىڭ

سۇرىتى سۇلتانچە بار.
ئاي يۈزىگە خال چۈشۈپتۇ،
يېڭى چىققان گۈلچە بار.

تېرىپ ئېلىپ تۈگىتىپ بولماس
سايىنىڭ تاشىنى.
دەرد كەلگەندە ئېيتىپ بولماس
كۆزنىڭ ياشىنى.

دەريا بويىدا ساندۇق
ساندۇققا سامان سالدۇق.
ئانارخاننىڭ تويىغا
رەڭمۇرەڭ تاۋار سالدۇق.

باي توقاينىڭ يولىدا
ئالا ئۆردەك ئىزى بار.
ھېيت ئاكامنىڭ ئۆيىدە،
ئون بەش ياشلىق قىزى بار.

ھاۋادىكى ئۈچ ئۆردەك
ئۈچىلىسى بىر خىلدەك.
يېڭى ئۆسكەن ياش باللار،
ئېچىلغان قىزىلگۈلدەك.

قەشقەرلىك بولاي دەيمەن،
ئەنجانلىق بولاي دەيمەن.
بۆكەمنى قىرغا قويۇپ
سىڭلىڭنى ئالاي دەيمەن.

كوچىدا ناخشا ئېيتسام
ئەل مېنى ساراڭ دەيدۇ.
ئاتام بولسا، ئانام بولسا
دەردى بار بالام دەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوت ساقلاش ئادىتى توغرىسىدا

ئابدۇغېنى ئوسمان

ئوتنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانلار تەرەققىياتى جەر-يانىدىكى ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش بولۇپ، بۇ بىر قېتىملىق زور ئىلگىرىلەش ئىنسانلارنى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشتا زور ھاياتىي كۈچ بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئىن-سانلار ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەندىن كېيىن ھەر خىل ئوۋ نېمەتلىرىنى خام يېمەستىن، پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگەن-گەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئىنسانلارنى ھايۋانلاردىن زور دەرىجىدە پەرقلەندۈرگەن ھەم ھەر خىل يىرتقۇچ ھايۋان-لاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە مەلۇم دەرىجىدە كۈچ ئاتا قىلغان. ئەڭ دەسلەپتە ئىنسانلارنىڭ ئوۋ ھايۋانلىرىنى پى-شۇرۇپ يېيىش ئېھتىياجى گۈلدۈرماما پەيدا بولغاندىكى چاقماقتىن ھاسىل بولغان ئوت ئاپەتلىرى ياكى باشقا سە-ۋەبلەردىن يۈز بەرگەن ئوت ئاپەتلىرىدە كۆيۈپ كاۋاپ بولۇپ قالغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يەپ ئۇنىڭ تەملىك ھەم ئاسان ھەزىم بولىدىغانلىقىنى بايقىغانلىقىدىن پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆزىنىڭ تارىخي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ شارائىتىغا ئۇيغۇن-لىشىش، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ياخشى پايدىلىنىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن ھەم كۆپلىگەن ئۆز-گىچە مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئالغا ئىلگىرىلىشى، جۈملىدىن بىر پۈتۈن جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا بېسىشى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشقان. ئوتقا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سىستېمىسىدا زور سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئوتتىن پايدىلىنىپ يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇش، ئوتقا مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد، ئوتقا مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچىلەر ۋە پائالىيەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت تارىخىدا زور ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپلا قالماي، ھازىرقى دەۋردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بولۇپ، ئوتقا مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرى باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن روشەن ئۆزگىچىلىكنى ھاسىل قىلغان، قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇرلاردىكى ئوت پەيدا قىلىش، ئۇنى ئىشلىتىش ۋە ساقلاشنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى، جەريانى توغرىسىدا بىز تەپسىلىي ئۇچۇرلارغا ئىگە بولمىغان بولساقمۇ، بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەر تەمىنلىگەن مەلۇماتلار ۋە كىشىلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان ئوتقا مۇناسىۋەتلىك قاراش ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق، بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتنى ئىشلىتىش ۋە ساقلاش ھەققىدىكى بىر قىسىم قاراشلىرى، ئۇسۇللىرى توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولالايمىز. قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىدىكى ئوتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى تۆۋەندىكى ئەپسانە بىزنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ:

«بىرىنچى ئادەم يەر يۈزىگە كەلگەندىن كېيىن، ھەممىگە قادىر تەڭرى ئۆلگىن (ئۆڭگىن) ئۇنىڭغا ئوت - چۆپ بېرىپتۇ ھەم ‹سەن بۇلارنى تېتىپ باق، بۇلار سېنىڭ يېيىشىڭنى ياخشى كۆرىدۇ› دەپتۇ. ‹تارگىننامە›دىكى بىرىنچى ئادەم ئوت - چۆپ ۋە مېۋىنى يەپ بېقىپتۇ ۋە ئۇنىڭ ئوزۇق بولىدىغان يېمەكلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. بىرىنچى ياز كۈنى ئوت - چۆپ ۋە مېۋىنى يەپ باققان تارگىن ساغلام ۋە كۈچلۈك تۇرغۇدەك. ياز كېتىپ قىش كىرگەن كۈنلەردە، تارگىن جاپا تارتىپتۇ، يازنىڭ بالدۇرراق كېلىشىنى ئارزۇ قىلىپتۇ. ئەپلەپ - سەپلەپ يۈرۈپ يازغا ئۇلىشىۋاپتۇ. شۇنىڭدىن قىشلىق ئۈچۈن يېمەكلىك توپلاشنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ئەمما قىشلىقى ھەرخىل ھايۋانلار كېلىپ پاراكەندە قىلىپ ئۇنىڭغا ئارام بەرمەپتۇ. تارگىن كالتەك ئېلىپ ئۇلارنى قوغلاپتۇ. ھايۋانلار بولسا تارگىننىڭ ئۈستىدىن ئەرز قىپتۇ. ئۆلگىن ئۇلارغا: ‹ھايۋانلار ئوت - چۆپ يېسۇن، ئادەملەر گۆش يېسۇن ھەم ئۇلارنىڭ (ھايۋانلارنىڭ) تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيسۇن› دەپتۇ. ئەڭ دەسلەپ كىشىلەر ئوت - چۆپ ئارقىلىق ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ چاغلاردا تېخى ئوتقا ئېھتىياجى چۈشمىگەن. ئۆلگىن تەڭرى ئۇلارغا گۆش يېيىشنى ئەمىر قىلغاندىن كېيىن، ئوت يېقىش ئېھتىياجى چۈشكەن. ئۆلگىن تەڭرى ئاسماندىن بىر دانە قارا تاش ۋە بىر دانە ئاق تاش ئېلىپ چۈشۈپ، ئۇنى قۇرۇق ئوت - چۆپ ئۈستىگە قويۇپ، قولىنى يۈرىكىگە يېقىپ تۇرۇپ، دۇرۇد ئوقۇپ تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇپتۇ. ئاندىن يەنە بىر تاش بىلەن ئۇرغاندىن كېيىن چۆپكە ئوت تۇتۇشۇپتۇ. ئۆلگىن تەڭرى مۇشۇنداق قىلىپ بىرىنچى قېتىم كىشىلەرگە ئوت يېقىشنى ئۆگىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ، بۇ ئوت بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۈچىنىڭ تاشنىڭ ئۈستىگە چۈشۈشى بىلەن بارلىققا كەلگەن دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ»①.

يۇقىرىقى ئەپسانىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىنىڭ قارىشىچە، ئوت ئەڭ دەسلەپكى تەڭرى تەرىپىدىن ئىنسانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن پەيدا قىلىنغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىنىڭ بۇ خىل قارىشىدىن بىز قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتنى بىر خىل سىرلىق نەرسە دەپ قارايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا ئىلاھىي تۈس بېرىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتىن پايدىلىنىش، ئۇنى ساقلاش جەھەتلەردە ئۆزگىچە قاراشلارنى ھەم ئوتقا مۇناسىۋەتلىك خىلمۇخىل قاراش ۋە ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىنسانشۇناسلار ئوتنى ئاياللارنىڭ ئىختىرا قىلغانلىقىنى دەلىللىگەن. ئەمما قەدىمكى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئوت ئىلاھ تەرىپىدىن، يەنى ئايال جىنسلىق ئىلاھ تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان دەپ قارالغانلىقتىن، كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئوت يېقىش، ئوتنى ساقلاش قاتارلىقلارغا ئاياللار مەسئۇل قىلىنغان. ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى، ئوت يېقىشتىكى ئاساسلىق ئورۇن بولغان تونۇر، ئوچاق قاتارلىقلارغا ئاياللار مەسئۇل بولۇپ كەلگەن، ئاياللارنىڭ بۇ خىل ئورنى يىراق قەدىمكى ئوت ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرقى دەۋرگىچە

داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ئەنئەنە ئاغزاكى ئەدەبىياتتىمۇ ئەكس ئەتكەن. «ئۇيغۇرلارنىڭ چۆچەك، داستان، قىسسەلىرىدە، ئايال جادۇگەر ئوت بار ئۆينىڭ ئىگىسى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويغان ياكى يوقىتىپ قويغانلار ماددىي ۋە روھىي جەھەتتىكى چىقىمغا قارىماي جادۇگەردىن ئوت ئالغان②.

تارىختىن بۇيان ئىنسانلارنىڭ ئوتقا بولغان ئىززىتىنىشى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ خىل ئىززىتىنىش ئەڭ دەسلەپكى ئوتنى ئىلاھ ياراتقان سىرلىق نەرسە ياكى ئۇنىڭ ئۆزىنى بىر خىل ئىلاھ، دەپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىشتىن، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنگەنگە قەدەر ناھايىتى ئۇزاق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن. جۈملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئوتتىن پايدىلىنىش، ئوتنى تونۇش جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئۇسۇلى ۋە كۆز قارىشىنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئادەت ۋە پائالىيەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئوتنى بايقاش، ساقلاش ۋە ئۇنى تونۇش جەريانىنى بىر قانچە باسقۇچلارغا بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئەڭ دەسلەپكى تەبىئىي ئوتنى بايقاپ ئۇنى ئىشلىتىش باسقۇچى. ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلار كونا تاش قورال دەۋرى — بۇنىڭدىن 18 مىڭ يىللار مۇقەددەم يەنى، ۋاراۋارلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا تەبىئىي ئوتنى بايقاپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئوتقا بولغان ئىززىتىنىشى شۇنىڭدىن كېيىن رەسمىي باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ. بەزى قەدىمىي ئارخېئولوگىيەلىك جايلاردىن بۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان چاقماق تاش دېگەندەك نەرسىلەر قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بۇ بىزنى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ھەرقايسى جايلاردا كىشىلەرنىڭ ياشاش مۇھىتى ئوخشاش بولمىغاچقا ئوتنى تونۇپ، ئۇنى ئىشلىتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ۋاقىت جەھەتتە ئىلگىرى - كېيىن بولسىمۇ، مەيلى قايسى جايدىكى ئادەملەر بولمىسۇن بۇ بىر تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن.

ئىككىنچى، ئوتنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش باسقۇچى. ئىنسانلارنىڭ ئوتقا بولغان قىزىقىشى، ئىززىتىنىشى تارىختىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن، ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات دەرىجىسى ۋە كىشىلەرنىڭ بىلىش سەۋىيەسى ئوتنى تولۇق چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت بەرمىگەچكە، ئوت بايقىلىپ تاكى 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگىچە كىشىلەر ئوتنىڭ سىرىنى بىلەلمىگەن. بۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا، دەسلەپتە كىشىلەر ھەر خىل تەبىئىي سەۋەبلەردىن پەيدا بولغان ئوتنى بىر خىل تەبىئەت ھادىسىسى دەپ چۈشىنىپ ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. كېيىنچە كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قىزىقىشى ۋە ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئارزۇسى ئۇنى چوڭقۇرلاپ چۈشىنىشكە ئىلھاملاندۇرغان. لېكىن، كىشىلەرنىڭ بىلىش سەۋىيەسى ئۇنى چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت بەرمىگەچكە كىشىلەر ئۇنى بىر خىل سىرلىق نەرسە، دەپ قارايدىغان بولغان. ئوتقا بولغان بۇ خىل خاتا تونۇش تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ئۇنىڭدىن قورقۇشنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان چوقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىز بۇنىڭ مىساللىرىنى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پەيدا بولغان ئوتقا مۇناسىۋەتلىك دىنلار، ئوتقا مۇناسىۋەتلىك مۇراسىم پائالىيەتلىرى ۋە ئاغزاكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىزاھلىيالايمىز. زوروئاستىر دىنى، يۇنانلىقلاردىكى پىرومىسنىڭ ئوت ئوغرىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە قاتارلىقلار بۇنىڭغا ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە زوروئاستىر دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولغان. «زوروئاستىر دىنى كىشىلەر ھازىرغىچە بايقىغان ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمىي دىنلارنىڭ بىرى، ئۇنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى توغرىسىدا ھەر خىل كۆز قاراشلار مەۋجۇت»③. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن پارسلارنى بويسۇندۇرۇپ يۇنانلاشتۇرۇش يولغا قويۇلغان دەۋرلەر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 ـ 141)دە بۇ دىنىنىڭ تارقىلىشى بىر قەدەر پەسكويغا چۈشكەن. «ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بويسۇندۇرۇلغان رايونلارنىڭ مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقادىغا كۈچلۈك قىزىققان ھەم كەڭ قويۇۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان. لېكىن ئىلگىرىكى پارسلارنىڭ يۇنانغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى سەۋەبىدىن بۇ دۆلەتكە بۇ خىل كەڭ قويۇۋېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزمىگەن»④. پارس ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 224 ـ 651 يىللار)گە كەلگەندە قايتا گۈللىنىپ، ئۇنىڭ دىن سىستېمىسى مۇكەممەللەشكەن.

ئوتنىڭ بۇ دىندىكى ئورنى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئىلاھ بىلەن ئالاقىلىشىدىغان ۋاستە دەپ قارالغان. ئوتنى ھەر ۋاقىت ئۆچۈرۈپ قويماي، گۈلخاندا داۋاملىق ئوت كۆيدۈرۈلگەن ھەم ئۇزاققىچە ساقلانغان. بىر قىسىم ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ دىننى مىلادىدىنىڭ ئالدى - كەينىدە سوغدىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن قوبۇل قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇددا دىنى، مانى دىنى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن، ئۇنىڭ تەسىرى ھازىرقى ئىسلام دىنى شارائىتىدىمۇ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تېخى تولۇق يوقاتقىنى يوق. ئۇيغۇرلاردىكى ئوچاقنى ئۇلۇغلاپ، ئۇنى ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇش، ئايرىم جايلاردا ساقلىنىپ قالغان يېڭى تويى بولغان يىگىت - كېلىنلەرنى گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوتنىڭ ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئادەتلەر، ئوتقا قاراپ تۈكۈرمەسلىك، ئوتقا غەيرىي نەرسىلەرنى تاشلىماسلىق، كۈلگە ئەخلەت قاتارلىق مەينەت نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرماسلىق قاتارلىق پەرھىزلەر، كېسەل كىشىلەرنى ئوتلاپ قېقىش، ئۆلۈك ياتقان ئۆيگە چىراغ يېقىپ قويۇش، ئوت كۆچۈرۈش، ئىسرىق سېلىش قاتارلىقلار مۇشۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئۈچىنچى، ئوتنىڭ سىرىنى تولۇق چۈشىنىش باسقۇچى. ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى بىلەن ئاخىر كىشىلەر ئوتنىڭ سىرىنى يەشتى. فىرانسىيەلىك لاۋوسىيېر (1743 ـ 1794) ئۆزىنىڭ تەتقىقاتى ئارقىلىق ئوتنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى. يەنى ئوتنىڭ ئېنېرگىيەنىڭ بىر خىل شەكلى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ تەگ ئېيونلۇق زەررىچىلەردىن تۈزۈلىدىغانلىقى، يېقىلغۇلارنىڭ مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا ئاستىدا، كۆيۈشكە ياردەم بەرگۈچى گازلارنىڭ تەسىرىدە كۆيۈشىدىن ھاسىل بولغان نۇر ۋە ئىسسىقلىق چىقىرىش جەريانى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئوتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىزدىنىشى ئاخىرقى ھېسابتا نەتىجىلىك ھالدا تاماملاندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرخىل يېڭى يېقىلغۇلارنىڭ بايقىلىشى

ھەم بارلىققا كېلىشكە ئەگىشىپ، كىشىلەر نۇرغۇن ئوت پەيدا قىلىش ئۇسۇللىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئەجدادلىرىمىز ياشىغان جايلار، مەيلى ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەر ۋە ياكى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەر بولسۇن، تەبىئىي شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغانلىقى ۋە ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان جايلار بولغانلىقى ئۈچۈن، تەرەققىياتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا ئىلگىرىلەش قەدىمى تېز بولغان. ئەسلىي گېپىمىزگە كەلسەك، ئەجدادلىرىمىز ئوتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ ئۇزاق ساقلاش ئۈچۈن كۆپ باش قاتۇرغان ھەم ئۆزگىچە ئوت ساقلاش ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىگىلىك دەۋرىدە ئوتنى قانداق قىلىپ ئۇزاق ۋاقىت ساقلاش ناھايىتى قول تۇتىدىغان ئىش بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭ ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. «ئولتۇراق تۇرمۇش شارائىتىدا ئوتنى ساقلاش ئانچە تەسكە چۈشمىگەن، چۈنكى مۇقىم ئوچاق ئىچىدە ئوت ئۇزاق مۇددەت ساقلانغان. كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدا، يۆتكىلىشچان ئۇرۇق - قەبىلە ئەزالىرى باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قاتارىدا ئوتنى يۆتكەشكە كۆپ باش قاتۇرغان ھەم ئوتنى يۆتكەش ئىنتايىن قىيىنغا چۈشكەن. بۇنىڭ بىلەن ئوتقا مەسئۇل قىلىنغان ئاياللار بارلىق چارە - ئاماللار بىلەن ئوتنى ساقلىغان، قوغدىغان ۋە بىخەتەر جايغا يۆتكىگەن»⑤.

ئەجدادلىرىمىز مۇقىم ئولتۇراقلىشىش شەكلىگە ئۆتكەندىن كېيىن ئوتنى ساقلاش بىر قەدەر ئاسانغا توختىغان. لېكىن ئوت ئۆچۈپ قالغاندا يەنىلا قايتا ئوت يېقىش زۆرۈر بولغاچقا ئوت يېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم ئۈسكۈنىلەرگە موھتاج بولغان بولۇپ، ھەر ۋاقىت بۇ خىل ئۈسكۈنىلەرنى ئۆيدە ساقلىغان. ئۇ دەۋرلەردە تېخى ھازىرقى زاماندىكىگە ئوخشاش سەرەڭگە، چاقماق قاتارلىقلار ئىختىرا قىلىنمىغان بولغاچقا، ئوت ئۇچقۇنى پەيدا قىلالايدىغان تاشلار ئۇلارنىڭ ئوت تۇتاشتۇرۇش ۋاستىسى بولغان. ئۇندىن باشقا كىشىلەر سىلىق تاختا ياغاچلارنى بىر - بىرىگە تېز سۈرئەتتە سۈركەپ قىزىتىپ، ئۇنىڭغا ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان پاختىنى تەگكۈزۈپ، ئاندىن ئۇنى پۈۋلەپ ئۇنىڭ ئوتنى ئۇلغايتىش ئارقىلىقمۇ ئوت ياققان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، ئوت ناھايىتى مۇقەددەس نەرسە بولۇپ، ئۇ ھاياتلىقنىڭ، تەڭرىنىڭ شاپائىتىنىڭ سىمۋولى ئىدى. ئائىلىلەردە ياكى كىشىلەر كۆپ توپلىشىدىغان پائالىيەتلەردە گۈلخان يېقىپ تىلاۋەت قىلىش ئادەتلىرى بولغان. ئوت بار ئائىلىدە بەخت، مېھىر - مۇھەببەت ئۈزۈلمەيدۇ، دەپ قارىلىدىغان بولغاچقا، ئائىلىلەردە ئوتنىڭ ئۆچۈپ قېلىشىدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىگەن، ئوتنى ھەر خىل ئاماللار بىلەن ئۇزاققىچە ساقلاپ ئۆچۈرۈپ قويماسلىققا تىرىشقان. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق سېھىرلىك چۆچىكى «چىن تۆمۈر باتۇر»دا، چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ ئوۋغا چىقىشتىن بۇرۇن سىڭلىسى مەختۇمسۇلاغا ئۆزى ئوۋدىن قايتىپ كەلگىچە ئۆگزىگە چىقماسلىقنى، ئوتنى ئۆچۈرمەسلىكنى، ئوت ئۆچۈپ قالسا باشقىلاردىن ئوت سورىماسلىقنى تاپىلىغانلىقى، مەختۇمسۇلانىڭ ئاكىسى كېتىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن زېرىكىپ ئۆگزىگە چىققانلىقى، مۈشۈك، توخۇلىرىنىڭ ئوتنى ئۆچۈرۈۋەتكەنلىكى، مەختۇمسۇلانىڭ ئامالسىز سول تەرەپتىكى تۈتۈن چىققان ئۆيگە ئوت سوراشقا بارغانلىقى، ئۇ ئۆيدىكى موماي (يەتتە باشلىق يالماۋۇز)نىڭ مەختۇمسۇلاغا تېزەككە ئوت تۇتاشتۇرۇپ بەرگەنلىكى، مەختۇمسۇلانىڭ تېزەكتىكى ئوت ئارقىلىق ئۆيدە ئوت تۇتاشتۇرۇپ گۆش پىشۇرغانلىقى قاتارلىق ئوتقا ئالاقىدار بايانلار بار بولۇپ، بۇ بايانلار بىزنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوت ئىشلىتىش، ئوت ساقلاش ۋە ئوت سوراش ئادەتلىرى ھەققىدىكى بەزى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئوچاق ۋە تونۇر ئوت ساقلايدىغان ئاساسلىق جاي بولغان. ئوچاقلارغا ئۇزۇن كۆيىدىغان توغراق، ئۆرۈك قاتارلىقلارنىڭ چوڭ كۆتەكلىرىنى سېلىپ قويۇپ، ئۇزاققىچە ئوتنى ئۆچۈرمىگەن ياكى چوغ، چۇچۇلا قاتارلىقلارنى قوقاسقا كۆمۈپ، ئۇنى قايتا ئىشلەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا كونا سامانغا ياكى كونا پاختىغا ئوت يېقىپ توپىغا كۆمۈپ قويۇپ ساقلاش شەكىللىرىمۇ بولغان. كېيىنرەك ياغاچ كۆمۈر ۋە چىگە ئارغامچا قاتارلىقلار ياسالغاندىن كېيىن، شۇلارغا ئوت يېقىپ قويۇپ، بۇلارنىڭ ئۇزۇن كۆيۈش ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ ئوت ساقلاش ئۇسۇللىرىمۇ قوللىنىلغان. بۇ ھەقتە يەنە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى، مەرھۇم ھاجى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئوچاقتا ئائىلىنىڭ ھاياتى ۋە روناق تېپىشىنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە دائىم ‹قوقاس› ساقلىناتتى. ئائىلىنىڭ ئوتى مەڭگۈ ئۆچمەسلىكى ئۈچۈن، ئاغۇن ياكى ئۆگە قوقاسنى كۈلگە كۆمۈپ قوياتتى ۋە لازىم بولغاندا كۈلنى ئېچىپ، پۈۋلەپ ئودغۇچ / ئوزغۇچ قىلاتتى. قوقاس ئۆچۈپ قالسا، ئۆز قاياشلىرىدىن تىلەپ، ئارچا ۋە ئارتۇچ شېخىدا ئېلىپ كېلەتتى»⑥.

كېيىنكى دەۋرلەردە ئوت يېقىشقا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل ئەسۋابلار مەيدانغا كەلگەن. بۇ يەردە ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تاكى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغىچە ئىشلىتىلگەن «تاختا گۈگۈت» نىڭ رولىنىڭ ناھايىتى زور ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان بولۇپ، بۇ خىل ئوت تۇتاشتۇرۇش قورالىنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزاق، ئوينىغان رولىمۇ ناھايىتى چوڭ بولغان. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا تاختا گۈگۈتنى ئەڭ دەسلەپتە بىر مۇزىكا ئەسۋابلىرى ئۇستىسى ياساپ چىققان. بۇ خىل گۈگۈت قۇرۇق تېرەك ياكى سۆگەت قاتارلىق تاللىرى بىر قەدەر تۈز بولغان ياغاچلارنىڭ نېپىز تارشىسىنىڭ بىر ئۇچىغا ئېرىتىلگەن گۈڭگۈرتنى تەگكۈزۈپ، ئاندىن ئۇنى قۇرۇتۇپ ياسىلىدىغان بولۇپ، ئوت تۇتاشتۇرۇش توغرا كەلگەندە پىچاق ئارقىلىق ئاز - ئازدىن يېرىپ ئىشلىتىلگەن. ھازىر بىز ئىشلىتەۋاتقان قاپلىق سەرەڭگە ئىشلىتىلگەن ئاساسلىق ماتېرىيال ياغاچ تاياقچىسى، گۈڭگۈرت، زەھەرسىز فوسفور قاتارلىقلار بولۇپ، 1848 - يىلى گېرمانىيەلىك بېتكار تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان. ئەينى دەۋردە بۇ خىل سەرەڭگىنىڭ پەيدا بولۇشى ناھايىتى مۇھىم بىر بايقاش بولۇپ، بۇ خىل سەرەڭگىنىڭ ياساپ چىقىلىشى بەزى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن زور قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلسىمۇ، باھاسى ناھايىتى قىممەت بولغاچقا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىغان. بۇ خىل سەرەڭگە رايونىمىزدا 80 - يىللاردىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە تاختا گۈگۈت، قاپلىق سەرەڭگە قاتارلىقلار ئىشلىتىلگەن يېقىنقى دەۋرلەردىمۇ قوشنىلار ئارا ئوت سوراش قاتارلىق ئادەتلەر پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەن (ئوت سوراشتا ئوتۇن پارچىسىغا ياكى ھايۋانات تېزەكلىرىگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ سوراشتىن باشقا چوغ سوراش شەكلىمۇ بولغان). بۇنىڭدىكى بىر مۇھىم سەۋەب سەرەڭگىنىڭ باھاسى قىممەت بولۇپ ئۇنى تېجەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوشنىلار ئارىسىدىكى ئىناقلىقنى ئىلگىرى سۈرگۈچى — نەرسە ئارىيەت ئېلىش - ئارىيەت بېرىش ئادەتلىرىنىڭ كۈچىدىن بولغان.

مىللىتىمىزدە ئوتقا بولغان ھېرىسمەنلىكنىڭ تەدرىجىي ئاجىزلىشى بىلەن ئائىلىلەردە ئوت ساقلاش ئادىتى ئاستا - ئاستا سۇسلاشتى. ئۇنىڭدىن باشقا يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئوت يېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل ئەسۋابلار مەيدانغا كەلدى. ھەر خىل قولاي سەرەڭگە، خىلمۇخىل يېقىلغۇلۇق چاقماقلار ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەردە ئوت ساقلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى يوقاتتى. لېكىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇشى جەريانىدا يېتىلدۈرگەن، ئوتقا باغلانغان كۆز قاراشلىرى مۇجەسسەملەشكەن مەدەنىيەت تىندۇرمىسىنىڭ بىر مۇھىم ئىپادىسى بولغان ئوتنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ خېلى ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلىدىغانلىقى ئېنىق.

ئىزاھاتلار:

① ف. ئى. ۋېربىتسكى: «ئالتايدىكى يىللار»، 97 - بەت؛ ئابدۇقادىر ئىنان: «شامانىزمنىڭ بۇگۈنى ۋە ئۆتمۈشى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى باستۇرغان خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1979 - يىل 12 - ئاي، 77 - بەت. (غەيرەتجان ئوسماننىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىللىق 3 - sانىدا ئېلان قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوت مۇقەددەسلىك قارىشى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدە ئېلىنغان نەقىل.)

②، ⑤ غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوت مۇقەددەسلىك قارىشى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2008 - يىللىق 3 - سان.

③ جاڭشياۋگۈي: «ئوتتۇرا ئەسىر جۇڭگوچە زوروئاستىر دىنىدىن ئارخېئولوگىيەلىك بايانلار» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 2010 - يىلى 3 - ئاي، 3 - بەت.

④ شلىپي: «غەربىي دىياردىكى سىرلىق ئوت — قەدىمىي پارسلارنىڭ زوروئاستىر دىنى»، خەلق گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 2004 - يىل 5 - ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 28 - بەت.

⑥ ھاجى ئىمىن تۇرسۇن: «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىل 3 - ئاي نەشرى، 141 - بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى 2010 - يىللىق فولكلور كەسپىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

دولانلارنىڭ ئوۋچىلىق ئادىتى

ئېلى ئېقىل

ئوۋچىلىق ئىنسانلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچە-
لىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى ئىپتىدائىي تۇرمۇش
شەكلى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي قەبىلىلەردىن
بىرى بولغان دولانلار، جۈملىدىن مەكىت دولانلىرىمۇ
ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداپ،
مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۇزاق تارىختىن بۇيان
تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى قۇم بىلەن بوستانلىق كې-
سىشكەن ئۇزاقتىن- ئۇزاققا سوزۇلغان چۆللەردە ئوۋچى-
لىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

دولانلار تارىختىن بۇيان تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ
غەربىي گىرۋەكلىرىنى چۆرىدەپ ئولتۇراقلاشقان
بولۇپ، يەكەن ناھىيەسىنىڭ مەكىتكە يېقىن يېزا- كەنت-
لىرىدىن باشلىنىپ، تاكى ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيەسىد-
كى غۇروچۆلگە تۇتىشىدىغان ھىلال ئايسىمان بۇ
كەڭرى زېمىن، تارىختىن بۇيان دولانلارنىڭ پائالىيەت
مەيدانى بولۇپ كەلگەن. گەرچە باشقا مىللەت، باشقا
قوۋم كىشىلىرىگە ئوخشاش، دولانلارمۇ ئىجتىمائىي
ھايات دولقۇنلىرىدا باشقا جايلارغا كۆچۈپ ئولتۇراق-
لاشقان ئەھۋاللار بولغاچقا، بايىنغولىن، غۇلجا، ھەتتا
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەردە دولان دېھقانچى-
لىق مەيدانلىرى، دولان مەھەللىلىرى پەيدا بولغان
بولسىمۇ، لېكىن ئوۋچىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
پۈتۈن دولان مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى يەنىلا تەكلى-
ماكان بويلىرىدىكى قۇم بىلەن بوستانلىق كېسىشكەن
خىسلەتلىك زېمىندا روياپقا چىققان.

تەكلىماكان دۇنياغا مەشھۇر 2- چوڭ قۇملۇق
بولۇپ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىدىن ئادەم ئولتۇراقلاشقان
جايلارغىچە بولغان نەچچە ئون كىلومېتىر ئارىلىقتا،
يۇلغۇن، توغراق، سوكسوك، قومۇش، قامغاق ... قا-
تارلىق ھەر خىل تۈردىكى ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن بول-
غاچقا ياۋا تۆگە، توڭگۇز، كېيىك، تۈلكە، توشقان، قىرغا-
ۋۇل ... قاتارلىق ھايۋانلار بۇ جايلاردا ياشاپ ئاۋۇغان،

www.uyghurkitap.com

پېشقەدەملەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھەتتا 1940 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا مەكىت ناھىيەسىنىڭ قىزىلئاۋات يېزا قىزىلجى كەنتىدىكى قازانكۆل چۆللۈكىگە تۇتاش بولغان «قىزىلجى خېنىم مازىرى»دا كىشىلەر تىرىك يولۋاسنىمۇ ئۇچراتقان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دولانلار دەل - دەرەخ، باغباراك ئەھيا قىلىشقا ھېرىسمەن خەلق بولۇپ، قۇم ۋە بورانلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئېكىن يەرلەرنىڭ ئەتراپىغا توغراق، تېرەك، سۆگەت قاتارلىق ئىھاتە ئورمانلىرىنى سالسا، ئۆي - مەھەللە ئەتراپىغا مېۋىلىك دەرەخلەرنى كۆپلەپ سېلىپ، باغ ئەھيا قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن يېشىللىق دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ كۆپىيىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىتلار يارىتىلغان. ئەنە شۇ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا دولانلار، جۈملىدىن مەكىت دولانلىرى كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، شۇنداقلا مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۈچۈن، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىزچىل تۈردە ئوۋچىلىق ئادەتلىرىنى يېتىشتۈرگەن ۋە ئۆزىگە خاس ئوۋ قوراللىرىنى ياساش بىلەن بىللە يەنە بىر يۈرۈش ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇللىرىنى كەشىپ قىلغان.

ئوۋ ئوۋلاشتا گەرچە ئوۋچى ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن ھەرقانچە ماھىر ئوۋچىمۇ قۇرۇق قول ئوۋ ئوۋلىيالمايدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئوۋچى ئۈچۈن ئوۋ قوراللىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، مەكىت دولانلىرىمۇ ئوۋ مىلتىقى، ئوقيا، نەيزە، ساپچاق، چوماق، قاپقان، توزاق، قىلتاق، قىسماق، تور، چەتمەك، لەخمە، باسماق قاتارلىق ئوۋ قوراللىرىنى ياساپ ئىشلەتكەندىن باشقا، بۈركۈت، قارچىغا، ئوۋ ئىتى قاتارلىقلارنىمۇ كۆندۈرۈپ ئوۋغا سالغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ئوۋ قوراللىرىدىن، ئوۋ مىلتىقى ستتۇۋل ئۈچىدىن پورۇخ قويۇپ چىڭدىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەكىسىز يۇمىلاق قوغۇشۇن ئوقنى سېلىپ ئاتىدىغان ئىپتىدائىي مىلتىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىدە يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان ئىككى پۇت بولىدۇ. بۇ خىل مىلتىق بىلەن ئوۋ ئوۋلايدىغانلار مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا «پاۋان» دەپ ئاتىلىدۇ. پاۋانلار ئاتلىق ياكى پىيادە ئوۋغا چىقىپ نىشانني بايقىغاندىن كېيىن خۇددى شىر - يولۋاسلارغا ئوخشاش چاتقاللار ئارىسىدا يوشۇرۇن ئۆمىلەپ مېڭىپ، نىشانغا تۇيدۇرماي يېقىنلىشىدۇ. ئاندىن مىلتىقنىڭ ياغاچ پۇتىنى يەرگە دەسسىتىپ مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، كۆڭۈل قويۇپ قارىغا ئالىدۇ. ناۋادا بىر پاي ئوق بىلەن نەشاننى يىقىتالمىسا، ئۈركۈپ كەتكەن ھايۋانلارنى بىر نەچچە كۈن ئىچىدە ئىزدەپ تېپىش مۇمكىن بولمىغاچقا ئوۋچىلىق پاۋانلاردىن يۇقىرى ماھارەتلىك مەرگەنلەردىن بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. گەرچە دۇنيا 21 - ئەسىرگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە، كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ نەسلىنى قوغداش ۋە باشقا ئېھتىياجلار بىلەن مىلتىق كۆتۈرۈپ ئوۋچىلىق قىلىدىغانلار قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە، مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئاۋۇت پاۋان قاتارلىق ئونغا يېقىن داڭلىق پاۋان بولغان ۋە ئۇلار ئوۋكا، ئىسلىق، خېنىيا، قازان چۆل، قاراڭغۇ توغراق قاتارلىق تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى يۇرت ۋە جاڭگاللاردا ئوۋچىلىق قىلغان.

ئوقيا ۋە نەيزە گەرچە دولانلارغا خاس ئوۋ قوراللىرى بولمىسىمۇ، 1980 - يىللاردا مەكىت ناھىيەسىنىڭ غازكۆل يېزا تەۋەسىدىكى جاڭگاللىقتىن تېپىلغان ئوقدان ۋە ئۇنىڭدىكى ئوقيا بىلەن بىللە قويۇلغان قۇش تۇمشۇقى ئەينى زاماندا مەكىت دولانلىرىنىڭ ئوۋچىلىقتا ئوقيا ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. نەيزە مەكىت دولانلىرىنىڭ ياۋا توڭگۇز ئوۋلايدىغان قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەينى يىللاردا ياۋا توڭگۇزلار كۆپىيىپ، زىرائەتلەرگە بۇزغۇنچىلىق قىلغاندا، بىر نەچچە ياكى ئون نەچچە ئوۋچى بىرلىكتە نەيزە كۆتۈرۈپ چىقىپ ئوۋ ئىتلىرىنىڭ ياردىمىدە ياۋا توڭگۇزلارنى ئوۋلايدىغان ئادەتلەر بولغان.

ساپچاق ـــ مەكىت دولانلىرىنىڭ مەخسۇس بېلىق ئوۋلايدىغان ئوۋ قورالى بولۇپ، گەرچە ھازىر بۇ خىل قورالنى ئىشلىتىدىغانلار بولمىسىمۇ، لېكىن مەكىت ناھىيەسىنىڭ تۇمەنتال يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ ھازىرمۇ «ساپچاق» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقىنىدىن قارىغاندا، بېلىق ۋە باشقا سۇ مەھسۇلاتلىرى مول بولغان ئەينى زاماندا بۇ خىل قورال كەڭ ئىشلىتىلگەن. پېشقەدەملەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ساپچاق نەيزىگە ئوخشاش ئۇچلۇق، ئەمما ئۇچىنىڭ بىر تەرىپىدە كىچىك ئىلمىكى بار ئۆتكۈر ئوۋ قورالى بولۇپ، ماھىر بېلىق ئوۋلىغۇچىلار كىچىك قولۋاقلارنى تېز ھەيدەپ يۈرۈپ دەريا - كۆللەردە ساپچاق بىلەن بېلىق تۇتقان. بېلىق ئوۋچىلىقى

مەكت دولانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس يەنە بىر ئۇۋ تۈرى
بولۇپ، ساچقاق بىلەن سانجىپ بېلىق ئۇۋلاشتىن باشقا
يەنە، تور ۋە قارماق تاشلاش، قىشتا كاچكۇلغا چىراغ
يېقىش، يازدا ئوتقاش كۆتۈرۈپ بېلىقلارنى ئالداپ
تۇتۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئوتقاش ياساپ
بېلىقلارنى ئالداپ تۇتۇش بىر خىل ئۆزگىچە ئادەت
بولۇپ، ياز ئايلىرىدىكى تۈن قاراڭغۇسى بولغان كېچىلەر-
دە بىر ئادەم ئىككى قولىدا ئوتقاش كۆتۈرۈپ سۇدا ماڭى-
دۇ. بىر نەچچە ئادەم ساچقاق ياكى ئۇچلانغان يۇلغۇن
ياغاچلىرىنى تەخلەپ، ئوتقاش كۆتۈرگەن ئادەمگە ئەگە-
شىدۇ، بېلىقلار ئوتقاشقا قىزىقىپ، سۇ يۈزىگە چىققان
هامان سانجىپ تۇتۇلىدۇ.

قاپقان ۋە توزاق ـــ جەرەن قاتارلىق چوڭراق هايۋان-
لارنى ئوۋلاش ئۈچۈن ياسالغان ئوۋ قوراللىرى بولۇپ،
ئاۋۋال شۇ خىل هايۋاننىڭ دائىم ماڭىدىغان چىغىريوللىرى
ئېنىقلىنىدۇ. ئاندىن شۇ چىغىر يولنىڭ ئەپلىك جايىغا قاپقان
ياكى توزاق قۇرۇلۇپ، ئۈستى ئەخلەت ـ چاۋا بىلەن بايقال-
مىغىدەك يېپىلىپ، قاپقان ياكى توزاقنىڭ زەنجىرى دەرەخ-
كە، دەرەخ بولمىسا قوزۇق قېقىلىپ، ئاشۇ قوزۇققا باغلاپ
قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق قاپقانغا چۈشكەن ئوۋنىڭ قاپقاننى
سۆرەپ قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

چوماق ـــ يىلتىزى بار يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسىلىد-
غان بېشى چوڭ، دەستىسى ئەپلىك ئاددىي ئوۋ قورالى
بولۇپ، ئاساسەن توشقان ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. قىش
كۈنلىرىدىكى ئارىسالدى ۋاقىتلاردا كوللېكتىپ ئوۋغا چىق-
قاندا، ئوۋچىلار مۇۋاپىق ئارىلىق تاشلاپ، سۈر هەيۋە
بىلەن ئوۋنى ئۇۋىسىدىن چىقىپ قېچىشقا مەجبۇرلايدۇ ۋە
قورشايدۇ. بۇ چاغدا ئۇۋىسىدىن چىقىپ قاچقان توشقانلار
چوماق بىلەن سوقۇپ ئوۋلانسا، تۈلكىلەر قۇش ئارقى-
لىق، قىرغاۋۇللار قارچىغا ئارقىلىق ئوۋلىنىدۇ.

قىلتاق، قىسماق، تور، چەتمەك، باسماق، لەخمە قا-
تارلىقلار ئاساسەن قۇش، قارچىغا، قىرغاۋۇل، كەپتەر،
قۇشقاچ قاتارلىقلارنى تۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قوراللى-
رى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىن قىلتاق بىلەن قىسماق
مەخسۇس كەپتەر تۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلسە، تور قارچى-
غا، توشقان ۋە جەرەن باللىرىنى تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.
تور بىلەن قارچىغا تۇتۇشتا، قارچىغا ئاساسەن كۆرگىدەك
بىر جايغا تور قۇرۇلۇپ، ئىچىگە تىرىك كەپتەر باغلاپ
قويۇلىدۇ. قارچىغا كەپتەرنى كۆرگەندىن كېيىن، شىددەت
بىلەن ئېتىلىپ كەپتەرگە ئۆزىنى ئۇرىدۇ ـ دە، تورغا ئىلىن-
شىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا تور ئىگىسى ئاسانلا قارچىغىنى تۇ-
تۇۋالىدۇ. تور بىلەن توشقان ياكى جەرەن باللىرىنى
تۇتۇش، قۇش، قارچىغا بىلەن ئوۋچىلىق قىلىش بارا ـ بارا
ئازىيىپ كەتكەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى ئۇسۇل
بولۇپ، بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشتا ئوۋچىلار ئاۋۋال توشقان
ياكى جەرەن باللىرىنىڭ ئۇۋىسى، دائىم ماڭىدىغان چى-
غىريولنى پىششىق بىلىۋالغاندىن كېيىن ، مۇۋاپىق بىر
يەرنى تاللاپ تورنى قۇرىدۇ. ئاندىن بىر نەچچە ياكى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇن نەچچە ئادەم ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىپ، ئۇۋنى ئۈركۈتۈپ تور تەرەپكە ھەيدەيدۇ، ئۈركۈپ كەتكەن ئۇۋلار ئۆزلىرىگە تونۇش بولغان چىغىر يول ئارقىلىق قېچىپ ماڭغاندا تورغا ئىلىنىپ يىقىلىدۇ-دە، ئۇۋچىلار كېلىپ تۇتۇۋالىدۇ.

چەتمەك، باسماق، لەخمە قاتارلىق ئۇۋ قوراللىرىمۇ جىگدىچۈك، كەپتەر، قىرغاۋۇل قاتارلىقلارنى تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. قوشۇپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، لەخمە ئارقىلىق كەپتەر تۇتۇشتىن باشقا، ياۋا توڭگۇزلارنىمۇ تۇتۇشقا بولىدۇ. بۇ يەردىكى پەرق لەخمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىدە بولۇپ، كەپتەرگە كولانغان لەخمە نىسبەتەن كىچىكرەك، ياۋا توڭگۇزغا كولانغان لەخمە توڭگۇز پاتقۇدەك ھەمدە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن چىقالمىغۇدەك قىلىپ چوڭ ۋە چوڭقۇر كولىنىدۇ.

مەكىت دولانلىرىنىڭ ئۇۋچىلىق ئادىتىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، قۇش ۋە قارچىغا كۆندۈرۈش قىيىنلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان مۈشكۈل ئىش بولۇپ، ئاسماندا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۈرىدىغان گۆشخۇر قۇشنى ئادەمنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى چۈشىنىدىغان ۋە ئۆزىگە ئىتائەت قىلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يېتەرلىك ئەقىل-پاراسەت ۋە سەۋر-تاقەت كېرەك بولىدۇ. گەرچە زامانىۋىلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، قۇش-قارچىغا باقىدىغان شارائىت يوقىلىۋاتقان بۈگۈنكى جەمئىيەتتە، مەكىت دولانلىرى ئارىسىدىمۇ قۇش-قارچىغا باقىدىغانلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى ئەۋلاد قۇشچىلاردىن ئابدۇرەھىم بەختى، قايىم پازىل، ئۆمەرداڭ، ئوبۇل نۇرەك، تۇرەك قادىر، ئابدۇجېلىل ئىلەك، ئابدۇراخمان ئەيسا، تۇرسۇن خەلپە قاتارلىقلار قۇش بېقىپ كۆندۈرۈپ، ئۇۋچىلىق قىلىش بىلەن بىللە، قۇشنى ھاياتىدىكى مۇھىم ھەمراھ سۈپىتىدە ئەتىۋارلاپ، ئۆمۈر بويى قۇشتىن ئايرىلمىغان. قۇش-قارچىغا بېقىپ ئۇۋچىلىق قىلىش، مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ، ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن قۇش، قارچىغا كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن، ھەتتا ئاتقا توقۇلىدىغان ئېگەرلەرگىمۇ مەخسۇس قۇش قوندۇرىدىغان ئورۇنلار لايىھەلىنىپ، «قۇشبېشى» دەپ ئاتالغان. ئائىلىلەردە بولسا، قۇشنى تۆلەككە سالىدىغان مەخسۇس قاراڭغۇ ئۆيلەر، قۇش قوندۇرىدىغان مەخسۇس قونداقلار بولغان ۋە قۇشنىڭ مايىقىغا قاراپ، شۇ قۇشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ھۆكۈم قىلالايدىغان، قۇش كۆندۈرۈش تەجرىبىسى مول بولغان قۇشچىلار «باخشى» دەپ ئاتالغان.

ئۇۋچىلىق گەرچە بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئىنسانپەرۋەرلىككە مۇخالىپ بولغان بىر خىل شەپقەتسىز ھەرىكەت بولسىمۇ، لېكىن دولانلار، جۈملىدىن مەكىت دولانلىرى ئۇۋچىلىقنى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتىدىغان نەپسانىيەتچىلىك ھەرىكىتى قىلىۋېلىشتىن ساقلىنىپ، تەبىئىي تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدىغان ئىلمىي ھەرىكەت سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ياۋايى ھايۋانلار ئەۋلاد قالدۇرۇپ كۆپىيىدىغان ئەتىياز كۈنلىرى، شۇنداقلا بۇغا-ماراللارنىڭ بوغاز بولغانلىقى بىلىنىشسە ئۇۋ قىلىشنى توختاتقان.

ئۇۋچىلىق ئۇزاق تارىختىن بۇيان دولانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا خۇددى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىققا ئوخشاش مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن زامانىۋىلىشىش، يەر شارىلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى، تەكلىماكان بىلەن دولان يۇرتلىرى ئارىسىدىكى ياۋايى ھايۋانلار ماكان قىلغان بوشلۇقنىڭ شىددەت بىلەن تارىيىشى قاتارلىق خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نۆۋەتتە مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئۇۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارغانسېرى ئازىيىپ بارماقتا. گەرچە ئالدىنقى قۇرلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەندەك، ئۇۋچىلىق بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ نەزەرىدە قارشى ئېلىنمايدىغان پائالىيەت بولسىمۇ، لېكىن مىللىي مەدەنىيەتنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، جۈملىدىن دولانلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئەنئەنىۋى ئۇۋچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ تامامەن يوقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، نەسلى قۇرۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ھايۋانلارنى قوغداش، شۇنداقلا ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇققا ھۆرمەت قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا بولۇپمۇ ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن-بەلگىلىمىلىرى ئاساسىدا دولانلىقلار ئارىسىدىكى ئۇۋچىلىق پائالىيەتلىرىگە ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشكە تېگىشلىك، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنى كۈچەيتىش مەدەنىيىتىمىزنىڭ كۆپ قاتلاملىقىنى، رەڭدارلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ دەپ قارايمىز.

(ئاپتور: مەكىت ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنىدا)

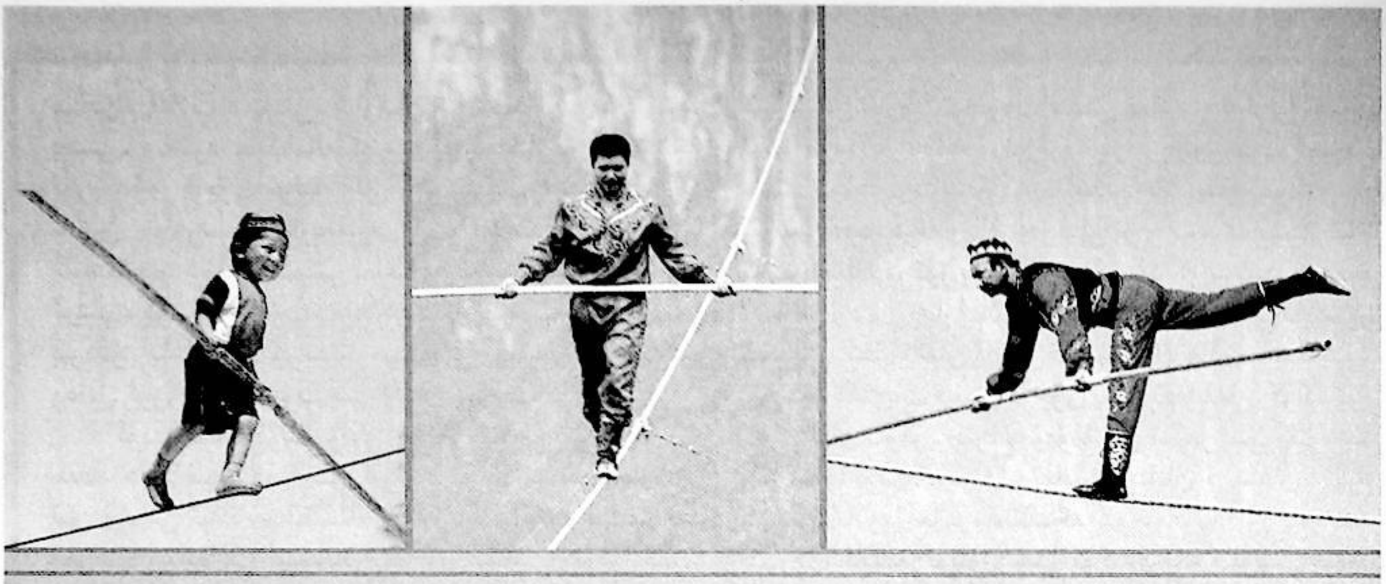

داۋازلىق ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى

ئابدۇرېشات مۇساجان توغرۇل

دارۋازلىق ــ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرى ۋە
پارسلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ماھارەت كۆرسىتىش پا-
ئالىيىتى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلى-
رىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
دارۋازلىق كەسپلىشىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس بولۇپ
داۋاملىشىپ كەلگەن.

دارۋازلىقتا ماھارەت كۆرسىتىدىغان قۇرۇلما «دار»
دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، ياغاچ ياكى
باشقا نەرسىلەردىن ئېگىز قىلىپ قۇرۇلغان ئاددىي قۇرۇلما-
لار «دار» دەپ ئاتىلىدۇ. يەنى: ئادەمنى ئېسىپ ئۆلتۈرى-
دىغان قۇرۇلما، ئات تاقلاشتا، ئاتنى باغلاپ تۇرغۇزىدى-
غان قۇرۇلما... قاتارلىقلارمۇ «دار» دەپ ئاتىلىدۇ. دارۋاز-
لار ماھارەت كۆرسىتىدىغان قۇرۇلما بىر دانە ھەم چوڭ،
ھەم ئۇزۇن ياغاچنى تىكلەپ (ئەگەر تەلەپكە لايىق ئۇزۇن-
لۇقتا ياغاچ بولمىسا، ئىككى، ھەتتا ئۈچ ياغاچنى بىر - بىرى-
گە باغلاپ تىكلىنىدۇ)، ئۇچىغا چاسا شەكىللىك ياكى
دۈگلەك قىلىپ تاختاپەرە قۇرۇپ، ئارقان بىلەن يەرگە
تارتىپ مۇنتىزىملاشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن تاختاپەرىدىن يەرگە
يانتۇ قىلىپ ئارقان تارتىلىدۇ. دارنىڭ ئېگىزلىكى ئەڭ پەس
بولغاندا تۆت - بەش مېتىر، ئەڭ ئېگىز بولغاندا 15~ 16
مېتىر بولىدۇ، يەرگە تارتىلغان ئارقاننىڭ ئۇزۇنلۇقى ئەڭ
قىسقا بولغاندا سەككىز - ئون مېتىر، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا
30 ~ 35 مېتىر بولىدۇ. يانتۇلۇقى ئادەتتە 30 گرادۇس
ئەتراپىدا بولىدۇ. مۇۋاپىق ئارىلىقتىن ئىنچىكە ئارقان تار-
تىلىپ، يانتۇ ئارقان مۇنتىزىملاشتۇرۇلىدۇ. دارنىڭ ئېگىز
ياكى پەسلىكى، يانتۇلۇق دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆ-
ۋەنلىكى، تارتىلغان ئارقاننىڭ توم - ئىنچىكىلىكى قاتارلىق-
لار ماھارەت كۆرسەتكۈچىنىڭ ماھارىتى ۋە ماھارەت كۆر-
سىتىدىغان مەيداننىڭ شارائىتى قاتارلىقلارغا باغلىق بولىدۇ.

ماھارەت كۆرسەتكۈچى ئۇزۇن بادرا ياكى شۇنىڭغا
ئوخشاش نەرسىدىن ياسالغان تەڭشەكنى كۆتۈرۈپ،
ئارقان ئۈستىدە مېڭىپ ۋە ماھارەت كۆرسىتىپ، تاختاپە-
رىگە چىقىدۇ ۋە تاختاپەرىدە ماھارەت كۆرسىتىپ، ئويۇن-
نى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. تەڭشەك ــ ئاساسلىقى ماھارەت كۆر-
سەتكۈچىنىڭ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ۋە كۆتۈلمىگەن
ئەھۋال يۈز بەرگەندە ئۆزىنى قوغداش رولىغا ئىگە. ماھا-
رەت كۆرسىتىشتە ئاساسلىقى ئارقان ئۈستىدە ئالدى- كەي-
نىچە مېڭىش، تەخسە كىيىپ مېڭىش، كۆزىنى ياغلىق

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىڭگى ئادرېسى

بىلەن باغلاپ مېڭىش، ئارقان ئۈستىدە ئولتۇرۇش،
يېتىش، ماھارەتتە كامالەتكە يەتكەنلەر ئارقان ئۈستىگە
ئورۇندۇق قويۇپ ئولتۇرۇش، ۋېلىسىپىت مىنىش... قا-
تارلىق خەتەرلىك ماھارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دار
ئاستىدا بىر بۆلەك كىشى ناغرا-سۇناي چېلىپ، ناخشا
ئېيتىپ، قوشاق ئوقۇپ، ماھارەت كۆرسەتكۈچىگە مەدەت
بېرىدۇ. ماھارەت كۆرسەتكۈچى مەلۇم باسقۇچلۇق ماھا-
رەتنى ئورۇنلاپ بولۇپ بىر قېتىم مۇناجات ئوقۇيدۇ.

ئۇنداقتا دارۋازلىق زادى قانداق پەيدا بولغان؟ بۇ
ھەقتە ھازىرغىچە ھەر خىل قاراشلار بار. مېنىڭچە دارۋاز-
لىق قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەھسۇلى. قۇياش ئېتىقادچى-
لىقى — ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ كۆككە چوقۇنۇش ئېتى-
قادچىلىقىنىڭ يادروسى. قۇياش ئېتىقادچىلىقىدا ئالەم ئۈچ
قەۋەت بولۇپ، بىرىنچى قەۋىتى ئاسمان (كۆك)، بۇ تەڭ-
رىلەر، ئىلاھلار ياشايدىغان ماكان؛ ئىككىنچى قەۋىتى
يەر، بۇ ئىنسانلار ياشايدىغان ماكان؛ ئۈچىنچى قەۋىتى
جەھەننەم (يەرنىڭ ئاستى) بولۇپ، بۇ جىن-شاياتۇن،
ئالۋاستىلار ياشايدىغان ماكان، قۇياش كۈندۈزى شەرقتىن
چىقىپ، يەر يۈزىنى يورۇتۇپ، كەچقۇرۇن غەربتىن يەر تې-
گىگە كىرىپ، جىن-ئالۋاستىلار بىلەن قان كېچىپ جەڭ
قىلىپ، يەر تېگىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ، ئەگەر قۇياش جىن-
ئالۋاستىلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قالسا، قۇياش كۆتۈرۈل-
مەي، يەر يۈزىنى جاھالەت باسىدۇ دەپ قارىغان. ئۇلار
ئىنسانلارغا بەخت-سائادەت ۋە ئاسايىشلىقنى قۇياش ئاتا
قىلىدۇ دەپ قاراپ، تۈرلۈك دىنىي مۇراسىملاردا قۇياشقا
مۇناجات ئوقۇش، قۇياشقا تېۋىنىش ئادەتلىرىنى شەكىللەن-
دۈرگەن. ئۇلار قۇياشنىڭ كۆرمەي ياكى ئاڭلىماي قېلىشى-
دىن ئەنسىرەپ، تاغ ئۈستىگە ياكى ئېگىز، ئوچۇقچىلىق-
لارغا ئىبادەت سۇپىسى ياساپ، پېرىخونلار بۇ سۇپىدا
تۇرۇپ دىنىي مۇراسىملارغا رىياسەتچىلىك قىلغان ۋە ئۆز
تىلەكلىرىنى قۇياش ئىلاھىغا ئېيتقان. «ۋېينامە» 103-
جىلد «ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى»دە: «ھۇن تەڭرى-
قۇتى ئىككى قىز پەرزەنت كۆردى، ھۆسن-جامالى شۇ
قەدەر گۈزەل ئىدىكى، پۇقرالار (ئۇلارنى) ئىلاھە دەپ
قارىدى. تەڭرىقۇت ‹مېنىڭ مۇشۇنداق قىزلىرىم بوپتۇ، ئا-
دەمگە مۇناسىپ كەلمەس، تەڭرى بىلەن بىرگە بولغاي›
دەپ، دۆلەتنىڭ شىمالىدىكى ئادەمزات يوق يەرگە ئېگىز
سۇپا ياستىپ، قىزلىرىنى ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ،
‹تەڭرى ئۆزى قوبۇل قىلغاي› دېدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
بۇ بىر جەھەتتىن ھۇنلارنىڭ كۆكتەڭرىگە چوقۇنۇش ئېتىقا-
دىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن ئىبادەت قىلىش، تېۋى-
نىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلار قۇياشقا تې-
خىمۇ يېقىن تۇرۇپ تىلاۋەت قىلىش مەقسىتىدە ئوچۇقچىلىققا
ئېگىز موما (دار) قاداپ، نەزىر-چىراغ بۇيۇملىرىنى مومىغا
ئېسىپ ئىبادەت قىلىشقان. «تارىخىي خاتىرىلەر، ھۇنلار تەز-
كىرىسى»دە، ھۇنلارنىڭ ھەر يىلى ئۈچ قېتىم يىغىلىش ئۆت-
كۈزىدىغانلىقى، كۈز پەسلىدە نوپۇسنىڭ كۆپىيىش-كېمىيىش
ئەھۋالى ۋە مال چارۋىلارنىڭ ئاۋۇش ئەھۋالىنى تەكشۈر-
گەندىن باشقا، قالغان ئىككى قېتىملىقىنىڭ ھەممىسىدە كۆك-
تەڭرىگە تىلاۋەت قىلىش ئۈچۈن يىغىلىدىغانلىقى، كۆكتەڭرى-
گە ئاتالغان نەزىر-چىراغ بۇيۇملىرى ئېگىز سۇپا ئۈستىگە
ياكى موما ئۈستىگە قويۇلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. تارى-
خىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگىنىگە ئوخشاش، تۈركلەر ھەر
يىلى 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆكتەڭرىگە تېۋىنىپ نەزىر
قىلاتتى. «ئوغۇزنامە»دە ئوغۇزخاننىڭ 40چى ئېگىزلىكتە
ياغاچ موما قاداپ، موما ئۇچىغا توخۇ باغلاپ، ئاستىغا قوي
باغلاپ نەزىر قىلىش شەكلى بايان قىلىنغان.

كېيىنچە، پېرىخونلار موما ئۈستىگە تىلاۋەت سۇپى-
سى ئورنىتىپ، نەزىر-چىراغ بۇيۇملىرىنى سۇپا ئۈستىگە
قويۇپ، پېرىخون سۇپا ئۈستىگە چىقىپ تىلاۋەت قىلىش
ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇ خىل موما ئۈستىدىكى تىلاۋەت
سۇپىسىغا چىقىپ-چۈشۈش قىيىن بولغانلىقى، شوتا قويۇلسا
پېرىخوندىن باشقا كىشىلەرمۇ چىقىپ چۈشۈپ، پېرىخونلار-
نىڭ ئالاھىدە ئورنى ۋە ئىمتىيازىغا دەخلى يەتكۈزگەنلىكى
ئۈچۈن، ئاخىر تىلاۋەت سۇپىسىغا ئارقان تارتىپ، ئارقان
ئارقىلىق مېڭىپ چىقىپ تىلاۋەت قىلىشقا تەرەققىي قىلغان.
پېرىخونلارنىڭ ئارقان ئۈستىدە مېڭىپ، تىلاۋەت سۇپىسىغا
چىقىپ چۈشۈشى — پېرىخونلارنىڭ سېھرىي كۈچىنى تېخى-
مۇ بەك نامايان قىلىپ، ئۇلارنى سېھىرلەشتۈرۈپ، تەڭرى-
نىڭ قۇدرىتى بىلەن ئارقان ئۈستىدە تۈز يولدا ماڭغاندەك
ماڭالايدىغان قىلىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى ۋە
چوقۇنۇشىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان. بۇ خىل شەكىلدە ئىبا-
دەت قىلىش شامانىزم دەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان.
دارۋازلىق ئەنە شۇنىڭدىن باشلىنىپ، كىشىلەر باشقا دىنى-
لارغا كۆچكەندە شامان دىنىدىن ۋاز كەچمىگەن ئاتەشپە-
رەسلەر ئارىسىدا يەنىلا داۋاملىشىپ كەلگەن. كىشىلەر
شامان دىنىدىن ئۈزۈل-كېسىل ۋاز كەچكەندىن كېيىن،
دارغا چىقىش-ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنغا ئۆزگىرىپ،
سەنئەت تۈسىنى ئېلىپ، دارۋازلارنىڭ ماھارەت كۆرسىتىپ
پۇل تېپىش ۋاستىسىگە ئايلانغان. ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلغاندىن كېيىن، شامان دىنى ئاساسىدا شەكىللەنگەن مۇنا-
جات ئوقۇش — ئىسلام دىنى ئاساسىدا مۇناجات ئوقۇپ،
ئاللادىن ئامان-ئېسەنلىك تىلەشكە ئۆزگەرتىلگەن.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك مەدەنىيەت تەنتەربىيە ئىدارىسىدە)

قاراقاش نانلىرى

ئايمۇھەممەد ساھىبى

ياڭاق نېنى

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، سۈت، سۇ مېيى، ياڭاق مېغىزى.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۈت، سۇ، سۇ مېيى، تۇز ئېرىتمىسى قويۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر سۇ ئارىلاشتۇرۇلماي سۈت، سۇ مېيى بىلەن يۇغۇرۇلسا نېنى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە ياڭاق مېغىزى تەييارلىنىدۇ. ياڭاق مېغىزىنىڭ پۈتۈنلىرى ئۇۋۇلۇپ، يەر ياڭىقى، ئۆرۈك مېغىزىنىڭ چوڭلۇقىدەك ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ياڭاق نېنىنى ئائىلىدە كان ئوچاقتا، تونۇرغا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. تونۇرغا يېقىشتا تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۈدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ، سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا ئۈزۈلۈپ بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇنىڭ بىر تەرىپىگە تىزىلىپ ئۈستىگە چۈچۈتۈلگەن سۇ مېيى سۈرتۈلۈپ يېپىپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا بىر باشتىن ئېلىنىپ نېپىز قىلىپ كېڭەيتىلىدۇ. زۇۋۇلا كېڭەيتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۈستىگە مۇۋاپىق مىقداردا ياڭاق مېغىزى سېلىنىدۇ. ياڭاق مېغىزى بىر قۇر يېيىتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ناننىڭ جىلتى تۈرۈلۈپ چەمبەر شەكلىدە يۆگىلىدۇ. ئاندىن يەنە كېڭەيتىلىپ ناننىڭ يۈزى ئېچىلغاندىن كېيىن گەزنىگە ئېلىنىپ، ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلۈپ تونۇرغا يېقىلىدۇ. تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلمەي تۇخۇم سۇيۇقلۇقى سۈرتۈلسە ناننى تونۇرغا چاپلاشتۇرۇش ھەم پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن ئاجرىتىپ ئېلىش تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ. نان ئۇلىمۇ پاكىز، مەززىلىك پىشىدۇ، ياڭاق نېنى ياغلىق توقاچقا ئوخشاش قىزىرىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن تونۇردىن ئېلىنىدۇ.

نۆۋەتتە قاراقاشتىكى مەخسۇس ياڭاق نېنى يېقىپ ساتىدىغان ناۋاي ئۇستىلار بۇ ناننىڭ خېمىرىنى خېمىر

يۇغۇرۇش ماشىنىسىدا يۇغۇرماقتا. ياڭاق نېنىنىڭ خېمىردىنى ماشىنا ئارقىلىق يۇغۇرۇش ئىش تەرتىپىدە ئالدى بىلەن ماشىنىغا يېتەرلىك ئۇن، ياڭاق مېغىزى سېلىنىپ، تۇز ئېرىتمىسى، سۈت، سۇ مېيى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا بىر قۇر تاۋلىنىپ يايغۇ بىلەن يېيىلغاندىن كېيىن تۇخۇم سۇيۇقلۇقى سۈرتۈلۈپ تونۇرغا يېقىلىدۇ ياڭاق نېنىنى بۇنداق تەييارلىغاندا ئىش تەرتىپى تېخىمۇ پاكىز ھەم كۆپ ئاسان بولىدۇ.

ياڭاق نېنىنىڭ ئالاھىدىلىكى: ياڭاق نېنى قاراقاشنىڭ ئالاھىدە يېڭى نان تۈرى ھەم ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چۈرۈك، يۇمشاق، مەززىلىك، تەملىك، يېيىشلىك، ئائىلىدە يېقىپ يېيىشكىمۇ، بازاردا سېتىشقىمۇ بولىدۇ. ئاسان قېتىپ بۇزۇلۇپ، كۆكىرىپ قالمايدۇ. نۆۋەتتە بۇ نان قاراقاشتا ناھايىتى تېز ئومۇملىشىپ، توي-مەرىكە، مېھماندارچىلىق داستىخانلىرىدا كاكچا، ياغلىق توقاچىنىڭمۇ ئۈستىگە تىزىلىپ مېھمان ئۈزدىدىغان ئەتىۋارلىق نانغا ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە نۆۋەتتە بۇ ناننىڭ بازىرى ئېچىلىپ ناھىيە ئىچى-سىرتىدا قاراقاشنىڭ بۇ خىل ياڭاق نانلىرىغا بولغان ئىستېمال ئېھتىياجى بارغانچە ئېشىپ بارماقتا.

گۆشگىردە

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، تۇز، سۇ، گۆش، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا تۇز ئېرىتمىسى، سۇ قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. گۆشگىردە خېمىرى ھەر قانداق ناننىڭ خېمىرىغا قارىغاندا قاتتىق يۇغۇرۇلىدۇ. شۇڭا گۆشگىردە خېمىرى يۇغۇرغاندا سۇنى ئاز-ئازدىن قۇيۇپ كۆپ چىڭداش تەلەپ قىلىنىدۇ. گۆشگىردە خېمىرى خېمىرتۇرۇچ قوشۇلماي پېتىر يۇغۇرۇلىدۇ. ئۆرلىتىلمەيدۇ. شۇڭا خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولۇنۇشى بىلەن پەشخۇنغا ئېلىنىپ سىلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۈزۈش باشلىنىدۇ. خېمىرنىڭ چىڭلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۇۋۇلا قويۇق پۈخۈن (ئۇن) سېپىلىپ تاۋلىنىدۇ. تاۋلىنىپ بولۇنغان زۇۋۇلا پەشخۇننىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىلىپ ئۈستىگە پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق يېپىپ قويۇلىدۇ. گۆشگىردىگە قىيما تەييارلاشتا ئالدى بىلەن يېتەرلىك گۆش، پىياز توغرىلىپ، چاپقۇ بىلەن ئۇششاق چانىلىپ، بىر قاچىغا سېلىنغاندىن كېيىن ئۈستىگە تۇز ئېرىتمىسى، ئاز مىقداردا سۇ قۇيۇلۇپ، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ سېلىنىدۇ. ئاندىن قول بىلەن مۇجۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئادەتتە گۆشگىردە قىيمىسىغا قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ. قوي مېيى بىلەن كالا گۆشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. گۆشگىردىنىڭ زۇۋۇلىسى بىلەن قىيمىسى تەييارلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا كېڭەيتىلىپ جىلىت تەييارلىنىدۇ. جىلىت تەييارلاشتا زۇۋۇلا پۈخۈن ئۈستىدە يېيىتقۇ بىلەن يېيىتىلىپ، گىرۋىكى نېپىز، ئوتتۇرىسى سەل قېلىنراق قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ئاندىن جىلىت ئۈستىگە مۇۋاپىق مىقداردا قىيما سېلىنىپ، جىلىتنىڭ گىرۋىكى يىغىلىپ گۆشگىردە تۈگۈلىدۇ. گۆشگىردە تۈگۈلۈپ بولغاندىن كېيىن تۈگۈنچەك يۈزى پەشخۇنغا دۈم قىلىپ، قول بىلەن بېسىپ ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق تونۇر يۈزىگە يېقىلىدىغان ئۇلى شەكىللەندۈرۈلىدۇ. گۆشگىردە شۇ يوسۇندا بىر-بىرلەپ تۈگۈلۈپ، پەشخۇننىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىپ قويۇلغاندىن كېيىن تونۇر ئاقىرىپ بولغۇچە ئۈستى يېپىپ قويۇلىدۇ.

ئادەتتە گۆشگىردە چوڭ تونۇرغا يېقىلىدۇ. تونۇر ئوت قالاپ تەكشى ئاقارتىلغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە تۇز ئۇرۇلۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن گۆشگىردە يېقىلىدۇ. گۆشگىردە يېقىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن تونۇر ئاغزى سۇغا چىلاپ نەمدەلگەن قېلىن توقۇلما رەخت بىلەن يېرىم سائەت ئەتراپىدا يۆگەپ قويۇلىدۇ. بۇ گۆشگىردىنى «خۇيلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تونۇر ئاغزى بىلەن دۇدخانا ئاغزى ئېچىلىپ، پاكىز داستىخان ياكى لۆڭگىنى قاتلاپ تونۇر ئىچىدە پۇلاڭلىتىپ يەلپۈش ئارقىلىق ئوت تەپتى كۈچەيتىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق گۆشگىردە تېز پىشىشقا باشلىنىدۇ. گۆشگىردە پىشقاندىن كېيىن زىخ بىلەن چالۇ ئىچىگە قومۇرۇپ ئېلىنىدۇ.

گۆشگىردىنىڭ ئالاھىدىلىكى: گۆشگىردە قاراقاشتا بۇرۇندىن كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. گۆشگىردىنىڭ ئۇلى چۈرۈك، يۈزى يۇمشاق، قىيمىسى شورپىلىق پىشىدۇ. تەمى مەززىلىك، خۇسۇسىيىتى قۇۋۋەتلىك، بولۇپمۇ ئەركەك قوينىڭ گۆشى ئىشلىتىلگەن گۆشگىردە ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈرۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئۇزۇقلۇق يېتىشمىگەن، يېڭى كېسەلدىن، تۇغۇتتىن قوپقان، سۈننەت قىلىنغان، سوغۇق

سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، جىنسىي ئىقتىدارى ئاجىزلاپ قالغان، روھسىز، كەم ماغدۇر، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. ئائىلىدە يېيىشكىمۇ، ناۋايخانىنىڭ تونۇر بېشىدا ئولتۇرۇپ يېيىشكىمۇ، ئىش ئورنىدا يېيىشكىمۇ، يىراقتىكى تۇغقان، يېقىنلارغا ئەۋەتىشكىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ، مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، داستىخانغا يۆگەپ مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ نان قاراقاش تېبابىتىدە ئاش-تاماقتىن پەرھىز تۇتماي ئوزۇقلۇق تولۇقلاشقا تېگىشلىك كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ يېيىشىگىمۇ ھاۋالە قىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبىدىن قاراقاشتا ياخشى كۆرگەن ئادىمىنى، ئاتا-ئانىسى، خوتۇن-بالىلىرى، يېقىن-يۇرۇقلىرىنى گۆشگىردە بىلەن مېھمان قىلىدىغان ئادەتلەر خېلىلا ئومۇملۇققا ئىگە. نۆۋەتتە قاراقاش گۆشگىردىلىرىنىڭ بەش يۈەنلىك تۈرى، قىيمىسىغا كۆكمۇچ، قىزىلمۇچ، شوخلا، سامساق، كۆك پىياز قوشۇلغان رەڭلىك نۇسخىسى، ئايرىم بۇيرۇتۇپ ياقتۇرۇلىدىغان ئون يۈەنلىك، ھەتتا 25 يۈەنلىك تۈرلىرى بارلىققا كېلىپ ياخشى بازار تاپماقتا ھەمدە قاراقاش گۆشگىردىلىرىگە بولغان ئىستېمال ئېھتىياجى يىلسېرى ئېشىپ بارماقتا.

كۆمەچ

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىرتۇرۇچ، تۇز، سۇ، گۆش، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. كۆمەچ قىيمىسىغا قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ. قوي مېيى بىلەن كالا گۆشى ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. قىيما تەييارلاشتا ئالدى بىلەن يېتەرلىك گۆش، پىياز توغرىلىپ، ئۇششاق چانىلىپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ. ئۈستىگە مۇۋاپىق مىقداردا زىرە، ئاقمۇچ، قارىمۇچ سېلىنىپ، تۇزى تەڭشەلگۈدەك ھالەتتە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى بىلەن سۇ قۇيۇلغاندىن كېيىن، قىيما قول بىلەن مۇجۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىدۇ. پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئاق ئۇن) سېپىلىپ خېمىر سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش قىلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا پۇخۇن ئۈستىدە بىرقۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇننىڭ بىر تەرىپىگە تىزىلىپ ئۈستى يېپىپ قويۇلىدۇ. كۆمەچ چوڭ تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ. ئائىلىدە كان ئوچاقتا پىشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. كان ئوچاقتا پىشۇرۇشتا ئوتقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. تونۇردا پىشۇرۇشتا تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا ياكى يانغا پاكىز يىغىۋېتىلىدۇ. كۆمەچنىڭ زۇۋۇلىسى، قىيمىسى تەييارلىنىپ، تونۇر ئاقارتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا بىر باشتىن ئېلىنىپ جىلىت تەييارلىنىدۇ. جىلىت تەييارلاشتا زۇۋۇلا پۇخۇن ئۈستىدە يېيىتقۇ بىلەن يېيىتىلىپ جىلىت يۈزى ئېچىلىدۇ. ئاندىن جىلىتنىڭ تەڭ يېرىم قىسمىغا قىيما ئېلىنىپ يېيىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن جىلىتنىڭ يەنە بىر تەڭ يېرىم قىسمى قىيما ئۈستىگە ئۆرۈلۈپ يېرىم چەمبەر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىككى گىرۋىكى تەتۈرىسىگە زەنجىرسىمان قاتلىنىپ يىمەشتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆمەچ تونۇر تېگىنىڭ ئوتى يىغىۋېتىلگەن ئوچۇق يۈزىگە سېلىپ قويۇلىدۇ. ئوت بىلەن كۆمۈلمەيدۇ. تونۇر تېگى شور تۇز بىلەن قاتۇرۇلغان بولغاچقا كۆمەچ يۇقىرى ھارارەت بىلەن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي مايلىرى تەپچىرەپ قىزىرىپ پىشىدۇ. كۆمەچ پىشىپ بولغۇچە تونۇر يۈزىگە باشقا نانلارنى يېقىشقىمۇ بولىدۇ. كۆمەچ پىشىپ تونۇردىن ئېلىنغاندىن كېيىن پاكىز لۆڭگە ياكى سۈرتكۈچ بىلەن سۈرتۈپ پاكىزلىنىدۇ.

كۆمەچنىڭ ئالاھىدىلىكى: كۆمەچ قاراقاش خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى بولۇپ خۇسۇسىيىتى ئىسسىق، قۇۋۋەتلىك ھېسابلىنىدۇ. تەمى مەززىلىك، يۇمشاق، يېيىشلىك، ئائىلىدە پىشۇرۇپ يېيىشكىمۇ، بازاردا سېتىشقىمۇ بولىدۇ. ناۋايخانىنىڭ ئۆزىدە ئولتۇرۇپ يېيىشكىمۇ، جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىش ئورنىدا يېيىشكىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ، مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، تۇغقان يوقلاشقىمۇ، مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بولۇپمۇ ئەركەك قوينىڭ گۆشى ئىشلىتىلگەن كۆمەچ ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈرۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن، يېڭى كېسەلدىن، تۇغۇتتىن قوپقان، سۈننەت قىلىنغان، سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن. جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. نۆۋەتتە بۇ نان قاراقاشتا كەڭ دائىرىلىك

MIRAS

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بازارلىشىپ ئىستېمال قىممىتى ۋە ئىستېمال ئېھتىياجى يىلسېرى ئېشىپ بارماقتا.

گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچى

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، تۇز، سۇ، گۆش، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچىنىڭ خېمىرى پېتىر، ئۈرلىتىلگەن ئىككى تۈرى بولىدۇ. ئىستېمالدا پېتىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ كۆمەچنى تەييارلاشتا ئۇنغا سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قويۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر تۇرۇچ سېلىنمايدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا ئۈزۈۋېتىشتە بىر كۆمەچنىڭ خېمىرى تەڭ پۇتەك ئىككىگە، ئىككى كۆمەچنىڭ خېمىرى ئۈچكە بۆلۈنۈپ ئۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن پەشخۇن يۈزىگە ئازراق پۇخۇن (ئاق ئۇن) سېپىۋېتىلىپ، زۇۋۇلا پۇخۇن ئۈستىدە بىر قۇر تاۋلىنىدۇ. زۇۋۇلا تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ ئۈستىدىن قول بىلەن بېسىش ئارقىلىق بىرئاز كېڭەيتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا بىر-بىرىدىن ئاجرىتىلىپ ئايرىم ھالەتتە يايغۇ بىلەن كېڭەيتىلىپ جىلت تەييارلىنىدۇ. جىلتنى يايغۇ ئىشلەتمەي قول بىلەن كېڭەيتىپ تەييارلاشقىمۇ بولىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن بىر كۆمەچ ئۈچۈن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ئىككى جىلت تەييارلىنىدۇ. قىيما تەييارلاشتا يېتەرلىك قوي گۆشى، پىياز توغرىلىپ ئوششاق چانىلىدۇ. ئاندىن بىر قاچىغا ئېلىنىپ ئۈستىگە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى، سۇ قويۇلۇپ زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ سېلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆمەچ جىلتى ئۈستىگە قىيما سېلىنىدۇ. قىيما تەكشى يېيىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۈستىگە يەنە بىر جىلت يېپىلىپ، ئىككى جىلتنىڭ گىرۋىكى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى جىلتنىڭ تۇتاشتۇرۇلغان گىرۋىكى زەنجىرسىمان شەكىلدە ئۈستىگە قايرىلىپ تۈگۈلىدۇ. گۆش قىيمىلىق قازان كۆمەچى قازاندا ياكى ئۇل يۈزى تەكشى لېگەنسىمان تاۋىدا پىشۇرۇلىدۇ. قازانغا قارىغاندا تاۋىدا پىشۇرۇش تېخىمۇ قولايلىق. بۇ كۆمەچنى پىشۇرۇشتىن ئاۋۋال قازانغا ياكى تاۋىغا مۇۋاپىق مىقداردا سۇ مېيى قويۇلۇپ سۇس ئوتتا قىزدۇرۇلىدۇ. ماي قىزدۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن كۆمەچ يەم بىلەن سېلىنىدۇ. كۆمەچ سېلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن قولغا ئېلىپ سېلىش جەريانىدا قورۇشۇپ قالغان يەرلىرى بولسا دەررۇ تۈزلەپ قويۇلىدۇ. كۆمەچ سەل قېتىپ بولغاندىن كېيىن ئاستى يۈزى ئۈستىگە قىلىنىپ ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچى شۇ يوسۇندا سۇس ئوت قالىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئۆرۈلۈپ تەكشى قىزارتىلىپ پىشۇرۇلىدۇ.

گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچىنىڭ ئالاھىدىلىكى: گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچى قاراقاشتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى. تەمى مەززىلىك، يېيىشلىك، خۇسۇسىيىتى ئىسسىق، قۇۋۋەتلىك نان ھېسابلىنىدۇ. ئائىلىدە پىشۇرۇپ يېيىشكىمۇ، مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بولۇپمۇ ئەركەك قوينىڭ گۆشى ئىشلىتىلگەن گۆش قىيمىلىق قازان كۆمىچى ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈرۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن، سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ نان ئائىلىدىن بازارغا يۈزلىنىپ رېستورانلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەتىۋارلىق تائاملىرىغا ئايلىنىپ تېخىمۇ كۆپ ئىستېمالچىلارنىڭ مەيلىنى مايىل، كۆڭلىنى قايىل قىلماقتا.

سامسا

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىرتۇرۇچ، تۇز، سۇ، گۆش، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قويۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۈرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. سامسا قىيمىسىغا قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ. قوي مېيى بىلەن كالا گۆشى ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. قىيما تەييارلاشتا ئالدى بىلەن يېتەرلىك گۆش، پىياز توغرىلىپ، ئوششاق چانىلىپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ. ئۈستىگە مۇۋاپىق مىقداردا زىرە، ئاقمۇچ، قارىمۇچ سېلىنىپ، تۇزى تەڭشەلگۈدەك ھالەتتە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى بىلەن سۇ قويۇلغاندىن كېيىن، قىيما قول بىلەن ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. خېمىر ئۈرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىدۇ. پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئاق ئۇن) سېپىلىپ خېمىر پۇخۇن ئۈستىدە سىلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش قىلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. سامسا كىچىك

ھەجىملىك نان بولغاچقا زۇۋۇلىسىمۇ كىچىك ئۈزۈلىدۇ.
زۇۋۇلا پۇخۇن ئۇستىدە بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن
كېيىن يېيىتقۇ بىلەن نېپىز يېيىتىلىپ جىلىت تەييارلىنىدۇ.
ئاندىن جىلىت ئۈستىگە مۇۋاپىق مىقداردا قىيما سېلىنىپ
سامسا تۈگۈلىدۇ. سامسا تۈگۈشتە بازاردا سېتىلىدىغان
سامسا دېگۈدەك بەش بۇرجەك شەكلىدە تۈگۈلىدۇ. تۆت
بۇرجەك شەكلىدە تۈگۈشكىمۇ بولىدۇ، ئادەتتە ئائىلىدە
يېيىش ئۈچۈن يېقىلىدىغان سامسا كۆپىنچە ھاللاردا تۆت
بۇرجەك شەكلىدە تۈگۈلىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن شۇ خىل
شەكىل چىقىرىش خاھىشى بىلەن سامسا جىلتىنىڭ گىرۋە-
كى قىيما ئۈستىگە قاتلىنىپ يىملەشتۈرۈلىدۇ. سامسىنى ئا-
ئىلىدە كان ئوچاقتا يېقىشقىمۇ، چوڭ تونۇرغا يېقىشقىمۇ
بولىدۇ. بازاردا سېتىلىدىغان سامسا چوڭ تونۇرغا يېقىلى-
دۇ. ئادەتتە سامسا يېقىلىدىغان تونۇر كاكچا، گۆشگىردە
دېگەنگە ئوخشاش نانلار يېقىلىدىغان چوڭ تونۇرغا ئوخ-
شىمايدىغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كىچىكرەك ھالەتتە يەر
يۈزى ئۈستىگە سۇپا چىقىرىلىپ مەخسۇس سېلىنىدۇ. يۆت-
كىگىلى بولىدىغان قىلىپ سېلىشقىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل
تونۇر «ئارا تونۇر» دەپ ئاتىلىدۇ. سامسا يېقىشتىن
ئاۋۋال تونۇر ئوت قالاپ تەكشى ئاقارتىلغاندىن كېيىن
دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا
يىغۇېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە تۇز ئۇرۇلۇپ ھاۋاسى
تەڭشىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن سامسا يېقىلىدۇ. سامسا يې-
قىشتا سامسا جىلتىنىڭ قاتلاپ تۇتاشتۇرۇلغان سول يۈزى
تونۇرغا چاپلاشتۇرۇلۇپ يېقىلىدۇ. سامسا يېقىلىپ بولغان-
دىن كېيىن تونۇر ئاغزى تۆمۈر تاۋاق بىلەن بەش-ئون
مىنۇت ئەتراپىدا بىردەم يېپىپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە
سامسا مايلىرى تەپچىرەپ، يۈزى قىزىرىپ پىشىپ بولى-
دۇ. سامسا پىشىپ بولغاندىن كېيىن زىخ ئىشلەتمەيلا چالۇ-
نى تەگكۈزۈپ سىيرىپلا ئېلىنىدۇ، سامسا ئاسان پىشقاچقا
تونۇر سوۋۇپ قالغۇچە تەكرار يېقىۋېرىشكە بولىدۇ.

سامسىنىڭ ئالاھىدىلىكى: سامسا قاراقاش خەلقى ياق-
تۇرۇپ يەيدىغان، قاراقاشتا، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى
بولۇپ، خۇسۇسىيتى ئىسسىق، قۇۋۋەتلىك ھېسابلىنىدۇ.
پاكىز، يۇمشاق، تەمى مەززىلىك، يېيىشلىك، قۇۋۋەتلىك،
ئائىلىدە پىشۇرۇپ يېيىشكىمۇ، بازاردا سېتىشقىمۇ بولىدۇ.
ناۋايخانىنىڭ ئۆزىدە ئولتۇرۇپ يېيىشكىمۇ، ئىش ئورنىدا
يېيىشكىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ، مېھمان ئۇزد-
تىشقىمۇ، تۇغقان يوقلاشقىمۇ، مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بې-
رىشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بولۇپمۇ ئەركەك قوينىڭ گۆشى
ئىشلىتىلگەن سامسا ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەن-
نى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈ-
رۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇس-
يەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئۇزۇقلۇق يېتىشمىگەن، يېڭى كې-
سەلدىن، تۇغۇتتىن قوپقان، سۈننەت قىلىنغان، سوغۇق
سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، ئىممۇنىتېت كۈچى
ئاجىز كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. بۇ نان
قارىقاش تېبابىتىدە ئاش-تاماقتىن پەرز تۇتماي ئۇزۇقلۇق
كۆپەيتىشكە تېگىشلىك كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە-
مۇ ھاۋالە قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قاراقاش سام-
سىلىرىنىڭ «رەڭلىك سامسا» دەپ ئاتىلىدىغان، قىيمىسىغا
كۆكمۇچ، قىزىلمۇچ، شوخلا، سامساق، كۆك پىياز ئارد-
لاشتۇرۇپ يېقىلىدىغان يەنە بىر تۈرى بارلىققا كېلىپ نۆ-
ۋەتتە بۇ سامسىنىڭ بازىرى تېخىمۇ ئىتتىك بولماقتا.

پېتىر كۆمەچ

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، تۇز، سۇ، پىياز.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇ-
لۇپ، توغرالغان پىياز ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ.
پېتىر كۆمەچنىڭ خېمىرى خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ ئۆرلىتىلمەي-
دۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن پەشخۇن ئۈستىگە
ئېلىنىدۇ. پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئاق ئۇن) سېپىلىپ
خېمىر پۇخۇن ئۈستىدە سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن
كېيىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش قىلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈلى-
دۇ. ئاندىن زۇۋۇلا بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن
قول بىلەن كېڭەيتىلىپ يۈزى ئېچىلىدۇ. پېتىر كۆمەچنىڭ
زۇۋۇلىسىنى كېڭەيتىپ يۈزىنى ئېچىشتا يايغۇ ئىشلىتىش ھا-
جەتسىز. پېتىر كۆمەچنى ئائىلىدە كان ئوچاقتا پىشۇرۇشقى-
مۇ بولىدۇ. كان ئوچاقتا پىشۇرۇشتا ئوتقا كۆمۈپ پىشۇرۇ-
لىدۇ. بازاردا سېتىلىدىغان پېتىر كۆمەچ بىردەك چوڭ تو-
نۇرنىڭ تېگىدە ئوتقا كۆمۈلمەي ئوچۇق قويۇپ پىشۇرۇلى-
دۇ. پېتىر كۆمەچنى چوڭ تونۇردا پىشۇرۇشتا تونۇر ئوت
قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن
كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇ-
رىغا ياكى يانغا پاكىز يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن يۈزى ئېچىلىپ
تەييارلانغان كۆمەچ تونۇر تېگىنىڭ ئوتى يىغىۋېتىلگەن
ئوچۇق يۈزىگە سېلىپ قويۇلىدۇ. ئوت بىلەن كۆمۈلمەيدۇ.
تونۇر تېگى شور تۇز بىلەن قاتۇرۇلغان بولغاچقا پېتىر
كۆمەچ يۇقىرى ھارارەت بىلەن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي
تەكشى قىزىرىپ پىشىدۇ. پېتىر كۆمەچ پىشىپ بولغۇچە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تونۇر يۈزىگە باشقا نانلارنى يېقىشقىمۇ بولىدۇ. پېتىر كۆمەچ پىشىپ تونۇردىن ئېلىنغاندىن كېيىن پاكىز لۆڭگە ياكى سۈرتكۈچ بىلەن سۈرتۈپ پاكىزلىنىدۇ.

پېتىر كۆمەچنىڭ ئالاھىدىلىكى: پېتىر كۆمەچ قاراقاش خەلقى ياقتۇرۇپ يەيدىغان، قاراقاشتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى بولۇپ خۇسۇسىيىتى ئىسسىق، قۇۋۋەتلىك ھېسابلىنىدۇ. پىشۇرۇلۇش ئۇسۇلى ئاددىي، پاكىز، خۇرۇچى ئاز، تەننەرخى تۆۋەن، تەمى مەززىلىك، يۇمشاق، يېيىشلىك، بولۇپمۇ تونۇردىن يېڭى ئېلىنغان ئىسسىق پېتىر كۆمەچ تېخىمۇ مەززىلىك، ئائىلىدە پىشۇرۇپ يېيىشكىمۇ، بازاردا سېتىشقىمۇ بولىدۇ. جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىش ئورنىدا يېيىشكىمۇ، مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، تۇغقان يوقلاشقىمۇ، مېھماندارچىلىقتا ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. دىققەت قىلىدىغان بىر ئىش — پېتىر كۆمەچنى ئۇزاق ساقلاشقا بولمايدۇ. ئۇزاق ساقلانسا خېمىرى پېتىر بولغاچقا ئاسان قېتىپ بەزلىشىپ قالىدۇ. شۇڭا پېتىر كۆمەچ كۆپىنچە ھاللاردا ئىسسىقىدا يېيىلىدۇ. پېتىر كۆمەچ ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈرۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن، يېڭى كېسەلدىن، تۇغۇتتىن قوپقان، سۈننەت قىلىنغان، سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، سوغۇق مىجەز، كەم ماغدۇر، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. بۇ ھەقتە قاراقاشلىقلار ئارىسىدا سۈننەت قىلىنغان ئوغۇل بالىنى ئوتقا كۆمۈپ پىشۇرۇلغان يەرلىك تۇخۇم بىلەن پېتىر كۆمەچ يېگۈزۈپ ئوزۇقلاندۇرىدىغان، قىز ـ ئاياللار ياخشى كۆرگەن يىگىتىگە پېتىر كۆمەچ سوۋغات قىلىدىغان، پۇت ـ قولى زەخىملىنىپ نىمجان بولۇپ قالغان، ماغدۇرى يېتىشمەي ھالسىراپ قالغان، كۈچىدىن قالغان ئەرلەر قۇۋۋەت دورىسى ئورنىدا پېتىر كۆمەچ يەيدىغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ئاز ئەمەس. نۆۋەتتە پېتىر كۆمەچنى شەھەر ئاھالىلىرى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، بۇ ناننىڭ سودىسى ياخشى بولماقتا.

گىردە

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىرتۇرۇچ، تۇز، سۇ، كۈنجۈت، سىياھدان، پىياز.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىدۇ. پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئۇن) سېپىلىپ، خېمىر پۇخۇن ئۈستىدە سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا پۇخۇن ئۈستىدە بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن گىردە ياسىلىدۇ. گىردە ياساشتا زۇۋۇلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىگىز بارماق پاتۇرۇلۇپ باشقا بارماقلار بىلەن زۇۋۇلىنى ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق گىردىنىڭ يۇملاق كاتەكچىسى بىلەن تونۇرغا يېقىلىدىغان ئۇلىنىڭ تەكشى يۈزى شەكىللەندۈرۈلىدۇ. شۇ ھالەتتە گىردە گىرۋىكى قېلىن، كاتەكچىسى چوڭقۇر، ئوتتۇرىسى نېپىز قىلىپ ياسىلىدۇ. گىردە ياسىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن پەشخۇننىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىلىدۇ. ئاندىن يۈزىگە چەككۈچ ئۇرۇلۇپ گۈل چىقىرىپ كۈنجۈت ياكى سىياھدان، ئۇششاق چانالغان پىياز سۈرتۈلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى سۈرتۈش ھاجەتسىز. بىرى ياكى ئىككىسى سۈرتۈلسە كۇپايە. گىردە بىردەك چوڭ تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. گىردە يېقىشتىن ئاۋۋال تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولۇنغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن گىردە جىلتى يۈزىگە قول بىلەن بىر قۇر يامغۇرسىمان سۇ چېچىۋېتىلگەندىن كېيىن گىردە تونۇرغا يېقىلىدۇ. گىردە تونۇرغا يېقىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن تونۇر ئاغزى سۇغا چىلاپ نەمدەلگەن قېلىن توقۇلما رەخت بىلەن يېرىم سائەت ئەتراپىدا يۆگەپ قويۇلىدۇ. بۇ گىردىنى «خۇيلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تونۇر ئاغزى بىلەن دۇدخانا ئاغزى ئېچىۋېتىلىدۇ. گىردە قىزىرىپ پىشقاندىن كېيىن زىخ بىلەن چالۇ ئىچىگە قومۇرۇپ ئېلىنىدۇ.

گىردىنىڭ ئالاھىدىلىكى: گىردە قاراقاشلىقلار ياقتۇرۇپ يەيدىغان، قاراقاشتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇرۇندىن كەڭ ئومۇملاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە گىردە «دامان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گىردە بازاردا سېتىش ئۈچۈن يېقىلىدۇ. شۇڭا بىر يۈەنلىك، ئىككى يۈەنلىك قىلىپ چوڭ-كىچىك يېقىلىدۇ. گىردىنى كان ئوچاقتا يېقىپ «خۇيلاش»قا بولمىغاچقا ئائىلىدە

يەيدىغانلارمۇ بازاردىن ئېلىپ يەيدۇ. گىردىنىڭ ئۇلى چۇرۇك، گىرۋىكى يۇمشاق پىشىدۇ. تەمى مەززىلىك، يې- يىشلىك، بولۇپمۇ تونۇردىن يېڭى ئېلىنغان ئىسسىق گىردە ھەم يۇمشاق، ھەم مەززىلىك، ھەم يېيىشلىك. گىردە مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، مېھماندارچىلىقتا، يېقىنلارنى يوقلاشقا ئېلىپ بېرىشقىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ، يىراقتى- كى تۇغقان، يېقىنلارغا ئەۋەتىشكىمۇ، ئائىلىدە يېيىشكىمۇ، ئىش ئورنىدا يېيىشكىمۇ ماس كېلىدۇ. يەككە يېيىشكىمۇ، گۆش- كاۋاپ، شورپا، قورۇما، مۇراببا، سۈت- قېتىق، سوغۇق سەي، مېۋە- چېۋە قاتارلىق خالىغان يېمەك- ئىچمەك بىلەن بىللە يېيىشكىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

زاغرا نان

خۇرۇچى: قوناق ئۇنى، تۇز، سۇ، پىياز.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: قوناق ئۇنى ئاۋۋال ئەلگەك بىلەن سۈزۈپ ئۇستىگە تاسقىلىپ، ئەلگەكتىن ئۆتكەن پاكىز ئۇن داسقا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنغا تۇز ئېرىتمە- سى، سۇ قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. قوناق ئۇنى خېمى- رىنى يۇغۇرۇش خېلىلا ئاسان بولۇپ، بىردەمدىلا يۇغۇ- رۇپ بولغىلى بولىدۇ. قوناق ئۇنى خېمىرى خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ ئۆرلىتىلمەيدۇ. زاغراناننى ئائىلىدە كان ئوچاققا يېقىشقىمۇ، چوڭ تونۇردا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. كۆپرەك يېقىشقا توغرا كەلگەندە چوڭ تونۇردا يېقىلىدۇ. چوڭ تونۇردا يې- قىشتا ئاۋۋال تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە تۇز ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. زاغرا ناننى ياساشتا ئاۋۋال خېمىردىن زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا ئىككى ئالقان ئارىسىدا ئايلاندۇرۇپ چىڭداش ئارقىلىق يۇمىلاقلىتىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلىنىڭ گىر- ۋىكى پەشخۇن يۈزىگە بوش تەگكۈزۈلۈپ ئىككى ئالقان بىلەن ئىككى ياندىن پوكۇلدىتىپ چىڭداپ ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق زۇۋۇلا يۇمىلاق نان شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر «نان ياساش» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ يوسۇندا نان ياسىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن خالىغان بىر يۈزىگە ئۇششاق چانالغان پىياز سۈرتۈلۈپ بولۇپ پىياز سۈرتۈل- گەن يۈزى يەلك ئۇستىگە دۈم قىلىپ ئېلىنىدۇ. بەزى ھاللار- دا زاغرا نان پىياز سۈرتۈلمەيمۇ يېقىلىدۇ. پىياز سۈرتۈلمەي ياسالغان نان يۈزى يەلك ئۇستىگە قانداق ئېلىنسا بولۇۋېر- دۇ. يەلك دېگىنىمىز ــــ قېلىن توقۇلما رەخت بىلەن تىكىل- گەن، نان ياققاندا قولغا سېپىۋالدىغان پەلەيسىمان گەزنە بولۇپ، مەخسۇس زاغرا نان يېقىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن نان ياققاندا قولمۇ كۆيمەيدۇ ھەم نان يۈزىمۇ بارماق ئىزى چۈشۈپ قالماي تۈز، تەكشى، چىرايلىق يېقىلىدۇ. نان ياسىلىپ يەلك ئۇستىگە ئېلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن نان ياققۇچى يەنە بىر قولىنىڭ بارماقلىرىنى تۈزغا چۆكۈرۈپ تونۇرغا يېقىلىدىغان نان يۈزىنىڭ بىر نەچچە يېرىنى چىمدىپ مۇدۇرچاق قىلىپ قويىدۇ، ئاندىن نان تونۇرغا يېقىلىدۇ. تۈزغا چۆكۈرگەن بارماق بىلەن نان يۈزىنى چىمدىپ مۇدۇرچاق قىلىپ قويۇشتا نان تونۇرغا چىڭ چاپلاشماي سويۇلۇپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ناننى چىڭ چاپلاشتۇرۇپ پىشۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ، زاغرا نان تەسرەك پىشىدۇ. شۇڭا تونۇردا ئۇزاقراق قويۇپ قۇرۇ- تۇپ پىشۇرۇپ ئېلىنىدۇ.

زاغرا ناننىڭ ئالاھىدىلىكى: زاغرا نان قاراقاشتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، ئۇيغۇرلار بۇرۇن- دىن ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى. زاغرا نان مايسىز بولۇپ كۆكچۈلگە تەگمەيدۇ. چۇرۇك، مەززىلىك بولۇپ، چايغا چۆكۈرۈپ يېيىشكىمۇ، شىرنە- شەربەت، سۈت- قېتىق، شورپىغا چىلاپ يېيىشك- مۇ، قورۇما، مۇراببا، سوغۇق سەي، مېۋە- چېۋە، سۇ بىلەن يېيىشكىمۇ بولىدۇ. سۇيۇقسەلەڭ ئاشقا چىلاپ يېيىشكىمۇ بولۇۋېرىدۇ. تونۇردىن يېڭى ئېلىنغان ئىسسىق زاغرىنىڭ تەمى تېخىمۇ مەززىلىك بولۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ ياق- تۇرۇپ يېگۈسى كېلىدۇ. بولۇپمۇ زاغرا نان قوغۇن قىرمە- سى، شىرنە- شەربەت، سۈت- قېتىق، شورپىغا چىلاپ يې- يىشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ ھەم بۇنداق يېگەندە تولىمۇ تەملىك تېتىيدۇ. زاغرا نان بىلەن شۇ يوسۇندا مېھمان ئۇ- زىتىشقىمۇ بولىدۇ. زاغرا ناننى ئۆيدە يېقىپ يېگەندىن سىرت بازاردا سېتىشقىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. زاغرا نان قاراقاش تېبابىتىدە قان تەركىبىدىكى ماينى ئازايتىش، يۈرەكنى ماي قاپلاپ كېتىشنىڭ، سەمرىپ كېتىشنىڭ، قان- تومۇرلىرىدا نوكچا پەيدا بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، قاننى راۋانلاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە دەپ قارىلىدۇ. نۆۋەتتە زاغرا ناننى بېزا ئاھالىلىرىدىن سىرت ھۆكۈمەت ئىشچى- خىزمەتچىلى- رى، شەھەر ئاھالىلىرى دورا ھەم كۆكچۈل خۇشى ئورنىدا كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ بۇ ناننىڭ سودىسى خېلى ياخشى بولماقتا.

ئارپا نېنى

خۇرۇچى: خېمىرتۇرۇچ، تۇز، سۇ، پىياز.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئارپا ئۇنى ئاۋۋال ئەلگەك بىلەن سۈپۈرا ئۈستىگە تاسقىلىپ، ئەلگەكتىن ئۆتكەن پاكىز ئۇن داسقا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، تۇز ئېرىتمىسى، سۇ قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ئارپا نېنىنى ئائىلىدە كان ئوچاققا، چوڭ تونۇرغا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. كۆپرەك يېقىشقا توغرا كەلگەندە چوڭ تونۇرغا يېقىلىدۇ. چوڭ تونۇرغا يېقىشتا ئاۋۋال تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. ئارپا نېنىنى ياساشتا خېمىر پەشخۇنغا ئېلىنىپ سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ، زۇۋۇلا بىرقۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ ئۈستىدىن قول بىلەن بېسىپ بىر ئاز كېڭەيتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا بىر-بىرىدىن ئاجرىتىلىپ ئايرىم كېڭەيتىلىپ ناننىڭ يۈزى ئېچىلىدۇ. نان ياسىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن يۈزىگە ئۇششاق چانالغان پىياز سۈرتۈلۈپ، پىياز سۈرتۈلگەن ئوڭ يۈزى گەزنە ئۈستىگە دۈم قىلىپ ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ناننىڭ سول يۈزىگە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈۋېتىلىپ تونۇرغا يېقىلىدۇ. ئارپا نېنى قىزىرىپ پىشقاندىن كېيىن لاخشىگىر بىلەن تونۇردىن سويۇپ ئېلىنىدۇ.

ئارپا نېنىنىڭ ئالاھىدىلىكى: تەمى مەززىلىك، يېيىشلىك، بولۇپمۇ تونۇردىن يېڭى ئېلىنغان ئىسسىق ئارپا نېنىنىڭ تەمى تېخىمۇ مەززىلىك بولۇپ ھەرقانداق ئادەمنىڭ ياقتۇرۇپ يېگۈسى كېلىدۇ. خۇسۇسىيتى يەللىك، قۇۋۋەتلىك بولۇپ، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى قۇۋۋەتلەيدۇ، يەلنى ھەيدەيدۇ. شۇڭا قاراقاشتا ئارپا نېنى توغرىسىدا «ئۇسۇرغاققا ئارپا نېنى باھانە»، «ئارپا نېنى يەللىك، ئۇسارتىدۇ ئەللىك» دەيدىغان تەمسىل، قوشاق بار. بۇ ماھىيەتتە ئارپا نېنىنىڭ قۇۋۋەتلىكلىكىگە قارىتىلغان قوشاق بولۇپ، بۇ نان ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان، ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن، جىسمانىي كۈچى يېتىشمەي ھالسىراپ قالغان، كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. ئارپا نېنىنى يەككە يېيىشكىمۇ، باشقا يېمەكلىكلەر بىلەن قوشۇپ يېيىشكىمۇ، قەدىمىيلىككە، مىللىي، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە نان سۈپىتىدە مېھمان ئۈزۈتىشقىمۇ، يەپ باقمىغان، كۆرۈپ باقمىغان يېقىنلارغا ئەۋەتىپ، كۆڭلىنى خۇش قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئارپا نېنى ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بېرى ئىستېمال قىلىپ كەلگەن، بولۇپمۇ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60-، 70-يىللىرى ئاساسلىق ئىستېمال قىلىنغان نانلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بىراق بۇ نان دەۋرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىستېمالدىن قالدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ناندىن كۆرۈشكە بولمايدۇ. بۇنىڭ بىرىنچى سەۋەبى ئارپا مەھسۇلاتى بىر قەدەر تۆۋەن زىرائەت بولۇپ، كىشىلەر ئىقتىسادىي ئۇنۇم قوغلىشىپ بۇ زىرائەتنى تېرىمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ جەمئىيەتتە ئارپا نېنى يېگۈسى بار كىشىلەر يەنە ئاز ئەمەس، ھېلىمۇ كىشىلەر بۇ ناننى ئىزدەپ-سوراپ، ئەتىۋارلاپ يېيىشمەكتە. دېمەك، ئارپا نېنىنى ھېلىھەم ئەمەلىي ئىستېمال قىممىتىگە ۋە خېلى زور بازار بوشلۇقىغا ئىگە بىر نان دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

يۇقىرىدا قاراقاش نانلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە 15 تۈرلۈك ناننىڭ خۇرۇچى، خۇسۇسىيىتى، تەييارلىنىش ئۇسۇلى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈلدى. ھازىر ئەمەلىي ئىستېمال قىلىنىۋاتقان قاراقاش نانلىرى جەمئىي 40 تۈرگە يېقىنلىشىدىغان بولۇپ، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان نانلار ئائىلىدىن بازارغا يۈزلىنىپ بولغان نانلار. شۇنداقلا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يۇقىرى ئىستېماللىق ئاساسلىق نانلار ھېسابلىنىدۇ. باشقا نانلار ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىۋاتقان نانلار بولۇپ، بۇ نانلارمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا قاراقاش نانلىرى خام ئەشياسى تەبىئىيلىككە، تەييارلىنىشى پاكىزلىققا، تۈر جەھەتتىن كۆپ خىللىققا، شەكىل جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە، دورىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يىلسېرى يۇقىرى ئىستېمال قىممىتىگە ۋە تاۋار قىممىتىگە ئايلىنىپ خەلق تۇرمۇشىدا زور رول ئويناپ كەلمەكتە. قاراقاش نانلىرى يەنىمۇ ئىستېمال ئېھتىياجى ۋە زور بازار بوشلۇقىغا ئىگە بولۇپ، قېزىش، ۋارىسلىق قىلىش، قوللاش، كەسپلەشتۈرۈش، كۆلەملەشتۈرۈش، زورايتىش سالمىقى كۈچەيتىلسە ئۇ ھالدا قاراقاش نانلىرى بىلەن بىللە خەلقىمىزنىڭ كەلگۈسى تېخىمۇ شېرىنلىككە، تېخىمۇ گۈزەللىككە ئىگە بولغۇسى.

(ئاپتور: قاراقاش ناھىيەلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)

قەشقەر تېكىستلىرى

كىيىم- كېچەك ۋە باشقا هۈنەر كەسپلەرنىڭ بايانى

ئىلاۋە: ژۇرنىلىمىزنىڭ ئالدىنقى سانىدا قەشقەر تېكىستلىرىنىڭ «دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە بېلىقچىلىقنىڭ بايانى»① قىسمىنى ئېلان قىلغانىدۇق. بۇ ساندا شۇ تېكىستلەرنىڭ داۋامى بولغان «كىيىم- كېچەك ۋە باشقا هۈنەر كەسپلەرنىڭ بايانى»نى بەردۇق. بۇ تېكىستلەرمۇ ئالدىنقى تېكىستلەرگە ئوخشاشلا داڭلىق تۈركولوگ گۇننار ياررىڭ ئەپەندى تەرىپىدىن 1992- يىلى «كىيىم- كېچەكلەرنىڭ تەپسىلاتى — كىيىم- كېچەك ۋە باشقا هۈنەر كەسپلەرگە دائىر شەرقىي تۈركچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى» ② دېگەن نامدا شىۋېتسىيەدە ئېلان قىلىنغان. بۇ جەمئىي 11 پارچە تېكىست بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەش پارچە تېكىستنى قەشقەرلىك مۇھەممەد ئەلى داموللا③، يەنە بەش پارچە تېكىستنى ئابدۇۋاھىد ئاخۇند ④، بىر پارچە تېكىستنى يەركەنلىك ئابدۇلقادىر ئاخۇن ⑤ قاتارلىقلار خوتەن قەغىزىگە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يازغان. بۇ تېكىستلەر «گۇننار ياررىڭ توپلانمىلىرى»دا 207- نومۇردا ساقلانغان بولۇپ، خەتنىڭ بەت يۈزىدىكى دائىرىسى 36×22.5 سانتىمېتىر. تۈركولوگ گۇننار ياررىڭنىڭ مۇشۇ تېكىستلەر ھەققىدىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا بۇ تېكىستلەر 1905- يىلىدىن 1910- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان بولۇپ، بۇ تېكىستلەرنى گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇستازى شىۋېتسىيەدىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى گۇستاف رەكۋىت ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركچىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئىشلەتكەن⑥.

بۇ تېكىستلەردە كىيىم- كېچەك ۋە باشقا هۈنەر كەسپلەرگە دائىر خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى قەشقەر رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، قول هۈنەرۋەنچىلىك، مىللىي تېخنىكا ۋە ئۆرپ- ئادەتنى يورۇتۇپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم فولكلورلۇق قىممەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئەينى دەۋرنىڭ تىل فولكلور ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا ئەسلىي فونېتىكىلىق قائىدە بويىچە ئوقۇلغۇلاپ، ئەسلىي تېكىستلەردە خاتا يېزىلغان سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلدى ھەمدە بىر قىسىم شۇۋە سۆزلۈكلىرى، فونېتىكىلىق پەرقلەرگە ئىگە سۆزلەرگە، كەسپىي سۆزلەرگە ۋە تارىخىي ئاتالغۇلارغا مۇۋاپىق ئىزاھ

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

بېرىلدى — نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن.

كىيىملەرنىڭ بەيانى

مەتنلەر

كیم‌ورنینگ بیانی

ایر مظلوم نینگ کیادورغان رسمی کیم‌لاری اغنیالار اوروس کزمال‌لاریدین ویا هندوستان کزمال‌لاریدین کونکلاک . اوچون خاصه سفت دیب آق کیم‌لیک بار اولاریدین کونکلاک تمبال قیلیب کیادورلار کونکلاک اکثرلاری قیسقه قیلیب تار قیلیب بلکه مشتجی غربریب قیلدورتوب کیادور تمبال نی هم مشتجی غربریب قیلدورتوب کیادور یازکون بولسه بیک تک دیب قیسقه راق برچپان ویا کنزورقیلدوروب کونکلاک اوستیدین کیب اوستیدین نغرعالستاندین کلتوردولکان بر مخصوص رومال یا قزیل یا شیل یا سریق یا قرا ویا الا رومال بیلان بیچیکا کیکان بک تک ویا کنزور اوستیدین بلی نی باغلاب اینیک اوستیدین پخته سنر برتون یا بقصب ویا ماهوت ویا باجین مشوطدین بولغان کیم‌لیکلاری کیادور برکیم‌لارکا هر بیکا بردانه توکمه بردانه ایزمه بار لیکن کنزورچپان نینگ بشدین ایزمه توکم‌لاری کنزورنی نیکی اوستوره یاپش بلاللارکیادور سقال الیق اقمقال لاریک تیک کیادور کنزورغه ویک تک کا یاخچوق قیلماعدامایم نینگ اوستیکا کیادورغان تون چپانغه یاخچوق قیلمایدور معتبر آدم‌لار تهندوستان داکه سیدین باشیغه صلّه یورکایدور توچه باشلار تومانچیدین سوسی تولکی قاملیق تومای الیب کیارلار وقرا کوربه تومای‌لارنی باشیغه کیارلار ویوت لاریغه امریکان مه کفشی یوراما کفشیسه وهندوستان قریمی نینگ کفشی کیی بعضیلاری کلاچ کفشی لاری کیادور بولارارنلارنینگ کیمیدور ایمدی اغنیا مظلوم لارینینگ اوّل التون زره التون تاج اطلس کونکلاک طوار ودوخابه مشوطی بکمن ده کونکلاک تمبال زرزره ده کونکلاک کیسه شونینکدا هم تمبال کونکلاک ولا اوزون قیلیب برده سود رالیب یورکادیک کیادور. بلکه کانه، چی تماساتلیق

قیلیب براعبره همه نینگ اوستیکا هندوستان اغر باتوسیدین بینی اق اغرنا تو برن الغ قریجی دیب اوزون یانکلاری تار اوزون قیلیب هم نینگ اوستیکا انی کیا لیکی یانکلارینی سابحا یدور بوزیکا چومبل تارتادور لیکن یارکند ختن نینگ خاتونلاری اق قریجی ایشلاتمایدور اولار آق قریجی بدلیده لچک باشیغه سالادور هندوستان داکه سیدین برمهری چارک الیب باشیغه الیب تاکه تا بانیچه تیکومنک قیلیب کیادور (مهری برچارسو یاغلیق دور). یازلیق کیم‌لاریکا بعضی مشوط لباسلاریدین کیادور قیشلیق لباسلاری اوچون جوبه یینی ینیک کوربلاردین

جبه قیلیب تاشلاطلبار قیلیب ایزمه تکمه لاریکا اوچ متغال لیق تنکم نی تکمه قیلیب کیادور ایلکاری لباسی اوچون رنک توغراسیدا فرق تفاوت بار ایردی حلی بوزمانه ده اوخشاشی بولوب قالدی سیمابه رنک یا کرآق زرسه لار ایرکشیلارکا خاص ایدی قزیل رنک لیک کیم‌لار خاتون کشیلارکا خاص ایدی حلی تمام اراللاشیب کیتی خصوصاً قرا رنک لباسلار ایرکشی نینگ ایدی ایمدی تفاوتی یوق مظلوم کشیلار التون زره التون تاج نینگ تاشیدا بیلاک لاریکا التون بیلازوک کموشی بیلازوک بارماقلاریغه التون باغلیق یاقوت یوزوک فیروزه لعل زبرجد زمرد یوزوک لارسالادور مروارید نی التون زره نینگ جیکیکا تیزادور ولیکن مظلوم دین برکیم ویا برزیور توغراسیدا برقسمی الشکلیم همسی اقی دوراب تاری تاپماغونچه تنغاسس ایکانلار کیم‌لارنینگ استریکا قیاقا لاریغه وبیشلاریکا قیلادورغان زرسه استریکا کوک خامه نینگ برزرسه سلاق قیلادور یاقه‌سی نی تار قیلادور ایرانلار یا قماسی نی کینک تمبال نی ایرانلار بعضی شیم طریقه سیدا تار قیلیب قور برکمایتیب کیادور مظلوم ایلکاری رسمیده کنک قیلیب کیادور لیکن بخته لیق تمبال کیسه مظلوم تار قیلیب تحور برکاییب کیادور ایلکاری مظلوم باقطو دیب برقسمی کیم‌لاری بار ایدی انی تکام تیکنه بیلان ویا الیمه دوزلوق بیلان مشوطیبب بیلان کل تیکیب طیار قیلیب کیارایردیلار بلکه اجینده طیار قیلیغان باقطو کونکلاک نهایت اوبدان کورار ایردی اوتاک کیسه لارهم کلابتون بیلان یوزیکا کل کلتوروب تیکتوروب کیار ایردی کفش کیسه لار هم کلابتون کل لوق قیلیب کیار ایردی تومای یانکلیک کیسه لار پتون کچمت قامی نی پتون ایشلاتیب برکینه صوریتیدا قیلدورتوب اغرنیم بولور ایردی انی کیار ایردی دوبه ویا بوک هم کنته صوریتیده طوار دین ویا مخمل ابدین قیلدوروب کیار ایردی ایرانلار دوبه سی هم کنته صوریتیدا کوک طوار یا کوک خاصه دین ایردی تونلاری بیکلار توینده بیک بشلیک ایردی مظلوم‌لار برقسمی کونکلاک کمابرکا تادورغان چونک ارموت صوریتیده چونک تکمه‌لاری بار ایردی اوستیکا التون ایشلاتکان اوشاق فیروزه‌لارده کوک تونیقان یاقوت لعل بیلان کوزقوینقان بشی داز بولور ایردی اوزی کینکمه یانکلاری هم کینک کونکلاک لار قتاربشی داز توکمه نی برکتار ایردی بو توکمه‌لار مخصوص جوانلارغه بوکانلارکا ایحاسی کونکلاک نی تافورنی بچه اوچوق ایکی طرفیکا ایزمه قیلور ایردی ایزمه‌لاری کبک قزیل مشوطیبب ده قیلدورور ایردی جوانلار ولاقلاریغه مروارید مونجاق سالور ایردی مروارید مونجاق تورت شده لیک برغیچ اوزونلوق ایکی ولاقیغه سکز شده مروارید مونجاق شونداغ بیلاک لاریکا بیلازوک وقول‌لاریغه لعل یاقوت فیروزه قیمت بها تاشلار یوزوک سالور ایردی حلی بر زمانه ده باشیغه مغفر دیب سمرقند دوپیسی طوالخصی سیوف انکا التون قداق برکاتور ویا بولماسه زرار قیزلاکا تیکلکان مشوطیبب تیکیلگان

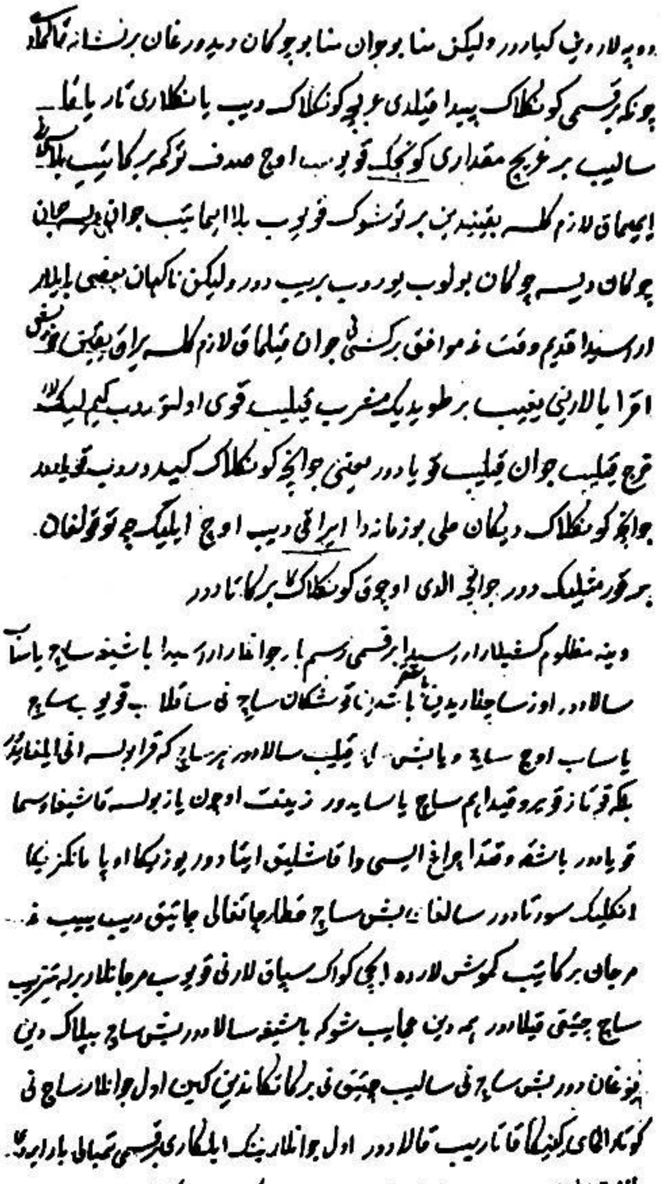
دوپەلار دین کیادورر ولیکن منا بو جوان منا بو چوکمان دیدورغان بر نشانه تماکلا
چونکە بر قسمی کونکلاک پیدا قیلدی عربچە کونکلاک دیب یانکلاری نار یاغلا
سالیب بر غریچ مقداری کوتچک قویوب اوچ صدف تکمه برکاتیب بلاکلا
ایچماق لازم کلسە بقینیدین بر توشوک قویوب بلا ایچماتیب جوان دیب چان
چوکمان دیب چوکمان بولوب یوروب بریب دورر ولیکن ناکهان بعضی یایلار
ارا سیدا قدیم وقت غه موافق برکیشی جوان قیلماق لازم کلسه برای یکیتی توسیغ
اترا یالارینی یغیب بر طوبیدیک مغرب قیلیب قوی اولتورسه دیب کیم لیکلا
ترج قیلیب جوان قیلیب کویادور یعنی جوانچه کونکلاک کیدورور دیب تحقیق ایلد
جوانچه کونکلاک دیکمان ملی بو زمانه دا ایراقی دیب اوچ ایلیک چه توتولغان.
بر تورمنلیک دور جوانچه الدی اوچوق کونکلاککا برکا تادور
وینه مظلوم کشیلار ارسیدا بر قسمی رسم بار جوانلار ارسیدا باشیغه ساچ یاساب
سالادور اوزسا چلاریدین باشقه تین توشکان ساچ نی ساقلاب قویوب ساچ
یاساب اوچ ساچه و یا بش لا تیکیب سالادور هرساچ که قرا بولسه انی الیناغیز
بلکه قوناز قویرو قیدا هم ساچ یاسایدور زینت اوچون یاز بولسه تاشیغه سما
تو یادور باشیغه و تیدا چراغ الیسی وا قاشلیق اینادور یوزیکا اوپا مانکز بیکا
انکلیک سورتادور سالغانی بش ساچ قطارچا تغالی جاتیق دیب ییب غه..
مرجان برکاتیب کموش لار ده ایچی کواک سپاق لارنی قویوب مرجانلار بر له ترتیب
ساچ چیتیق قیلادور هم دین جاجاب شوکه باشیغه سالادور بش ساچ بیلاک دین
یوغان دور بش ساچ نی سالیب چیتیق نی برکانکاندین کین اول جوانلار ساچ نی
کونکلاگی کنیگا قاتاریب تالادور اول جوانلارنینک ایلکاری بر قسمی تمبالی بار ایدی.
انکا تمبال یارم دیب اوشو قیدین ترزیغه شوطه بر رنگ بیب تیکلکان تمبال یار چه لاری
یار ایردی و هم قول بوت لاریغه خنا یا قمار ایردی برقیسمی اَن فرنگی باشیغه ارتار دفتر
کیادور روپسی بارایردی صابون صو رتیدا اوزون بزرسه باشیغه قویوب اینکلاب سیدین
ان فرنگی ارقار ایردی حلی ان فرنگی نی توماق ادرستیدین با
دەپ اوستیدین کیادورلار

ئەر مەزلۇمنىڭ كىيەدۇرغان رەسمىي كىيىملەرى: ئاغىنىيالار⑦ ئورۇس گەزماللاردىن ۋە ھىندۇستان گەزماللاردىن كۆڭلەك ئۈچۈن خاسە سەففەت ⑧ دەپ ئاق كىيىملىك بار. ئۇلاردىن كۆڭلەك تامبال ⑨ قىلىپ كىيەدۇرلار. كۆڭلەك ئەكسەرلەرى ⑩ قىسقا قىلىپ، تار قىلىپ بەلكى ماشىنەچىغا ⑪ بېرىپ قىلدۇرتۇپ كىيەدۇر. ياز كۈن بولسا يەكتەك دەپ قىسقاراق بىر چاپان ۋە يا كەنزۇر⑫ قىلدۇرۇپ كۆڭلەك ئۈستىدىن كىيىپ فەرغانىستاندىن ⑬ كەلتۈرۈلگەن بىرىنسوف ⑭ رومال يا قىزىل يا ياشىل ⑮ يا سىرىق يا قارا ۋە يا ئاق رومال بىلەن ئىچگە كەيگەن يەكتەك يا كەنزۇر ئۈستىدىن بەلنى باغلاپ، ئانىڭ ئۈستىدىن پاختىسىز بىر تون يابەقەسەپ ⑯ ۋە يا ماھۇت⑰ ۋەيا باجىن مەشۇتدىن⑱ بولغان كەيىملىكدىن كىيەدۇر. بىر كىيىملەرگە ھەر بىرىگە بىر دانە تۈگمە، بىر دانە ئىزمە بار.

لېكىن كەنزۇر چاپاننىڭ بېشىدىن ئىزمەم تۈگمەلەرى كەنزۇرنى يېڭى ئۈستۈرمە بالالار⑲ كىيەدۇر. ساقاقلىق ئاقساقاللار يەكتەك كىيەدۇر. كەنزۇرغا ۋە يەكتەككە يانچۇق قىلادۇر. ئەمما ھەممەنىڭ ئۈستىگە كىيەدۇرغان تون چاپانغا يانچۇق قىلمايدۇر. مۆتىبەر ئادەملەر⑳ ھىندۇستان داكەسىدىن ㉑ باشىغا سەللە يۆرگەيدۇر. نوچە ياشلار تۇماقچىدىن سۆسەي، تۇلكى، قامالىق تۇماق ئالىپ كىيەرلەر ۋە قارا كۆرپە تۇماقلارغىچە باشىغا كىيەرلەر ۋە پۇتلارىغا ئامىركان مەسى كەفش㉒، پۇراما كەفش مەسى㉓ ۋە ھىندۇستان قىرىمىنىڭ كەفش مەسسى㉔، بەئىزىلەر كەلاچ كەفشلەرنى㉕ كىيەدۇر. بۇلار ئەرەنلەرنىڭ كىيىمىدۇر.

ئەمدى ئاغىنىيا مەزلۇملارنىڭ㉖. ئەۋۋەل ئالتۇن زىرە، ئالتۇن تاج، ئەتلەس كۆڭلەك، تەۋار ۋە دۇخابە، مەھشۇت، چەكمەن، زە كۆڭلەك، تامبال. ھەر نەرسەدە كۆڭلەك كىيسە شۇنىڭدا ھەم تامبال كۆڭلەكنى تولا ئۇزۇن قىلىپ يەردە سۆدرەلىپ㉗ يۈرگۈدەك كىيەدۇر. بەلكى ماشىناچى قاساقلىق㉘ قىلىپ بېرەدۇر ۋە ھەممەنىڭ ئۈستىگە ھىندۇستان ئاغابانۇسدىن㉙ يەئنى ئاق ئاغابانۇدىن ئاق پەرىجى دەپ ئۇزۇن ياڭلارى تار ئۇزۇن قىلىپ ھەممەنىڭ ئۈستىگە ئانى كىيەدۇر. لېكىن ياڭلارىنى ساپمايدۇر. يۈزىگە چۈمبەل تارتادۇر. لېكىن ياركەند خوتەننىڭ خاتۇنلارى ئاق پەرىجى ئىشلەتمەيدۇر. ئۇلار ئاق پەرىجى بەدەلىدە ㉚ لىچەك باشىغا سالادۇر. ھىندۇستان داكاسىدىن بىر بەھرى چارەك ㉛ ئالىپ، باشىغا سالىپ تاكى تاپانىغەچە يەتكۇدەك قىلىپ كىيەدۇر. (بەھرى بىر چاھارسۇ ياغلىقدۇر) يازلىق كىيىملەرگە نەفىس مەھشۇت لىباسلاردىن كىيەدۇر. قىشلىق لىباسلارى ئۈچۈن جۇبە ㉜ يەئنى يىنىك كۆرپەلەردىن جۇبە قىلىپ تاشلاپ تەييار

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

قىلىپ، ئىزما تۈگمەلەرگە ئۈچ مىسقاللىق تەنگەنى تۈگمە قىلىپ كىيەدۇر. ئىلگەرى لىباس ئۈچۈن رەڭ تونغراسىدىن فەرق تەفاۋۇت (33) بار ئىردى. ھەلى بۇ زاماندا ئوخشاش بولۇپ قالدى. سىمابە رەڭ (34) ياكى ئاق نەرسەلەر ئەر كىشىلەرگە خاس ئىدى. قىزىل رەڭلىك كىيىملەر خاتۇن كىشىلەرگە خاس ئىدى. ھەلى تامام ئارالاشىپ كەتتى. خۇسۇسەن قارا رەڭ لىباسلار ئەر كىشىنىڭ ئىدى. ئەمدى تەفەۋۇتى يوق (35) مەزلۇم كىشىلەر ئاكتۇن زىرە، ئالتۇن تاجىنىڭ تاشىدا بىلەكلىرىگە ئالتۇن بىلەزۈك، كۈمۈش بىلەزۈك، بارماقلارىغا ئالتۇن باغلىق ياقۇت يۈزۈك (36)، فىرۇزە (37)، لەئىل(38)، زەبەرجەد (39)، زۇمۇرەد (40)، يۈزۈكلەر سالادۇر. مەرۋارىدنى (41) ئالتۇن ئالتۇن زىرەنىڭ چۆرەسىگە تىزادۇر. ۋە لېكىن مەزلۇمدىن بىر كىم ۋە يا بىر زىنۋەر تونغراسىدا بىر قىسمى ئىش چىقارسا ھەممەسى ئانى دوراپ تا ئانى تاپماغۇنچە تىنماس ئىكەنلەر. كىيىملەرنىڭ ئەستەرىگە ۋە ياقالارىغا ۋە پەشلەرىگە قىلادۇرغان نەرسە ئەستەرىگە كۆك خاسەنىڭ بىر نەرسە بىلەن قىلادۇر. ياقاسىنى تار قىلادۇر. ئەرەنلەر ياقاسىنى كەڭ تامبالنى ئەرەنلەر بەئزى شىم تەرىقەسىدە تار قىلىپ، قۇر بېركەتىپ كىيەدۇر. مەزلۇملار ئىلگەركى رەسمىدە (42) كەڭ قىلىپ كىيەدۇر. لېكىن پاختالىق تامبال كەيسە مەزلۇملار تار قىلىپ قۇر بېركەتىپ كىيەدۇر. ئىلگەركى مەزلۇم باقتۇ (43) دەپ بىر قىسمى كىيىملەرى بار ئىدى. ئانى تەمام يىڭنە بىلەن ۋە يا ئىلمەدۇزلۇق (44) بىلەن مەھشۇت يىپ بىلەن گۈل تىكىپ تەييار قىلىپ كىيەر ئېردىلەر. بەلكى باجىندە تەييار قىلغان بافتۇ كۆڭلەك (45) دەپ نەھايەت ئوبدان كۆرەر ئېردى. ئۆتەك كەيسەلەر ھەم كالابۇتۇن (46) بىلەن يۇزىگە گۈل كەلتۈرۈپ تىكتۈرۈپ كىيەر ئېردى. كەفش كەيسەلەر ھەم كالابۇتۇن گۈللۈق قىلىپ كىيەر ئېردى. تۇماق يا تەلفەك كەيسەلەر پۈتۈن كەمچەك قامانى پۈتۈن ئىشلەتىپ بىر گۈنبەز(47) سۈرەتىدە قىلدۇرۇپ ئاغىر ھەم بولۇر ئېردى، ئانى كىيەر ئېردى. دوپپا ۋە يا بۆك ھەم گۈنبەز سۈرەتىدە تەۋاردىن ۋە يا كىمخابدىن قىلدۇرتۇپ كىيەر ئېردى. ئەرەنلەر دوپپاسى ھەم گۈنبەز سۈرەتىدە كۆك تەۋار يا كۆك خاسەدىن ئېردى. تونلارى بەگلەر تونىدەك پەشلىك ئېردى. مەزلۇملار بىر قىسمى كۆڭلەككە بېركەتەدۇرغان چوڭ ئارمۇت سۈرەتىدە چوڭ تۈگمەلەرى بار ئېردى. ئۈستىگە ئالتۇن ئىشلەتكەن ئۇشاق فىروزالاردا كۆز قويغان، ياقۇت لەئلى بىلەن كۆز قويغان بەش دانە بولۇر ئېردى. ئۆزى كەڭ ياڭلارى ھەم كەڭ. كۆڭلەكلەر قاتار بەش دانە تۈگمەنى بېركىتەر ئېردى. بۇ تۈگمەلەر مەخسۇس جۇۋانلارغا، چوكانلارغا ئەمەس. كۆڭلەك تا قورساقىغىچە ئوچۇق ئىككى تەرەفىگە ئىزمە قىلۇر ئېردى. ئىزمالارى كەڭ قىزىل مەھشۇت يىپتا قىلدۇرۇر ئېردى. جۇۋانلار قۇلاقلارىغا مەرۋارىد مۇنچاق تۆرت شىددەللىك(48)، بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقى ئىككى قۇلاقىغا سەككىز شىددە مەرۋارىد مۇنچاق، شۇنداق بىلەكلەرىگە بىلەزۈك ۋە قوللارىغا لەئل ياقۇت، فىرۇزا، قىممەت باھا تاشلار تۈزۈك سالۇر ئېردى ھەلى بۇ زاماندا، باشقا فەسىر دوپپا (49) دەپ سەمەرقەند دوپپاسى تاۋا تەخسسەدەك، ئاڭا ئالتۇن قاداق بېركەتۇر ۋە يا بولماسا قارا رەفىزگە (50) تىكىلگەن مەھشۇتلۇق يىپ تىكىلگەن دوپپالاردىن كىيەدۇر. ۋە لېكىن مانا بۇ جۇۋان مانا بۇ چوكان دەيدۇرغان بىر نىشانە قالمادى. چوڭ بىر قىسمى كۆڭلەك پەيدا قىلدى ئەرەبچە كۆڭلەك دەپ، ياڭلارى تار، ياقا سالىپ بىر غېرىچ مىقدارى كۆنچەك قويۇپ، ئۈچ سەدەف(51) تۈگمە بېركەتىپ بالاسىنى ئىمىتماق لازىم كەلسە بېقىندىن بىر تۆشۈك قويۇپ بالا ئىمەتىپ جۇۋان دېسە جۇۋان چوكان دېسە چوكان بولۇپ يۈرۈپ بېرىپتۇر. ۋە لېكىن ناگەھان(52).

بەئزىبايلار ئاراسىدا قەدىم ۋەقتىغا مۇۋافىق بىر كىشىنى جۇۋان قىلماق لازىم كەلسە، يىراق يېقىن، خۇش ئەقرابالارىنى (53) يىغىپ، بىر تويدەك مەشرەپ قىلىپ، قوي ئۆلتۈرۈپ، كىيىملىكلەر خەرەج قىلىپ، (54) جۇۋان قىلىپ قويادۇر. يەئنى جۇۋانچە كۆڭلەك كەيدۇرۇپ قويادۇر. جۇۋانچە كۆڭلەك دېگەن ھەلى بۇ زەمانەدا ئېراقى (55) دەپ ئۈچ ئىلىكچە (56) توقۇلغان بىر مەسەللىكدۇر. جۇۋانچە ئالدى ئوچۇق كۆڭلەككە بېركەتۇر.

ۋە يەنە مەزلۇم كىشىلەر ئاراسىدا بىر قىسمى رەسىم بار. جۇۋانلار ئاراسىدا باشىغا ساچ ياساپ سالادۇر. ئۆز ساچلارىدىن باشقا باشتىن تۈشكەن ساچنى ساقلاپ قويۇپ ساچ ياساپ، ئۈچ ساچ ۋە يا بەش ساچ قىلىپ سالادۇر. ھەر ساچكى قارا بولسا ئانى ئىلغايدۇر. بەلكى قوتاز قۇيرۇقىدا ھەم ساچ ياسايدۇر. زىنەت ئۈچۈن ياز بولسا قاشىغا ئوسما قويادۇر. باشقا ۋەقتىدا چىراغ ئىسىدا قاشلىق

ئېتەدۇر. يۇزىگە ئۇپا ماگزىگە ئەڭلىك سۇرتەدۇر. سالغان
بەش ساچ قاتار چاتغالى چاتىق دەپ يىپقا مەرجان ىېركە-
تىپ كۆمۈشلەردە ئىچى كاۋاك ساپاقلارنى قويۇپ، مەر-
جانلار بىرلە تىزىپ، ساچ چېتىقى قىلادۇر. ھەممەدىن ئە-
جايىپ شۇكى، باشىغا سالادۇر بەش ساچ بىلەكدىن يوغان-
دۇر. بەش ساچنى سالىپ چېتىقنى بېركەتكەندىن كېيىن
ئۇل جۇۋانلار ساچنى كۆتەرەلمەي كەينىگە قاتارىپ
قالادۇر. ئۇل جۇۋانلارنىڭ ئىلگەركى بىر قىسمى تامبالى
بار ئېردى. ئاڭا تامبال پارچە دەپ ئوشۇقدىن تىزىغىچە
مەھشۇت ھەر رەڭ (57) يىپ تىككەن تامبال پارچەلەرى
بار ئېردى ۋە ھەم قول پۇتلارىغا خىنە ياقار ئېردى. بىر
قىسمى دوپپا، ئاق فەرىجى (58) باشىغا ئارتار ۋەقتىدا كېيە-
دۇر دوپپاسى بار ئېردى. سابۇن سۇرەتىدە ئۇزۇن بىر
نەرسە باشىغا قويۇپ ئانىڭ ئۈستىدىن ئاق فەرىجى ئارتار
ئېردى. ھەلى ئانداغ نەرسەلەر قالمادىلار. ھەلى ئاق فە-
رىجەنى تۇماق ئۈستىدىن يا دوپپا ئۈستىدىن كىيەدۇرلار.

ساچباق (59) تويىنىڭ رەسملارى (60)

بىر مەزلۇم كىشنى چۇبان (61) قىلۇرمەن بولسا ئۇن
ئالتە ياشدىن تارتىپ ئوتۇز ياشقا يەتگۈنچەلۇك (62)

ساچباق تویی نینگ رسم لاری

بر مظلوم کشنی چوبان قیلورمن بولسه اون التی
یاشدین تارتیب اوتوز یاشقا ییتگونچه لوک چوبان
قیلادورلار اوّل اول قیز نینگ داداسی قیز بیغه بعنی
ایگین ایاغ لارینی اوفا انکلیک لارینی الیب بیرادور
اندین کیین اناسی قیز نینگ باشینی اوراب
قولاق لاریغه زیره مونچاق قول لاریغه اوزوک
یوز لاریغه اوفا انگلیک لار سوریتیب کوز لاری نینگ
مدتستان سوریتیب باشلاریغه چیق ساچلار
وتارتمالار سالیب ایبرتیب ساچباق تویغه
طیار قیلادور اول ساچباق تویغه قیز طرفیدین اوغول
طرفیدین نهایتی توﻻ مهمان قیچقرادور لار
اول قیز هم ایگین ایاغ لارینی کییب نهایتی

چۇبان قىلادۇرلار. ئەۋۋەل ئۇل قىزنىڭ داداسى قىزىغا
بەئزى ئېگىن- ئاياغلارنى، ئۇفا ئەڭلىكلەرنى ئالىپ بېرە-
دۇر. ئاندىن كېيىن، ئاناسى قىزنىڭ باشىنى ئوراپ قۇلاق-
لارىغا زىرە مۇنچاق، قوللارىغا ئۈزۈك، يۈزلەرىگە ئۇفا
ئەڭلىكلەر سۇرەتىپ، كۆزلەرىگە مەددەستان (63) سۇرە-
تىپ، باشلارىغا جىق ساچلار ۋە تارتمىلار سالىپ،
ئەرتەسى (64) ساچباق تويىغا تەييار قىلادۇر. ئۇل ساچباق
تويىغا قىز تەرەفتىن ئوغۇل تەرەفتىن نەھايىتى تولا مېھمان
قىچقىرادۇرلار. ئۇل قىز ھەم ئېگىن- ئاياغلارنى كېيىپ
نەھايىتى ياسانىپ، ئۆزىگە زىپ- زىننەتلەر بارىپ مەجە-
لىسدە ئۇسۇل ئوينايدۇر. نەغمە- نەۋالار ھەم قىلادۇرلار.
قىز تەرەفدىن كەلگەن مېھمانلار ئەكەلگەن قوي، توقاچ،
رومال، تۇخۇم، يەر- يېمىش (65) نەرسە كېرەكلارنى
چۇبان بولغان قىزنىڭ ئالدىدا قويادۇرلار. ئوغۇل تەرەف-
دىن كەلگەن مېھمانلار ئەكەلگەن قوي، كالا، توقاچ،
پىشكاشلارنى (66) ئوغۇلنىڭ ئالدىدا قويادۇرلار. قىز تە-
رەفدىن مېھمانلارغا كاباب (67) بېرەدۇرلار. ئوغۇل تەرە-
فدىن مېھمانلارغا پولا ئاش بېرەدۇرلار. ئوغۇلنىڭ ئالدى-
دا قىزنىڭ داداسى تون قويادۇرلار. قىزنىڭ ئالدىدا ئو-
غۇلنىڭ ئاتا- ئاناسى فەتنۇسغا (68) سالىپ ئېگىنلىك قويا-
دۇرلار. ئاندىن كېيىن ھەممە كىشلەر ئوغۇلنى قىزنى مۇ-
بارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن دەيدۇرلار. ئاندىن
كېيىن ھەرقايسى ئۆز ئۆيىگە يانادۇرلار.

سەيفۇگىنىڭ بەيانى

سیفونگ نینگ بیانی

سیفونگ دیکان ایرو خاتون خلق لارکه ایکین بیجیب م تیکیب تمارت
قیلادور بو ایشته اللخان پل غ سیمکاریلی درلار بونیه قسم اسباب لازم
قیلادور تاریچه ینکنه تانا چیزا دزمال شاخانک اوماق خویت نی بوییغچه چاپلاپ
تاریچه بیلان کسادور ینک لارینی چوق بوی لارینی یاتا خولیک لارینی پیچغلاپ
تانا بیلان چاپلاپ چاکلارینی توغیغه شاخانک یاکه اوماق سالیب ینکنه
بیلان تیکادور یاکه ماشینه بیلان تیکیب اوزه تیلیب استر کسیب یختی
سالیب راست لادور یاز بولسه بیلهنک تیلیب تیچوف طیارلاب اخیری میو
پورکوپ دزمال سالیب تاتلاپ ایکه سیغه یانورادور
ایکین لارینینگ اسم لاری اوزون کونکلاک یالاک ایشتان پختلیق
ایشتان قیسقه کونکلاک تون خنتازا کونکلاک نیمچه جوبازا جاجارا مرچه
کونکلاک کمزور یکتک جیلیتکی پشتان بولار دورلار

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سەيفۇلڭ ⑹⑼ دېگەن ئەر ۋە خاتۇن خەلقلەرگە ئېگىن ⑺⓪ پىچىپ ھەم تىكىپ تىجارەت قىلادۇر. بۇ ئىشقا ئالغان پۇلنى سىمكار پۇلى ⑺① دەرلەر. بىر نەچچە قىسىم ئەسباب ⑺② لازىم قىلادۇر. قارچا ⑺③، يىڭنە، تانا، چىزا ⑺④، دەزمال، شاخانەك ئويىماق. خەرىتنى بويىغا چاغلاپ قارچا بىلەن كېسەدۇر. يەڭلارىنى، چۈشۈق بويىلارىنى، ياقا غولپەلەرىنى ⑺⑤ چىزىلاپ تانا بىلەن چاغلاپ، چاكالارىنى قولىغا شاخانەك ياكى ئويىماق سالىپ يىڭنە بىلەن تىكەدۇر ياكى ماشىنا بىلەن تىكىپ ئۆرە قىلىپ ئەستەر كېسىپ پاختا سالىپ راستلايدۇر. ياز بولسا يىللىك قىلىپ تەپچۈڭ ⑺⑥ تەييارلاپ ئاندىن سۇ سۇ پۈركۈپ دەزمال سالىپ قاتلاپ ئېگەسىغا ياندۇرادۇر.

ئېگىنلارنىڭ ئىسمىلارى: ئۈزۈن كۆڭلەك، يالاڭ ئىشتان، پاختالىق ئىشتان، قىسقا كۆڭلەك، تون، خەنتازا كۆڭلەك⑺⑦، نىمچە ⑺⑧، جۇۋازا ⑺⑨، چاچاز⑻⓪، ئەرەبچە كۆڭلەك، كەمزۇر، يەكتەك، جىلىتكى، پەشتان ⑻① بۇلاردۇرلار.

ئىلمدۇزنىڭ بەيانى

ايلمى دوزنينك بيانى

ايلمى دوز ديكان هر قسم تاوار دوردون ادلس شايه لنبوق خاسه قطارليق خريت لاركه هر خيل گل لارنى تيكيب رومال دوفا چونك گل لوق شدشاف كشته ليك پاقالچاقيغه گل تيككان ايشتان تكمه باشليقى ايراقى بايلارنينك اوى لاريغه ايشلاتادورغان لونكه معرق ليك جعنماز بايلارنينك اوران لاريغه معرفالاريغه ياپادورغان شديشاف لاركه قسم قسم گل لارنى گرديش ديكان ايكماك يغاچغه خريت لارنى تارتيب قويوب ايلمى درشى ديكان تعتور بيستليق درشغه اوتكوزوب تيكيب ساتادورلار. خريت لاركه گل باستورغالى باسماچى لازم بولادور باسماچى هر ينكزا گل لارنينك سيزيقينى سيزيقچى دين الادور سيزيقچى يغاچ لاركه هر خيل گل لارنينك سيزيقينى اوياب باسماچيغه ساتادور قليب نى توزغه چيلاب خريت لاركه باسادور.

ئىلمدۇر ⑻② دېگەن ھەر قىسىم تاۋار-دۇردۇن، ئەدلەس ⑻③، شايە، لەنبۇق ⑻④، خاسە قاتارلىق خەرىتلەرگە ⑻⑤ ھەرخىل گۈللارنى تىكىپ رومال، دوففا، چوڭ گۈللۈق شادشاپ كەشتەلىك ⑻⑥، پاقالچاقىغا گۈل تىككەن ئىشتان، تىكمە باشلىق ئىراقى، بايلارنىڭ ئۆيلارىغا ئىشلەتەدۇرغان لونگە ⑻⑦، مەئرەفلىك ⑻⑧، جەئنامازى⑻⑨، بايلارنىڭ ئورانلارىغا، مەدرىسەلارىغا ياپادۇرغان شەدىشافلارگە قىسىم قىسىم ⑼⓪ گۈللارنى گەردىس ⑼① دېگەن ئەگمەك ياغاچقا خەرىتلارنى تارتىپ قويۇپ، ئىلمى دەرشى ⑼② دېگەن تەئتۇر بىستىلىق دەرەشغا ⑼③ مەشۇت يىپى، جانان يىپى، رەڭ يىپلارنى ئۆتكۈزۈپ تىكىپ ساتادۇرلار. خەرىتلەرگە گۈل باستۇرغالى باسماچى لازىم بولادۇر. باسماچى ھەر ياڭزا گۈللارنىڭ سىزىقنى سىزىقچىدىن ئالادۇر. سىزىقچى ياغاچلارغا ھەر خىل گۈللارنىڭ سىزىقنى ئويۇپ باسماچىغا ساتادۇر. قىلىپنى تۇزغا چىلاپ خەرىتلارگە باسادۇر.

تۇماقچى ۋە دوپپاچىنىڭ بەيانى

توماقچى و دوپاچى نينك بيانى

توماقنى قيش كونلاريدا دوپانى ياز كونلاريدا كيرلار توماق بر نچه قسم بولور اندين تيلپاق سله بوركى مدوخاونه ملاچى توماق قره ديوين اتكالن دومچى توماقى قرا دوخاوردا تاش تيلپك چورسيكا تلما تونتان بكيچى توماق جيبار توماق ازغنه تاما تونتان سرپوش توماق ايليچه توماق آرتوش توماقى. بولارنينك ههسى نى تلپك درلار. زنان لار كيادورغان توماق هم بر نچه قسم بولور سولايسوف توماق تلما توماق توكلى توماق سوسه تيق كيمقان تاشليق توماق. بو قسم توماق لارنينك خريت لارنى اندين كه سالب تلوقى بيلان كسيب يپ ينكنه بيلان تيكيب تليب كه تارتيب تيلتاق بيلان تلاب لوزون چوبورلارينى كسيب طيارلايدور تون توماق نى نشماليقى بيلان تيشلاب گل تيليب طيارلاب ساتادور.

دوپام بر نچه قسم بولادور اندين دوپاسى بو دوپانى قرا لنبوق يغه هر خيل دوخاوى يغه لنبوق يغه اندين كه چاغلاب كسيب باسماچى غه تامغو باستوروب گل تيكادور اندين استر كسيب لوخشوب كاغز بيلان پيلته بوليب كزك بركيتيب چورسيكا چيك توتوب تاللاب بيو بوركوب ايكى تخته نينك ارالقيغه اليب توپه سيگا چيقيب ديساپ تياتوروب پوزاز بيريب طيارلايدور و هم قليب غه سالادور آرتوش شاپاقى ديكان بر قسم دوپا بار انى تورت تالا تيليب تيكادور بر تالانى ينه بر تالاغه چاتيب چورسيكا قرا توتوب طيارليدور اق دوپا ديكان بر قسم دوپا بار انى ايكى قبت خلهنى انوزكه سالب پيچيب ملشينه بيلان تيكيب طيار قيلادور موزا دوپا ديكان دوپانى سكز يا كه اون التى تالا يا بولماسه تالاسز تيليب طيارلاب تلب نه سالادو... محض ... تالاسيز تيليب گل كسيب چاپاپ

طاریدور دوپالارغه گل‌لارنی معشوت یفی بیلان تیکیب بازارغه الیب
یاریب ساتادور ینه برقسم قالپاق دیکان یازدا کیادورغان یونک‌دین اتکان
برنمه بار بعضی‌نی تورت تالا بعضی‌نی تالاسز قیلادور بعضی‌لاری
یوملاق بولادور چورسیکا قرا لنبوق مخمل دوریسی بیلان پعواز
قیلیب اوچیغه یغدین پوپوک اتیب اسیب قویادور تولاراق.
صفره یورادورغان خلق‌لار لازم قیلادور

تۇماقنى قىش كۈنلەرىدە، دوپپانى ياز كۈنلەرىدە كىيەلەر. تۇماق بىر نەچچە قىسىم بولۇر. ئەرەنچە تۇماق، سەللە يۆرگەيدۇغان مولاچى تۇماق (94)، تېرەدىن ئەتكەن دۇمچى تۇماق (95)، قارا دۇخاۋىدا تاش قىلىپ چۆرىسىگە قاما تۇتقان بەگچى تۇماق، چىپار تۇماق، ئازغىنە قاما تۇتقاق سەرپۇش تۇماق، ئىلچە تۇماق، ئارتۇش تۇماقى، بۇلارنىڭ ھەممەسىنى تەلپەك دەرلەر. زەنانلار (96) كىيەدۇرغان تۇماق ھەم بىر نەچچە قىسىم بولۇر. سۇلەيسۇن تۇماق، قاما تۇمان، تۈلكى تۇماق، سۇئىسە (97) تۇماق، كىمخاپ تاشلىق تۇماق. بۇ قىسىم تۇماقلارنىڭ خەرتلارىنى ئەندىزىگە سالىپ، قارچى بىلەن كېسىپ يىڭنە بىلەن تىكىپ قىلىبكە تارتىپ، قىلتاق (98) بىلەن تاراپ، ئۇزۇن چۇپۇرلارىنى كېسىپ تەييار قىلادۇر. تېرە تۇماقنى تىشلەرى بىلەن تىشلەپ گۈل قىلىپ تەييارلاپ ساتادۇر.

دوپپا بىر نەچچە قىسىم بولادۇر. ئەندىجان دوپپاسى. بۇ دوپپانى قارا لەنبۇقغا ھەر خىل دۇخاۋىغا، لەنبۇقغا ئەندىزىغا چاپلاپ كېسىپ، باسماچىغا (99) تامغۇ (100) باستۇرۇپ گۈل تىكەدۇر. ئاندىن ئەستەر كېسىپ لۇخشۇپ كاغەز (101) بىلەن پىلتە بېرىپ، كەزەك (102) بېركىتىپ چۆرىسىگە جىيەك تۇتۇپ، قاتلاپ، سۇ پۈركۈپ، ئىككى تاختانىڭ ئارالىقىغا ئالىپ، تۆپەسىگە (103) چىقىپ دەپسەپ (104) قاتۇرۇپ، پەرداز بېرىپ تەييارلايدۇ ۋە ھەم قىلىپىغا قىلىپىغا سالادۇر. ئارتۇش شاپاقى دىگەن بىر قىسىم دوپپا بار. ئانى تۆرت تالا قىلىپ تىكەدۇر. بىر تالانى يەنە بىر تالاغا چاتىپ چۆرەسىگە قارا تۇتۇپ تەييارلايدۇر. ئاق دوپپا دىگەن بىر قىسىم دوپپا بار. ئانى ئىككى قەبەت (105) خاسەنى ئەندىزىگە سالىپ پىچىپ، ماشىنا بىلەن تىكىپ تەييار قىلادۇر. موزا دوپپا دىگەن دوپپانى سەككىز ياكى ئون ئالتە تالا يا بولماسا تالاسىز قىلىپ تەييار قېلىپقا سالادۇر. بەئزى دوپپالارغا كالاۋاتۇندىن (106) گۈل كېسىپ چاپلاپ تەييارلايدۇر. دوپپالارغا گۈللارنى مەئشۇت يىپى بىلەن تىكىپ بازارغا ئالىپ بارىپ ساتادۇر. يەنە بىر قىسىم قالپاق دىگەن يازدا كىيەدۇرغان يۇڭدىن ئەتكەن بىر نىمە بار. بەئزىنى تۆرت تالا بەئزىنى تالاسىز قىلادۇر. بەئزىلارى يۇمۇلاق بولادۇر. چۆرەسىگە قارا لەنبۇق مەخمەل دورىسى بىلەن پەئۋاز (107) قىلىپ ئۇچىغا يىڭدىن پۆپۈك ئېتىپ ئاسىپ قويادۇر. تولاراق سەفەردە يۈرەدۇرغان خەلققە لازىم بولادۇر.

جۇۋاچىنىڭ بەيانى

جوابچی‌نینک بیانی

جوابچی تونی قصلب‌دین الیب جمعی قیلادور اوین تونی اشلاغالی
چونک تونک لازم قیلادور کومه قوناقنینک اونین خمیر قیلیب توزنی خمیرغه
جیق سالیب الیشتوروب تونی سوغه چیلاب یومشاق قیلیب خمیرنی تو
نینک ایچیغه سوواب اوزین تاتلاب تونک‌غه سالادور تونک‌غه توز بیلان
سو اوند الیشتوروب قویوب قویادور تونلار اش یکانده تونک‌دین الیب
قوروتوب ایلاب یغاچغه تارتیب قویوب ایکی قولی بیلان تو اوغاقی
دیکان ایکی دسته‌لیک اوغاقدا تارتیب اقارتیب کورپه‌نی سیدو دیکان اسبابدا
کسادور چانک دیکان اسباب‌نی میدیده باسیب توروب تونی یغاچغه تارتیب
یشلاتادور جعپیر دیکان اسبابدا کوپه‌نی اقارتادور یغاچدین اتکان چوبکز
نیمکز دیکان اسبابدا پعداز قیلادور تونی چیزیلاب تانا چیکیب کسیب
ینکنه بیلان تیکیب جوانینک چورسیکا ینک‌لاری‌نینک اوچلاریغه کورپه
توتوب طیارلاب بازارغه الیب باریب ساتادور جوانی قیش کونلاریدا کیا
دورلار.

جۇۋاچى تېرەنى قاسساپتىن ئالىپ جەمئي قىلادۇر (108). ئاندىن تېرەنى ئاشلاغالى چولڭ تۇلۇڭ لازىم قىلادۇر. كۆممە قوناقنىڭ ئۇننى خىمىر قىلىپ تۇزنى خىمىرغا جىق سالىپ ئالىشتۇرۇپ، تېرەنى سۇغا چىلاپ يۇمشاق قىلىپ، خىمىرنى تېرەنىڭ ئىچىغا سۇۋاپ ئاندىن قاتلاپ تۇڭغا سالادۇر. تۇڭغا تۇز بىلەن سۇ، ئۇند (109) ئالىشتۇرۇپ قويۇپ قويادۇر. تېرەلەر ئاش يېگەندە تۇڭدىن ئالىپ قۇتۇرۇپ ئەيلەپ، ياغاچقا تارتىپ قويۇپ، ئىككى قولى بىلەن تېرە ئوغاقى دىگەن ئىككى دەستەلىك ئوغاقدا تارتىپ ئاقارتىپ، كۆرپەنى سەيدۇ (110) دىگەن ئاسبابتا (111) كېسەدۇر. چالڭ (112) دىگەن ئاسبابنى مەيدىدە باسىپ تۇرۇپ تېرەنى ياغاچغا تارتىپ ئىشلەتەدۇر. جەئپەر (113) دىگەن ئەسبابدا كۆپەنى ئاقارتادۇر. ياغاچدىن ئەتكەن چۆپكەز (114)، نىمكەز (115) دىگەن ئەسبابدا پەئداز (116) قىلادۇر. تېرەنى چىزىلاپ (117) تانا چېكىپ كېسىپ، يىڭنە بىلەن تىكىپ جۇۋانىڭ چۆرەسىگە يەڭلەرى بىلەن ئۇچلارىغا كۆرپە تۇتۇپ تەييارلاپ بازارغا ئالىپ بارىپ ساتادۇر. جۇۋانى قىش كۈنلەرىدە كىيەدۇرلار.

www.uyghurkitap.com

باطنینگ بیانی

[illegible]

بافكارلىقنىڭ بەيانى

بافقارلیق نینک بیانی

تیگوا. قموشداکی بیپ لارنی قطار تیزیب هر قموش نینک بیپی نینک اوچی نی بر تالدین الیب. کناره دیکان اوشاق قوزوق لارنی ایتورانی تامغه قطار تاقیب بیپ لار نینک اوچی نی تایلاب قوزوق لارغا ایلیب بولغاندا یوغان برگلک بیپ قیلیب انی پاتلاب دوکاننو تارتادور [illegible] بیلان پارتلایدور. موکه دیکان مونکوزدین قیلغان اوتراسیدا ناچه ییپنی قویادورغان بریغاچی بار. دفتین دیکان باسیب تورادورغان یغاچ پیکا دیکان هم ینه بر باسیب تورادورغان یغاچ نی ایتور. تورگه دیکان طیار بولغان خام نی یورگایدورغان یغاچ نی ایتور. تیغ دیکان بیپ نینک ارالیقیدا توروب بیپ نی کاریب برادورغان قموشدین قیلغان [illegible] ایتور. کوله دیکان دفتین نی کوتاریب تورادورغان یغاچ نی ایتور. اوینا غوچ دیکان بیپ نینک قاتی نی ایریب برادورغان اوچ عدد یغاچ نی ایتور.

تەگۋا ⑪⑧ قۇمۇشداكى يىپلارنى قاتار تىزىپ، ھەر قۇمۇشنىڭ يىپىنىڭ ئۇچىنى بىر تالدىن ئېلىپ، كەنارە دېگەن ئۇشاق ⑪⑨ قوزۇقلارنى ئايتۇر. ئانى تامغا قاتار قاقىپ يىپلارنىڭ ئۇچىنى تايلاپ قوزۇقلارغا ئىلىپ بولغاندا يوغان بەرگىلىك يىپ قىلىپ، ئانى پاتلاپ ⑫⑩ دۇكانغا تارتادۇر. ئۇند بىلەن پارتلايدۇر. موكا دېگەن مۈڭگۈزدىن ⑫① قىلغان ئوتتۇراسىدا ⑫② ناچا يىپنى قويادۇرغان بىر ياغاچى بار. دەفتىن ⑫③ دېگەن باسىپ تۇرادۇرغان ياغاچدۇر. پەيكا ⑫④ دېگەن ھەم يەنە بىر باسىپ تۇرادۇرغان ياغاچنى ئايتۇر. تۇرگە ⑫⑤ دېگەن تەييار بولغان خامنى يۆرگەيدۇرغان ياغاچنى ئايتۇر. تىغ دېگەن يىپنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ يىپنى كارىپ بېرەدۇرغان قۇمۇشدىن قىلغان ئەسبابنى ئايتۇر. كۇلا دېگەن دەفتىن كۆتەرىپ تۇرادۇرغان ياغاچنى ئايتۇر. ئويناغۇچ دېگەن يىپنىڭ قاتىنى ئايرىپ بېرەدۇرغان ئۈچ ئەدەد ⑫⑥ ياغاچنى ئايتۇر.

بىساتنىڭ بەيانى

ئۆيگە سالماق ئۈچۈن ئىشلەتەدۇرغان نېمەرسەلەر، ئەۋۋەل سالادۇرغانى بورىيادۇر ⑫⑦ ياكى بورا، ئانى جانگال ⑫⑧ يەردە ئۆزۈن يوغان قۇمۇشنى ئوراپ،

توخماق بىلەن سوقۇپ يەنچىپ بوراچىلار توقۇپ كەلتۈرۈپ ساتادۇر. كىگىز قوي يۇڭىدىن ئاتىپ يۇمشىتىپ ئاتقان پاختادەك قىلىپ، يۇلۇڭ تەييار بولغاندا چىغىدىن قىلغان بىر پارچە كىگىز مىقدارىچە چىغدىن قىلغان نەرسەسى بار، ئانى چىغدان ياكى دۇكان دەرلەر. ئاڭا سالىپ يۇڭىنى تەكشى قىلىپ، چىغدان دۇكانى بىلەن يۆرگەپ (129) يۇمۇلاتىپ، پۇتى بىلەن پىشۇرۇپ كىگىز قىلۇر. تەگىنەمەد (130) دەپ كىگىز قىلۇر بولسا جۇزئى (131) يۇڭىنى ھەر رەڭدە بوياپ گۈل كەلتۈرۈپ پىششىقلاپ قىلىپ، ئانى تەگىنەمەد كىگىز قىلۇر. ئاندىن كېيىن گىلەم، ئانى يۇڭىنى ئىگىرىپ شوينا قىلىپ ۋە يا يوغانراق يىپ قىلىپ، گىلەم توقۇپ تەييار قىلۇر. يەنە بىر قىسمى گىلەمنى پاختا يىپىدىن توقۇپ قىلۇر، بەس. گىلەم ئىككى قىسمدۇر. بىرى يۇلۇڭ گىلەم، ئانىڭ يىپىنى بوياپ قىلۇر. يەنە بىرى پاختا يىپىدىن گىلەم، ئانى ھەم جۇزئىنى بوياپ يول قىلىپ، تاغارچى توقۇپ تەييار قىلۇر. زىلچا، ئەۋۋەل چىگە شوينانى زىلچا دۇكانىغا تارتىپ يۇڭىنى ھەررەڭلىك يۇڭنى تايلاپ، تارتىلغان ئارقاق شوينا ئۈستىگە توقۇپ، ئانىڭ ئۈستىدىن ئۆرۈشنى چىڭ قىلماق ئۈچۈن پەنجە دەپ بىر تۆمۈر پەنجەسى بار، ئانىڭ بىلەن ئارقاقلارنى چىڭ قىلادۇر. ئۇزۇن قىسقالارنى تەگشەپ توقۇيدۇر. يەنە كىچىكرەك تارراق بىر قىسمىسى بار، ئانى ھەم شۇبۇ تەرىقى (132) بىلەن ئانى توقۇپ تۇرغاندا يۇڭنىڭ ئېگىز پەستلەرنى قارچى بىلەن قىرقىپ تۈزۈپ، توقۇپ راستلايدۇر. يەنە كىچىك چاھارسۇ (133) بىر قىسمىنى ماروزا (134) يا دەبىسكە (135) ئاتارلار. ئانى توقۇماق تەمام زىلچە چارۇزا (136) بىلەن ئوخشاشدۇر. ئۆيگە سالادۇرغانلار ئىچىگە پاختا سالىپ يا كىگىز تىكىپ دەبىسكە ئاتارلار. بىساتلار جۈملەسىدىن يەنە بىرى زەردەۋال (137) بۇ سۆز فارسى سۆزدۇر. ئەسلى زىر دىۋار دېگەن بولۇر، يەنە بىر قىسمى سۆز دەر پەردە ياكى مىلەگزە، ئىشىككە تۇتادۇر. ئانى لەمبۇقدىن ۋە يا بوياق خامدىن قىلىپ ئىشىككە تۇتارلار. يەنە قازۇق ئۆينىڭ (138) تۆرت تامىغا قاقارلار. مەزكۇرلار ئۆي بىساتىنىڭ جۈملەسىدىندۇر. ئۆيگە بورا سالىپ ئانىڭ ئۈستىگە كىگىز سالىپ، ئۆي ئوتراسىغا زىلچا سالىپ، تام چۆرەسىگە زەردەۋال تۇتۇپ مىخلاپ، تۆرگە دەبىسكە سالىپ، دەبىسكە بولماسا بەدىلىگە (139) يەكەنداز (140) دەپ كۆرپەنى كۆرپەنى سالىپ قويارلار. سالادۇرغان كۆرپەلەر ئەتلەسدىن، بەقەسەپ، لەمبۇق، چىت، شەلپەرلەردىن بولۇر. تامغا يېقىن چۆرگۆلتۈپ، تامغا يېقىن سالىپ قويارلار. شۇبۇ قىسمى بىساتلار ئۆي بىساتلارى بولۇر.

كۆنچىنىڭ بەيانى

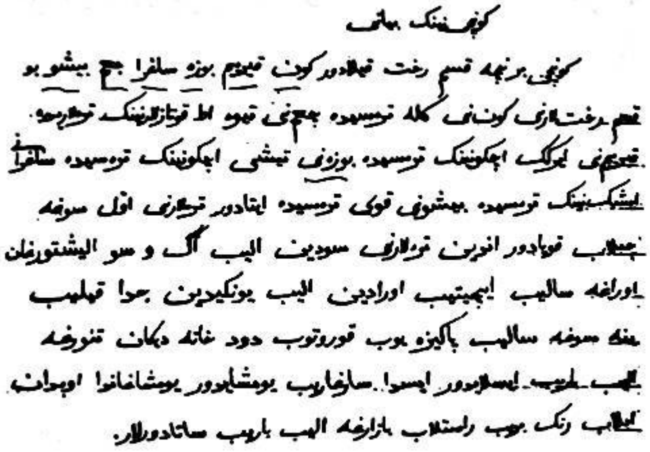
كونچی‌نینک بیانی
کونچی بر نیچه قسم رخت قیلادور کون تیریم بوزه سلغرا جم بیشو بو قسم رختلارنی کون‌نی کاله ترسیده جمنی تیوه اط قوتازلارنینک ترلریده تیریمنی ایرکک ایچکونینک ترسیده بوزنی تیشی ایچکونینک ترسیده سلغرا ایشکنینک ترسیده بیشونی قوی ترسیده ایتادور ترلارنی اول سوغه چیلاب قویادور اندین ترلارنی سودین الیب آک و سو الیشتورغان اوراغه سالیب ایچیتیب اورادین الیب یونکیدین جدا قیلیب ینه سوغه سالیب پاکیزه یوب قوروتوب دود خانه دیکان تنورغه الیب باریب ایسلادور ایسدا سارغاریب یومشایدور یومشاغانیدا اوبدان ایلاب رنک بیریب راستلاب بازارغه الیب باریب ساتادورلار.

كۆنچى بىر نەچچە قىسىم رەخت قىلادۇر. كۆن، قىرىم (141)، بۇزا (142)، ساغرا (143)، جەم (144)، بىشو (145) بۇ قىسىم رەختلەرنى كۆننى كالا تېرەسىدىن، چەئمنى (146)، تىۋە (147)، ئات، قوتازلارنىڭ تېرەلەرىدە، قىرىمنى ئەركەك ئەچكۈنىڭ (148) تېرەسىدە، بۇزانى تېشى ئەچكۈنىڭ تېرەسىدە، ساغرانى ئېشەكنىڭ تېرەسىدە، بىشۇنى قوي تېرەسىدە ئېتەدۇر. تېرەلەرنى ئەۋۋەل سۇغا چىلاپ قويادۇر. ئاندىن تېرەلەرنى سۇدىن ئالىپ ئاگ (149) ۋە سۇ ئالىشتۇرغان ئۇراغا سالىپ ئېچىتىپ، ئۇرادىن ئالىپ، يۇڭىدىن جۇدا قىلىپ (150)، يەنە سۇغا سالىپ پاكىزە يۇپ قۇرۇتۇپ، دۇدخانە (151) دېگەن تونۇرغا ئالىپ بارىپ ئىسلايدۇر. ئىسدا سارغارىپ يۇمشايدۇر. يۇمشاغاندا ئوبدان ئەيلەپ، رەڭ بېرىپ راستلاپ بازارغا ئالىپ بارىپ ساتادۇر.

بوياقچىلارنىڭ بەيانى

بوياقچىلارغا ئىشلەيدۇرغان ئەسبابلار: كۆب يام (152)، نوگاي، لەكچاپ (153)، شىكەچاپ (154)، بۇلار بوياقچى ئەسبابى، لەكچاپ، شىكاچاپ دەپ ئېيتقانى ئىككى ياغاچ كالتەكدۇر. نىل (155) ۋە ئاھاڭ (156) ئاق نەرسەلەرنى نىل بىلەن كۆك قىلۇر ئىكەن. ئەمدى يالغۇز نىل بىلەن قالپتۇر (157). بۇ ۋەقتىدىن بىر نەچچە يىل ئىلگەرى بەقەم (158) ئۇرادان (159) بۇژغۇن رەڭ ئىشلەتەر ئېردىلەر. ھەلى ئانداغ نەرسەلەرنى ھېچ ئىشلەتمەي فەقەت نىل بىلەن

بو یاقچیلار نینک بیانی

بو یاقچیلار غه ایشلاتیدورغان اسباب لار کوب یام تولکای لک جاب
شیکا جاب بولار بو یاقچی اسبابی لک جاب شیکا جاب دیب ایتغانی ایکی
یغاچ کلتک دور نیل و آهک . آق نرسه لارنی نیل بیلان کوک قیلور ایکان
ایجدی یالغوز نیل بیلان تالیب دور بو وقت دین برگه نیل ایلگاری بیقم
اوراودان بوزغون رنک ایشلاتارایردیلار علی انداغ نرسه لارنی هیچ
ایشلاتمای فقط نیل بیلان تالیب دور بو نرسه لارنی سرگزچی ایشلاتا
دورغان بولوب دور بقم دیگان برقسمی قزیل اوتان دور اورادان قزیل بر
یلدیز کوک پیت چاقتان کشیلار ایشلاتادور بوزغون برقسمی اوت
نینک جمله سیدین بدخشاندین کلتورورلار زمچی زاک آهک بولارنی
علی سرگزچیلار ایشلاتادورلار اسباب توغراسیدین بویاقچیلار برله
سرگزچیلار نینک اسباب لاری تمام اوخشاشدور لیکن رنک لار
ارا سیدا فرقی بار دور بو یاقچی خاص بر نیل ایشلاتادور سرگزچی هر قسمی
رنک یشیل قزیل زمبقی کوک زیتونی سریق شاپتول چچک قرا یولغون
چچک کاوه چچک رنک هر قسمی رنک سرگزچیلار ایشلاتادورلار.

قالىپدۇر. بۇ نەرسەلەرنى سەرگەزچى ئىشلەتەدۇرغان بولۇپتۇر. بەقەم دېگەن بىر قىسمى قىزىل ئوتاندۇر. ئورادان قىزىل بىر يىلدىز، كۆك پىت چاققان كىشىلەر ئىشلەتەدۇر. بۇزغۇن بىر قىسمى ئوتنىڭ جىملەسىدىن، بەدەخشاندىن كەلتۈرۈلار. زەمچى، زاك ⑯، ئاهاك، بۇلارنى ھەلى سەرگەزچىلەر ئىشلەتەدۇرلار. ئەسباب توغراسىدىن بوياقچىلار بىرلە سەرگەزچىلەرنىڭ ئەسبابلارى تامام ئوخشاشدۇر. لېكىن رەڭلەر ئاراسىدا فەرقى باردۇر. بوياقچى خاس بىر نىل ئىشلەتەدۇر. سەرگەزچى ھەر قىسمى رەڭ، يېشىل، قىزىل، زەمبىقى ⑯، كۆك، زەيتۇنە، سېرىق، شاپتۇل چېچەك، قارا يۇلغۇن چېچەك، كاۋا چېچەك رەڭ. ھەرقىسمى رەڭ سەرگەزچىلەر ئىشلەتەدۇر.

موزدۇزنىڭ بەيانى

موزدۇز دېگەن قەدىمقى ۋەقتدىن ھەمەگە ⑯ مەشھۇر بولغان ھۇنەردۇر. موزدۇزغا تولا ئەسباب لازىم بولادۇر. موزدۇزنىڭ تەييار قىلغان ئىشىنىڭ باشقا ـ باشقا ئاتى بار. ئەر كىشى كېيەدۇرغان مەسھ ئۆتەك ⑯ ياكى كەفش بولسا ئەرەنچە، خاتۇن كىشى كېيەدۇرغاننى زەيپانە

موزودوزنینک بیانی

موزودوز دیگان قدیمقی وقت دین همه که مشهور بولغان
هنردور موزودوزغه تولا اسباب لازم بولادور موزودوزنینک طیار قیلغان
ایشی نینک باشقه باشقه اتی بار ار کشی کیادورغان مسح اوتک
یاکه کفش بولسه ایرنچه خاتون کشی کیادورغان نی زیپانه
کیچیک بالالارنینک کی نی باچکینه درلار
موزودوزغه لازم بولادورغان رخت نینک بر نیچه قسم اتی
بار قریم بوزه کون ساغرا بیشو چم چیکیرین اوفوکی بولغاری
بر موزودوز بر کشی لیک مسح پیچماق لازم بولسه رختنی
اندین نینک توپیسیده قویوب کیسادور اندین برگه اسمایل تابنی
سانجیب یفنی تارتیب توروب ایشادور یفنی ینکنه گه اوتکوزوب
ساقدوز دیگان دیرش برله چاکلارنی تیکیب اندین گلچین
لارنی تیکیب بیشو دیگان رخت بیلان ایچی طرفیگا استر قیلیب
بلچه ده استرنینک ایکیز پسته لارنی توزلیدور اندین قلیب که
تارتیب چمر کسیب مخلاب چمردوز دیگان دیرش برله تیکیب
پاشنه سیغه یتکانده پاشنه دوز دیگان دیرش برله تیکادور رختنی
تیکادورغان وقت ده دزگیر دیگان تاسمه برله پوتیغه تارتیب قویا
دور اندین قونجیغه شانک تاقیب موزاکردون دیگان یغاچ
برله سیلیق قیلیب پالبوشتک بیلان یحوازلاب طیار
قیلادورلار

⑯، كىچىك بالالارنىڭ كەينى ⑯ باچكىنە ⑯ دەرلەر.

موزدۇزغا لازىم بولادۇرغان رەختنىڭ بىر نەچچە قىسىم ئاتى بار. قىرىم ⑯، بۇزا ⑯، كۆن ⑯، ساغرا ⑰، بىشو ⑰، چەم ⑰ چىكرىن ⑰، ئۇفۇكى ⑰، بۇلغارى ⑰، بىر موزدۇز بىر كىشلىك مەسھ پىچماق لازىم بولسا رەختنى ئەندىزنىڭ تۆپەسىدە قويۇپ ⑰ كېسەدۇر. ئاندىن يەرگە ئىسمايىل تابنى ⑰ سانجىپ، يىڧنى تارتىپ تۇرۇپ ئېشەدۇر. يىڧنى يىڭنەگە ئۆتكۈزۈپ، ساقدۇز ⑰ دېگەن دەرەش ⑰ بىرلە چاكلارنى تىكىپ، ئاندىن گۇلچىنلارنى تىكىپ، بىشو دېگەن رەخت بىلەن ئىچى تەرەفگە ئەستەر قىلىپ، بەلچەدە ⑱ ئەستەرنىڭ ئېگىز ـ پەستلارنى تۈزلەيدۇر. ئاندىن قېلىپكە تارتىپ، چەمەر ⑱ كېسىپ مىخلاپ، چەمەردۇز ⑱ دېگەن دەرەش بىرلە تىكىپ پاشناسىغا يەتكەندە، پاشنادۇز ⑱ دېگەن دەرەش بىرلە تىكەدۇر. رەختنى تىكەدۇرغان ۋەقتدە دەزگىر ⑱ دېگەن تاسما بىرلە پۇتىغا تاتىپ قويادۇر. ئاندىن قونجىغا

شالى(185) قاقىپ مۇزاگەردۇن(186) دىگەن ياغاچ بىرلە سىلىق قىلىپ پالپۇشتەك (187) بىلەن پەئدازلاپ (188) تەييار قىلادۇر.

ئىزاھاتلار:

① «قەشقەر تېكىستلىرى ــ دېھقانچىلىق، باغۇەنچىلىك ۋە بېلىقچىلىقنىڭ بايانى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2013-يىللىق 1-سان، ئۇيغۇرچە، ② گۇننار ياررىڭ: «كىيىم-كېچەكلەرنىڭ تەپسىلاتى ــ كىيىم-كېچەك ۋە باشقا ھۈنەر كەسپلەرگە دائىر شەرقىي تۈركچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلۇشى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى»، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى - (شۋېتسىيە)، 1992-يىلى (ئىنگلىزچە نەشرى)، ③ بۇ كىشى ئەنگلىيە كونسۇلى ياللىغان تىل ئوقۇتقۇچىسى، ④ بۇ كىشى شۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكى ياللىغان تىل ئوقۇتقۇچىسى، شۇنداقلا شىۋىت باسمىخانىسىنىڭ تەھرىرى، ⑤ بۇ كىشىمۇ تىل ئوقۇتقۇچىسى، شۇنداقلا شىۋىت باسمىخانىسىدا ياللانما خادىم بولۇپ ئىشلىگەن، ⑥ گۇننار ياررىڭ: «20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، باغۇەنچىلىك، بېلىقچىلىق ــ شەرقىي تۈركچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلۇشى. تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى»، ستوكھولم (شۋېتسىيە)، 1998-يىلى (ئىنگلىزچە نەشرى)، ⑦ بايلار، پۇلدارلار، ⑧ خەسسە سۇپەت، ⑨ ئىشتان، ⑩ كۆپىنچىلىرى، ⑪ تىككۈچى، سەيپۇڭ، ⑫ كەمزۇل چاپان، ⑬ بۈگۈنكى ئۆزبېكىستاننىڭ پەرغانە ۋىلايىتىنى كۆرسىتىدۇ، ⑭ بۇ ئەينى ۋاقىتتا پەرغانە رايونىدا مەخسۇس شارپا ۋە باشقا توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بىر توقۇمىچىلىق زاۋۇتىنىڭ قۇرغۇچىسىدىن بولغان بىر رۇس غوجايىنىنىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان توقۇلما مەھسۇلاتلار مەزكۇر كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان، ⑮ يېشىل، ⑯ بەقەسەم، ⑰ تىۋىت ياكى تىۋىتلىق رەخت، ⑱ بېيجىڭ مەشۇتى، ⑲ يىڭىدىن ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان باللار، ياش باللار، ⑳ مۆتىۋەر كىشىلەر، ㉑ مەخسۇس ھىندىستاندىن چىقىدىغان سەللە يۆگەشكە ئىشلىتىدىغان ئاق خەسسە رەخت، ㉒ بىر خىل قونچلۇق ئۇزۇن ئۆتۈك، ㉓ ئەينى ۋاقىتتا يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئارىسىدا مودا بولغان رۇس پاسونىدىكى ئاياغ، ㉔ ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئاياغ ھىندىستان ۋە پاكىستاندىن كەلتۈرۈلگەن بولغاچقا ھىندىستان كەشى دەپمۇ ئاتالغان، ㉕ كالاچ، ㉖ باي ئاياللار، ㉗ سۆرەلمەك، ㉘ قاسراق چىقىرىش، ㉙ بۇ سۆز «ئاغا» ۋە «بانۇ»دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىلەرنىڭ ئاياللارنى ئاتاشقا ئىشلىتىلىدۇ، ㉚ ئورنىدا، ㉛ مىقدار بىرلىكى، كۆپىنچە يۈزنى، كۆلەمنى كۆرسىتىدۇ، رەختلەرگە ئىشلىتىدۇ، ㉜ جۇۋا، ㉝ كېرىم، بايلىق، ㉞ كۈمۈش رەڭ، ㉟ كىرىمى يوق، ㊱ ئۈزۈك، ㊲ قىممەت باھالىق ئۈنچە-مەرۋايىت، ㊳ مەرۋايىت، ㊴ قائىدە-يوسۇن، ㊵ بۇ ئوردۇچە سۆز بولۇپ، ئاياللار كىيىدىغان بىر خىل ئىشتاننى كۆرسىتىدۇ، ㊶ مەخسۇس كۆن، خۇرۇملاردىن كىيىم تىكىشنى كۆرسىتىدۇ. يىڭنە ئىشى قىلىش دىگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ، ㊷ ئايالچە كۆڭلەك، ㊸ بۇ ئەينى دەۋردە ھىندى تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆز بولۇپ، ئالتۇندىن يىپ ئۆتكۈزۈلگەن يىڭنىنى كۆرسىتىدۇ. كۆپىنچە ئۆتۈككە ھەر خىل گۈللەرنى ئويۇشقا ئىشلىتىدۇ ھەمدە مۇشۇنداق ئۆتۈكنى «كالابۇتۇن» ئۆتۈك دەپ ئاتايدۇ، ㊹ ھېچقانداق لۇغەتتە بۇنداق سۆز ئۇچرىمىغانلىقتىن «قەسىر» بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، ㊺ ئەسلىي تېكىستتىكى بۇ سۆزدىمۇ بىر ئاز مەسىلە بار. بۇ سۆزدىكى كېلىش قوشۇمچىسى «گە» نىڭ ئورنىغا، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «دە] كېلىشى كېرەك. بۇنداق بولغاندا بۇ سۆز ئەينى ۋاقىتتىكى بىر خىل تىكىش ماشىنىسىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن، ㊻ سەدەپ، ㊼ بەزىدە، ㊽ ئۇرۇق-تۇغقان، ㊾ خىراجەت قىلىپ، ㊿ مەخسۇس توي قىلغان ئاياللار كىيىدىغان بىر خىل كۆڭلەك، (51) كۆڭلەك، (52) ھەر خىل رەڭلەر، (53) ئاق رومال، (54) بۇ يەردىكى «ساچباق» دىگەن سۆز، «چاچباغ»نى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، توي قىلىش يېشىغا يەتكەن قىزلارنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە يەكەن قاتارلىق جايلاردا سىكىلەك» دەپمۇ ئاتايدۇ، (55) قائىدىسى، (56) جۇۋان، (57) كىرگۈچە، (58) بىر خىل سۇرمە، (59) ئەتىسى، (60) يەل-يېمىش، (61) پىچىنە-پىرەنىك، تاتلىق-تۈرۈم، سوۋغا-سالام، (62) كاۋاپ، (63) پەتنۇس، (64) تىككۈچى، (65) كىيىم، (66) ئىش ھەققى، (67) ئەسۋاب، (68) قايچا، (69) سىزغۇچ، (70) غول، (71) ھازىرقى راھەت كىيىملەرگە ئوخشاش كەڭ كۆڭلەكنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە بۇنى ياز كۈنى سالقىنداش ئۈچۈن كىيىدۇ، (72) بۇ خەنزۇ تىلىدىن ئارىيەت ئالغان سۆز بولۇپ، ياندىن ئېتىلىدىغان بىر خىل كۆڭلەكنى كۆرسىتىدۇ، (73) چاپاننىڭ ئىچىگە كىيىدىغان بىرخىل كۆڭلەك ئاياللار كىيىدۇ، (74) بۇ خەنزۇ تىلىدىن ئارىيەت ئالغا سۆز بولۇپ، ئىككى يېڭى يوق ئاسما كۆڭلەك، (75) بۇمۇ خەنزۇ تىلىدىن ئارىيەت ئالغا سۆز بولۇپ، بىر خىل ئىچ كۆينەك، (76) پەشتامان، (77) تىككۈچىلىكنىڭ بىر خىل تۈرى بولۇپ، كۆپىنچە يىڭنە-يىپ ئىشى قىلىدىغان كەسپىنى كۆرسىتىدۇ، (78) ئەتلەس، (79) پاختىدىن توقۇلغان نېپىز بىر خىل رەخت، (80) رەخت، (81) بۇ پارس تىلىدىن قوبۇل قىلغان سۆز بولۇپ، كۆرپە ئەستىرى ياكى كۆرپە كىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ، (82) لۆڭگە، (83) مېھراب، (84) جەيناماز، (85) خىلمۇخىل، (86) ئەگمە ياغاچ، (87) رەختلەرنى تىكىشتە ئىشلىتىدىغان بىر خىل بىگىز، (88) بىگىز، (89) موللام تۇمىقى، (90) قۇيرۇق تۇماق (كۆپىنچە قوينىڭ قۇيرۇقىدا تىكىلىدۇ)، (91) بۇ پارسچىدىن قوبۇل قىلغان سۆز بولۇپ، ئاياللارنى كۆرسىتىدۇ، (92) سۆسەر، (93) مەخسۇس قىل تارايدىغان بىر خىل تارغاق، (94) مەخسۇس رەختلەرگە گۈل باسىدىغان كىشى، (95) تامغا، (96) بىر خىل ئالاھىدە قەغەز، (97) رەختنىڭ قىرىندىلىرى، (98) ئۇستىگە، (99) دەسسەپ، (100) قەۋەت، (101) «كالا بۇتۇن» بىلەن ئوخشاش، «كىيىملەرنىڭ بەيانى» قىسمىغا

قارالسۇن، (102) چۇمبەل، (103) جۇغلاش، يىغىش، (104) ئەسلىي تېكىستتە «اوند» يېزىلغان، بۇ سۆز «ئۇن» بولۇشى مۇمكىن، (105) بۇ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، قىڭراق دېگەن مەنىدە، (106) ئەسۋاب، (107) بۇمۇ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، تېرىنى تازلاشقا ئىشلىتىدىغان پىچاق، (108) تېرىنى ئاشلاشقا ئىشلىتىدىغان، ئورغاقا ئوخشايدىغان نەرسە، (109) تېرە ئاشلاشقا ئىشلىتىدىغان ياغاچتىن ياسالغان سايمان، (110) تېرە ئاشلاشقا ئىشلىتىدىغان ياغاچتىن ياسالغان سايمان، (111) پەرداز، (112) ئۆلچەپ، (113) بۇ سۆز «تەگۋاز» بولۇشىمۇ مۇمكىن. خوتەن شىۋىسىدە ھازىرمۇ مۇشۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ. بۇ كۆك ماتا دېگەن مەنىدە، (114) ئىلمەك، كانار، (115) يىپقا ناۋات سۈيى يۇكۇپ قاتتىشنى كۆرسىتىدۇ، (116) مۇڭگۈز، (117) ئوتتۇرىسىدا، (118) يىپنى بىسىپ تۇرىدىغان ياغاچ، (119) ئۈستىدىن بىسىپ تۇرىدىغان ياغاچ، (120) خامنى يۆگەيدىغان ياغاچ، (121) ياغاچ، (122) بورا، (123) جاڭگال، (124) يۆگەپ، (125) تەگلىمات (كىگىزنىڭ بىر خىلى)، (126) بىر قىسىم، قىسمەن، ئايرىم، (127) ئۇشبۇ ئۇسۇلدا، (128) تۆت چاسا، (129) بۇ سۆز خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن، بىر خىل كىچىك گىلەمنى كۆرسىتىدۇ، (130)بۇ سۆز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن، كىچىك گىلەمنى كۆرسىتىدۇ، (131) بۇ سۆزمۇ خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن، كارۋات ياكى يېتىپ قوپىدىغان جايغا سېلىنىدىغان گىلەمنى كۆرسىتىدۇ، (132) زەدىۋال، (133) مېھمانخانا ئۆي، (134) ئورنىغا، (135) يېكەنداز، (136) ئۆچكە تېرىسىدىن يەرلىك ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن خۇرۇم، (137) بۇ سۆز پارسچىدىن كىرگەن بولۇپ، پارسچىدا «بوزا»، «چىلان تورۇق ئات» دېگەن مەنىدە، بىراق بۇ يەردە كۆپىنچە چىشى ئۆچكىنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن خۇرۇمنى كۆرسىتىدۇ، (138) ئات، ئېشەك ياكى قۇلان تېرىسى، (139) بۇ سۆز «چەم» بولۇشى مۇمكىن، (140) قوي تېرىسى، (141) چەم، (142) تۆگە، (143) ئۆچكە، (144) ھاك، (145) يۇڭدىن خالاس قىلىپ، (146) بۇسخانا، ئىسلاقخانا، (147) چوڭ تەشتەك، (148) بويالغان بوياقنى كۇب ياكى قازاندىن سۈزۈپ ئېلىپ قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان ئىككى تىل ياغاچ، (149) يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش، (150) بوياقنىڭ خۇرۇچى، قېنىق كۆك رەڭلىك ئورگانىك بوياق، (151) ھاك، (152) بۇ سۆز ئەسلىي «قىلىپ» بولۇشى مۇمكىن، (153) قىزىل بوياق ئېلىنىدىغان دەرەخ، (154) ئەسلىي «ئوردان» بولۇشى كېرەك. رويان ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك غولىدا تەتۈر ئۆسكەن تىكەنلىرى بولىدۇ، يىلتىزىنى قىزىل بوياققا ماتېرىيال قىلىشقا ياكى دورىغا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، (155) چەم قارايتىش، چەكمەن بوياش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بوياق، (156) كۆك بىلەن يېشىل ئارىلىقىدىكى رەڭ، (157) ھەممىگە، (158) مەسە، (159) ئايالچە ئۆتۈك، (160) ئەسلىي سۆز پارسچە «پەچچە ـ بالا» بىلەن تۈركچە «كىنە، كەنە» دېگەن كىچىكلەتمە دەرىجىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن سۆز بولۇپ، «بەچچەگىنە ـ باللارچە، باللارنىڭ» دېگەن مەنىدە، بۇ يەردە مەخسۇس باللار كىيىدىغان ئاياغنى كۆرسىتىدۇ، (161) بۇ سۆز ئەسلىي تېكىستتە خاتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، «كەيگىنىنى ياكى كىيەدۇرغانىنى» بولۇشى كېرەك، (162) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن، (163) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن، (164) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن، (165) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن، (166) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن

(167) «كۆنىچىنىڭ بەيانى»غا قارالسۇن، (168) كالا خۇرۇمى

(169) بىر خىل ئالاھىدە خۇرۇم، (170) قىزىل خۇرۇم، ئادەتتە رۇس خۇرۇمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، (171) بۇ سۆز ئەسلىي تېكىستتە «قويۇت» بولۇپ قالغان، مەزمۇن ئېتىبارى بويىچە «قويۇپ»قا ئۆزگەرتىلدى، (172) ئۆتۈك تىكىشتە ئىشلىتىدىغان بىر خىل سايمان، (173) ئاياغنىڭ تەگ چەمىنى تىكىشتە ئىشلىتىدىغان بىگىز، (174) بىگىز، (175) قىرىش ئەسۋابى، قىرىش پىچىقى، (176) چەم، (177) چەم تىكىشكە ئىشلىتىدىغان بىگىز، (178) پاشنىنى تىكىشكە ئىشلىتىدىغان بىگىز، (179) ئەسلىي «دوست كير» بولۇشى مۇمكىن، تۇتقۇچ، (180) ئۆتۈكنىڭ قونچىغا سالىدىغان مەخسۇس ياغاچ قېلىپ، (181) پارسچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئاياغ قېلىپىنى كۆرسىتىدۇ، (182) ئاياغ پەردازلاشقا ئىشلىتىدىغان چوتكىسىمان نەرسە، (183) پەردازلاش.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ** (جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ خادىمى)

ئاپتورلار سەمىگە:

ژۇرنىلىمىزغا ئەسەر ئەۋەتكەن ئاپتورلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قەلەم ھەققى ئەۋەتىشىمىزگە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇشلۇق تەپسىلىي ئادرېسى ۋە ئىسىم ـ فامىلىسىنى كىملىكىدىكى بويىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تولۇق يېزىپ ئەۋەتىشىنى، شۇنداقلا ئەۋەتكەن ئەسىرىنىڭ بىر نۇسخىسىنى ئۆزى ساقلاپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. ئەسەر قايتۇرۇلمايدۇ.

«مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

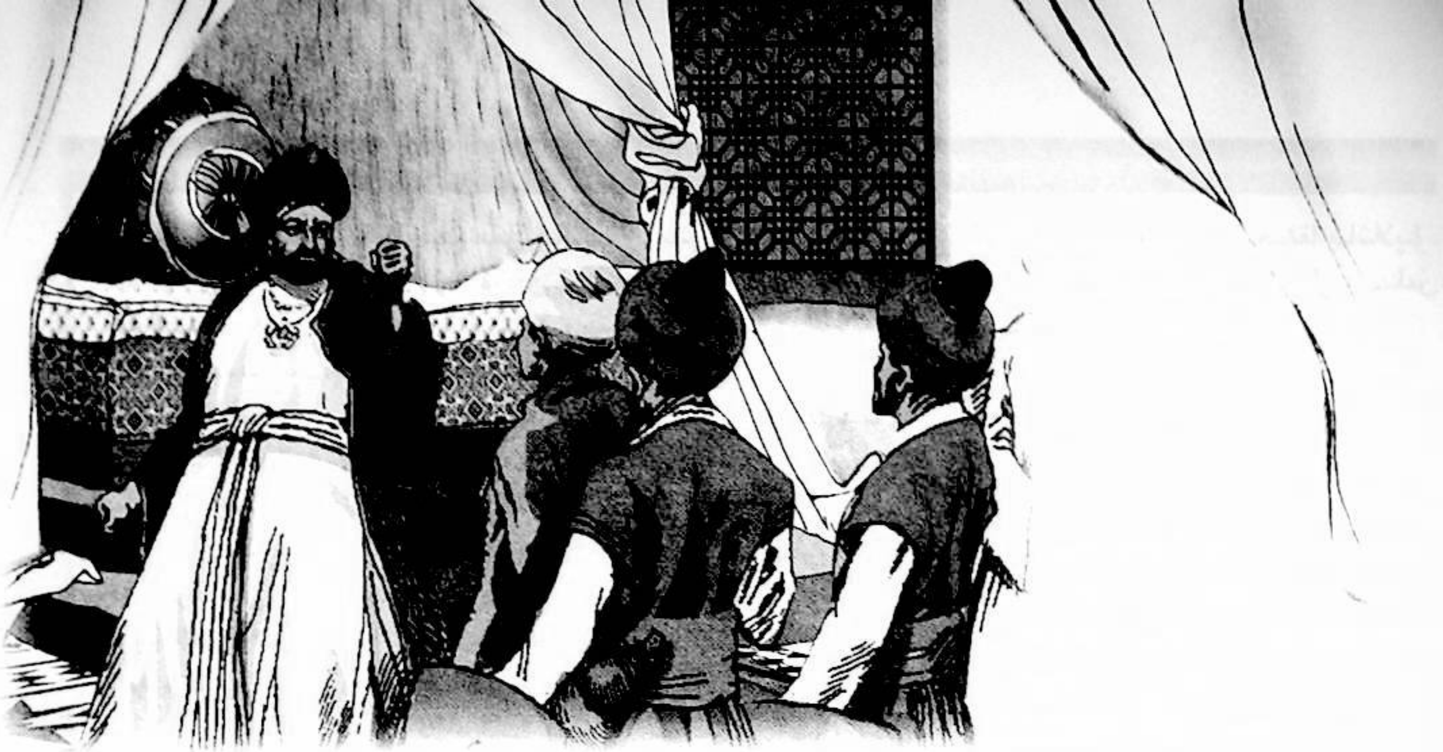

كىنىزەم بىلەن بوزكۆرپەش

كىنىزەم بىلەن بوز كۆرپەش نىزناي پادىشاھنىڭ دەسلەپكى ئايالىدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ئىكەن، باللىرى تۇغۇلۇپ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن نىزناي پادىشاھنىڭ بۇ ئايالى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. كېيىن نىزناي پادىشاھ يەنە بىر ئايال ئاپتۇ. ئۇ ئايالمۇ يەنە بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇنىڭغا قۇتۇش دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. بۇ ئۈچ ئاكا-ئۇكا ناھايىتى ئىناق ئۆتۈپتۇ. قۇتۇش ناقايىل، ساراڭ مىجەز بالا ئىكەن، كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى نىزناي پادىشاھ ئۈچ ئوغلىنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر كۈنى نىزناي پادىشاھ باللىرى ئۆتىدىغان يەرگە بېرىپ يېتىپ «باققان بالام ئەگىپ ئۆتەر، باقمىغان بالام ئاتلاپ» دەپ يېتىپتۇ. پادىشاھنىڭ ئايالى ئۆزىنىڭ بالىسىنىڭ بەڭباشلىقىنى بىلىپ پادىشاھقا:

— ئەي پادىشاھىم، باققان بالىڭىز ئاتلاپ ئۆتەر، باقمىغان بالىڭىز ئەگىپ ئۆتەر، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، — دەپتۇ. لېكىن ئايالى ئۇنىماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئايال ئىككى قوشنىسىغا «سىلەر پادىشاھنى كۆرسەڭلار، مەن ئۆگەتكەندەك دەڭلار» دەپ نۇرغۇن سوۋغا بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ يولغا مېڭىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئىككى قوشنىسى:

— ئەي پادىشاھى ئالەم، نەگە ماڭدىڭىز، — دەپ سوراپتۇ. پادىشاھ:

— باققان بالام ئەگىپ ئۆتەر، باقمىغان بالام ئاتلاپ، — دەپتۇ. قوشنىلىرى:

— ياق، پادىشاھى ئالەم، باققان باللىرى ئاتلاپ ئۆتەر، باقمىغان باللىرى ئەگىپ، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ باللىرى ئۆۋدىن كېلىپ ئۆتىدىغان يولغا كېلىپ يېتىپتۇ. دەسلەپ كىنىزەم بىلەن بوزكۆرپەش كېلىپ قارىسا، ئاتىسى يولدا ياتقان، ئۇلار «ئارام ئېلىپ ياتقان ئوخشايدۇ، ئويغىتىۋەتمەيلى» دەپ ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. كېيىن ھېلىقى بەڭباش بالىسى كېلىپ:

— ھەي ئاتا نېمىشقا يولدا ياتتىڭىز، قوپۇڭ، — دەپتۇ. پادىشاھ قوپماپتۇ، بۇ بالا خاپا بولۇپ، — پادىشاھ تۇرۇپ يولدا ياتقىنىنى قانداق ئادەم بۇ، — دەپ ئاتىنى ئاتلىتىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نىزناي پادىشاھ:

«مەن ئاشۇ ئىككى بالىنى باقمىغان ئوخشايمەن، مۇشۇ بىر بالىنى بېقىپتىمەن» دەپ ئۆزىنىڭ ئىككى بالىسىنى كۆزدىن يوقاتماقچى بولۇپتۇ، بۇرۇن نۇرغۇن ئەقىللىق، دانا ئىشلارنى قىلغان نىزناي پادىشاھ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەقلىدىن ئادىشىپتۇ. ئەتىسى نىزناي پادىشاھ كىنىزەم بىلەن بوزكۆرپەشنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— مانا ماۋۇ ياداغ ئىككى ئاناڭلاردىن كېلىدىغان

www.uyghurkitap.com

مىراس، ماۋۇ ئىككى ياداغ مەندىن قالدىغان مىراس، سىلەر بۇگۈندىن باشلاپ بۇ يەردىن كېتىڭلار، ئۇۋۇئۇۋلاپ جىنىڭلارنى بېقىڭلار، ئىككىڭچى بوسۇغامغا دەسسىمەڭلار، — دەپ باللىرىنى ھەيدىۋېتىپتۇ. باللىرى بۇ گەپنى ئاڭلاپ:

— ئاتا سۆزى ۋاجىپتۇر، ئاتام ۋەھى قىلغان بولسا بىز يولغا راۋان بولايلى، — دەپ ئاتىسى بىلەن خوشلىشىپ، قان، قېرىنداش بولۇپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇلار كەچكىچە يول يۈرۈپ، بىر كۆل ياقىسغا بېرىپ، غاز، ئۆردەك ئوۋلاپ كاۋاپ قىلىپ يەپ ئارام ئاپتۇ، ئەتىسى يەنە مېڭىپتۇ ۋە بىر كۆل ياقىسغا بېرىپ غاز، ئۆردەك ئوۋلاپ كاۋاپ قىلىپ يەپ ئارام ئاپتۇ. ئەتىسى سەھەردە ئەتىگەنلىك تاماق يەپ ئولتۇرغاندا، يىراقتىن نۇرغۇن ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى ۋە نەيزە، قالقان ياراغلارنىڭ جاراڭلىشى ئاڭلىنىپتۇ. بوزكۆرپەش چۆچۈپ:

— ئى ئاكا، بۇ نېمە ئىش؟ — دېگەندە، ئاكىسى كىنىزەم:

— ھەي ئۇكام، تامىقىڭنى چاققان يېگىن، ھەقاچان ئاتام بىزنىڭ ئارقىمىزدىن مىڭلاپ لەشكەر ئەۋەتىپ بىزنى «ئۆلتۈرۈۋېتىڭلار» دېگەن بولۇشى مۇمكىن، بىز ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا تەييار تۇرايلى، — دەپتۇ. ئۇلار تاماقنى يەپ بولۇشىغا، ئۇلارنىڭ ھېلىقى ئۆگەي ئاكىسى قۇتۇش يېتىپ كەپتۇ، ئۇلار 40 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ بۇ ئىككىسنى يوقىتىش ئۈچۈن كەلگەنىكەن. قۇتۇش چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىككىسىنى:

— سەن ئات، — دەپتۇ. كىنىزەم بىلەن بوز كۆرپەش:

— ھەي ئاكا، قېرىنداشلىق مېھرى ئاكىدا بولىدۇ. شۇڭا سىنىڭ ئوقۇڭ تۆگىگەندە ئاندىن بىز ئاتىمىز، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇتۇش «ئېتىڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. 40 مىڭ چېرىك شۇنچە ئاتقان بولسىمۇ، بۇ ئىككى بالىغا زادى تەگمەپتۇ، ئاخىردا ئىككى ئوغۇل:

— ھەي ئاكا ئەمدى نۆۋەت بىزگە كەلدى، — دەپ ئىككى تال ئوق بىلەن 40 مىڭ لەشكەرنى قىرىۋېتىپتۇ، يەنە ئىككى تال ئوق بىلەن قۇتۇشنىڭ قالپىقىنىڭ پۆپۈكىنى ئۇچۇرۇۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئاكىسى قۇتۇش قورقۇپ كېتىپ ئۆلۈكلەرنى ئارىلاپ قېچىشقا باشلاپتۇ. ئىككى ئۇكىسى قوغلاپ بارسا ئىككى داش قازان بىلەن نەچچە ئون تۇلۇم ياغ تۇرغان، كىنىزەم قۇتۇشتىن:

— ئەي ئاكا، بۇ قازان بىلەن ياغنى نېمە قىلماقچىتىلىڭ، — دەپ سوراپتۇ. قۇتۇش:

— ئاتام «ئەگەر ئۇ ئىككىسىنى تۇتۇۋالساڭ مۇشۇ ياغنى مۇشۇ قازانغا قۇيۇپ قاينىتىپ ئىككىسىنىڭ گۆشىنى قورۇپ يەڭلار»، دېگەنىدى، — دەپ ئىقرار قىپتۇ. كىنىزەم شۇنداق دەپتۇ:

— ئۇنداق بولسا ئاڭلا، بۈگۈن بىز ئاتامنىڭ 40 مىڭ چېرىكىنى قىرىۋەتتۇق. سىنى ئۆلتۈرسەكمۇ ئۆلتۈرەلمىز، لېكىن سەن ئاتامنىڭ ئەزىز بالىسى، بىز سىنى ئۆلتۈرمەيمىز. سەن ئاتامنىڭ يېنىغا ساق كەتكىن، ئاتىمىز بۇرۇن نۇرغۇن ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغانىدى. قېرىغاندا ئەقلىدىن ئاداشتى. سەن ئاتامغا ياخشى قارىغىن، بۇنىڭدىن كېيىن، پالتوك ① ئاتالاپ بىزنىڭ ئارقىمىزدىن قوغلاپ يۈرمە، ھازىر ئارقاڭغا قايت، — دەپتۇ، شۇنداق دەپ بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا ئۆز يولىغا راۋان بوپتۇ. بۇ كۈنى ئۇلارغا ئۇچار قاناتمۇ ئۇچراشماپتۇ، ئۇلار ئاچ قورساق مېڭىپتۇ. كەچ بولغاندا بىر دۆڭنىڭ يامزىلى② دا ئاچ قورساق يېتىپ قاپتۇ، يېرىم كېچە بولغاندا چۈشىدە بىرسى ئۇلارنى: «ھەي ئوغۇل تۇر ئورنۇڭدىن» دەپتۇ. بۇلار چۆچۈپ ئويغانسا ئالدىدا بىر داستىخان ھور چىقىپ تۇرغان نان بىلەن بىر چۆگۈن چاي تۇرغىدەك، بۇلار «بۇ ئاللانىڭ بەرگىنى» دەپ ناننى يەپ، چاينى ئىچىپ دۇئا قىلىپ بولۇشىغا، داستىخان بىلەن چۆگۈن كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئۇلار يەنە يېتىپ ئارام ئاپتۇ. شۇ چاغدا چۈشىگە بىر ئىش ئايان بوپتۇ. چۈشىدە «ئاستىڭنى كولغىن» دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ. ئۇلار قوپۇپ ئاستىنى كولاپتىكەن، ئۇ يەردىن بىر پالنامە چىقىپتۇ. پالنامىنى ئېلىپ ئۇلار پالنامىگە قارىسا، ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنىڭ ئايرىلىپ كېتىدىغانلىقى ئايان بوپتۇ. ئۇلار كېچىچە يىغلىشىپتۇ، ئاكىسىمۇ يىغلاپتۇ، ئۇكىسىمۇ يىغلاپتۇ. ئەتىسى ئۇلار يولغا چىقىپ كېتىپ بارغاندا دەل ئاش ۋاقتى مەزگىلىدە، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كالا مۈڭگۈزىنى كۆرۈپ قاپتۇ. كىنىزەم بۇنى كۆرۈپلا:

① پالتوك — بۇسۇغا، ئىشىك بوسۇغىسى.
② يامزال — يان تەرىپى، يېنى.

— بۇ ئـاجايىپ ياخشى جانىۋارنىڭ مۆڭگۈزى ئىكەن، مۇشۇنداق ياخشى نەرسىمۇ يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ قالامدۇ، — دەپ قولىغا ئېلىشىغىلا كۆز ئالدىدا ئىككى ئاچا يول پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ ئىككىسى «بۇ بىزگە كەلگەن خۇدانىڭ تەقدىرىكەن» دەپ 40 كېچە-كۈندۈز يىغلىشىپ، ئاچا يولدا ئولتۇرۇپتۇ، ئاخىر ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن كىنىزەم بىلەن بوز كۆرپەش ئىككىسى بىر-بىرىگە بىر تالدىن يا ئوقى تەقدىم قىلىپ:

— قايسىمىزنىڭ ئوقىنىڭ ئۇچى داتلاشسا، ئۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپتۇ، دەپ بىلىشەيلى، — دەپ خوشلىشىپ ئىككىسى ئىككى يولغا ئايرىلىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ.

ئەمدى گەپنى ئۆكسىدىن باشلايلى:

ئۇ يول يۈرسىمۇ ئىنتايىن مول يۈرۈپتۇ. ماڭا-ماڭا ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ رۇم دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا چىقىپ قاپتۇ. ئۇ يەردە ئۇيان مېڭىپ، بۇيان مېڭىپ بۇ يەردە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرى ئولتۇراقلاشقان مىڭكۇ① باتۇرنىڭ شەھرىگە ئورۇنلىشىپ قاپتۇ. ئۇ يەردىكى چاشقانلار قويدەك يوغان ئىكەن. ئۇ شۇ يەردە چاشقاننى ئۆلتۈرۈپ تېرىسىدە جۇۋا كىيىپ بىر قېرى ئايالنىڭ بالىسى بولۇپ قاپتۇ. ئۇ قېرى ئايال كىنىزەمنى ھېچنەگە چىقارمايدىغان، يېنىدىن بىردەممۇ ئايرىمايدىغان بولۇۋاپتۇ، كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنى بۇ شەھەردە ھەر كۈنى ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كىنىزەم ئانىسىدىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئانىسى:

— ئەي بالام، مەن ساڭا بۇنىڭ سەۋەبىنى ئېيتمايمەن، ئەگەر ئېيتىپ قويسام سەن مېنى تاشلاپ كېتىسەن، — دەپتۇ. كىنىزەم شۇ ھامان:

— ئەي سۆيۈملۈك ئانا! سىز مېنىڭ ئۆز ئانام، مېنىڭ ئانام ئۆلۈپ كەتكەن، مەن بۇ يۇرتتىن يىراق بىر يۇرتتىكى نىزناي دېگەن پادىشاھنىڭ ئوغلى ئىدىم، بىز بىر ئاتا، بىر ئانىدىن ئىككى ئوغۇل ئىدۇق، ئاتام قېرىغاندا ئەقلىدىن ئېزىپ بىز ئىككىمىزنى شەھەردىن ھەيدەپ چىقاردى. بىر يەرلەرگە كەلگەندە ئاكام بىلەن ئىككىمىز ئايرىلىپ كەتتۇق، ئەگەر مەن بىرەر ئىشقا يولۇقۇپ قالسام، ئاكام مېنى مۇشۇ شەھەردىن ئىزدەپ تاپىدۇ، سىز خاتىرجەم بولۇڭ، — دەپتۇ. بۇنىڭغا ئىشەنگەن ھېلىقى ئايال بۇنىڭ سەۋەبىنى ئوغۇلغا ئېيتىپ بېرىپتۇ:

— ھەي ئوغلۇم، بىزنىڭ پادىشاھىمىزنىڭ بىر گۈزەل مەلىكىسى بار ئىدى، ئۇنىڭغا شەھەردىن ئەلچىلەر كۆپ كېلىپ كەتكەچكە پادىشاھ ئامال قىلالماي بىر ئېگىز خادىنىڭ ئۇستىگە بىر قاپاقنى ئېسىپ قويىدى. كىمكى ئاشۇ قاپاقنى چاقسا قىزىنى شۇنىڭغا بېرىشكە، ئەگەر تەگكۈزەلمەي قاپاقنى چاقالمىسا كاللىسىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىنىزەم:

— ئەي ئانا، مەن بىر بېرىپ باقاي، خۇدايىم بۇيرۇسا ئۆيلىنىپ قالىدىغان ئوخشايمەن، — دەپتۇ، لېكىن موماي ئۇنىماي تەستە:

— بالام، سەن بارساڭ ئوقيانى قويۇپ بار، بولمىسا قايتىپ كېلەلمەيسەن، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يايىنى قويۇپ شەھەرگە بېرىپتۇ. شەھەرگە بارسا نىنى يىگىتلەر قاپاققا ئوق تەگكۈزەلمەي بېشى كېسىلىپ ئادەم جەستى تاغ بولۇپ كېتىپتۇ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپ كوچىدا ماڭغىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن كىنىزەم بىر ئاغىنىسىگە:

— سەن مېنىڭ ئۆيۈمگە بېرىپ مېنىڭ يايىمنى ئېلىپ كەلسەڭ، مەن بىر ئېتىپ باقسام، — دەپتۇ، خېلى ساقلىغان بولسىمۇ ئاغىنىسى كەلمەپتۇ، بۇنى كۆرگەن ئەتراپتىكى كىشىلەر:

— ھەي يىگىت، سېنىڭ يايىڭ نېمىشقا كەلمەيدۇ، — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ھەي ئاغىنىلەر، بۇ مېنىڭدىن قالغان ئادەت ئەمەس، كونىلاردا ياغا بارغان ياسىن بەگ بوپتۇ، دېگەن تەمسىل بار ئىكەنتۇق، ئۇ بەلكىم ياسىن بەگ بولغان ئوخشايدۇ، — دەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان «ياغا بارغان ياسىن بەگ» بوپتۇ، دېگەن تەمسىل قالغانىكەن. كىنىزەم ئاخىر تاقەت قىلالماي ئۆزى بېرىپ يايىنى ئەكىلىپ «خۇدا مەدەت قىلغايسەن» دەپ قاپاققا قارىتىپ بىر ئوق ئۈزگەنىكەن، قاپاق چېقىلىپ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان پادىشاھ، كۈيئوغۇل بولغۇچىنى دەرھال ئەكىرىشكە بۇيرۇپتۇ. نۆكەرلەر دەرھال كىنىزەمنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئەكىرىپتۇ. ئەسلىدە بۇ پادىشاھ دۇنيادىكى يەتتە باتۇرنىڭ بىرى ئىكەن، ئۇ كىنىزەمنى كۆرۈپ، شۇ ھامان پەرمان چۈشۈرۈپ، 30 كۈن ئويناپ توققۇز كۈن

① مىڭكۇ — پادىشاھنىڭ ئىسمى.

تويلاپ قىزىنى كىنىزەمگە چېتىپ قويۇپتۇ ھەم ئۇلارنى تۆمۈر ھۇجرىغا ئەكىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھ «ئەگەر مەن قىزىمنى بىرسىگە ياتلىق قىلسام، ئۇنى مۇشۇ تۆمۈر ئۆيگە سولاپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىمەن، ئۇرۇق-ئەۋلادىنى قۇرۇۋېتىمەن» دەپ قەسەم قىلغانىكەن، شۇڭا پادىشاھ توي بولۇپ ئۈچ كۈندىن كېيىن بۇ تۆمۈر ئۆينىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئوتۇن يىغىپ، بۇلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بوپتۇ. لېكىن تۆمۈر ئۆي قىپقىزىل چوغ بولۇپ كەتسىمۇ كىنىزەم بىلەن مەلىكىگە قىلچە ئىسسىق ئۆتمەپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە ئولتۇرۇپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى بوزكۆرپەشتىن ئاڭلايلى:

بوزكۆرپەش بىر كۈنى يايىغا قارىسا، يايى بىرىنچى كۈنى ئازراق داتلىشىپتۇ، ئىككىنچى كۈنى يېرىمى داتلىشىپتۇ، ئۈچىنچى كۈنى ئوقىنىڭ ئۇچى تولۇق داتلىشىپتۇ. بۇنى كۆرگەن بوزكۆرپەش شۇ زامان «ھەي خۇدا، پەرۋەردىگار، يار بولغايسەن، مۇشۇ كۈنىنىڭ ئۆزىدە، ئۇكامنىڭ يېنىغا يەتكۈزگەيسەن!...» دەپ ئىسمى ئەزەمنى ئوقۇپ كۆزىنى يۇمغانىكەن. بوزكۆرپەش شۇ زامان رۇم شەھىرىدە پەيدا بولۇپتۇ. قارىسا ئوردا يېنىدا بىر تۆمۈر ئۆي تۆت ئەتراپىدىن ئوت يېقىلىپ قىپقىزىل چوغ بولۇپ تۇرغان، تۆمۈر ئۆينىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇكىسىنىڭ شەپىسىنى ئۇقۇپ مۇنداق نەزمە سېلىپتۇ:

تاملىرىڭ ئالتۇنمۇ سىرلاپ قويغان تۆمۈردەك،
ئىشىكلىرىڭ تۆمۈرمۇ سىرلاپ قويغان مۇسۇندەك ①.

كىنىزەم: — ھەي ئاكا، بۇ گەپنىڭ بىزگە نېمە لازىمى، تۆمۈر بولسىمۇ چېپىپلا كىرسەڭ بولمامدۇ، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «ياپىرىم» دەپلا تۆمۈر ئۆينى چېپىپلا كىرىپ ئۇكىسى بىلەن مەلىكىنى قۇتقۇزۇپ چىقىپتۇ ۋە بۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە ياردەملەشكەن 40 كۆرۈكچىنى چېپىپ تاشلىماقچى بوپتۇ. ئۇ ئۇكىسى بىلەن بىرلىشىپ 40 كۆرۈكچىنى ② چاپقىلى تۇرۇپتۇ. 39 نى چېپىپ بولۇپ ھېلىقى ئۆزىگە ياردەم قىلغان 40 ىنچى كۆرۈكچىگە كەلگەندە ئۇكىسى ئاكىسىنىڭ پېشىنى تارتىپ قويۇپتۇ:

— ئەي ئاكا، بۇ كۆرۈكچىنى چاپمايلى، ئۇ ماڭا ياردەم قىلغان، — دەپ ئۇنى ساق قويۇپتۇ. بۇ كۆرۈكچى شۇ زامان:

— ئەي باتۇر يىگىت، سىزنىڭ نېمە بۇيرۇقلىرىڭىز بولسا مەن تەييار، — دەپتۇ. بۇ يىگىت شۇ زامان ئۇنىڭغا:

— ئەي كۆرۈكچى ئۇنداق بولسا، سەن تىغى يىڭنىدەك ئىنچىكە بولسۇن، تىلى 40 مىڭ تال بولسۇن، شۇنداق بىگىز - بارنىدىن ③ بىرنى تەييار قىل، ئۇنى پۈتتۈرسەڭ مەن ساڭا نۇرغۇن ئىنئام بېرىمەن، — دەپتۇ. جېنى ئامان قالغان كۆرۈكچى شۇ زامان بىر قانچە كۆرۈكچى ئاغىنىلىرىنى يىغىپ بىر ئاش پىشىم ۋاقىتقىچە يىگىت بۇيرۇغان تىغى يىڭنىدىن ئىنچىكە، تىلى 40 مىڭ تال بىر بىگىز - بارنانى تەييارلاپ ئەكىلىپ يىگىتنىڭ يېنىغا تاشلاپتۇ. بۇ باتۇر ئالدىغا تاشلانغان بارنىنى كۆرۈپ قىزغا قاراپ:

— ھەي مەلىكە، سېنى ئوتقا باسقان ئاتاڭنى دەمسەن؟ ياكى قۇتقۇزغان بىزنى دەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. مەلىكە شۇ زامان:

— ئەي باتۇر يىگىت، مەن ئوتقا باسقان ئاتامنى دەمتىم؟ قۇتقۇزغان سىلەرنى دەيمەن، — دەپ يىگىت تەرەپكە ئۆتۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن يىگىت پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرىنى چېپىپ تاشلىماقچى بوپتۇ. يىگىتنىڭ باتۇرلۇقىنى كۆرگەن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ بارلىق نۆكەر لەشكەرلىرى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ، تاغقا بېرىپ ئۆڭكۈرلەرگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ 40 نەچچە كېچە-كۈندۈز شەھەرگە كىرمەپتۇ. بۇنى كۆرگەن بوزكۆرپەش دەرھال تاغقا بېرىپ بىر نەرە تارتىپ:

— پادىشاھ دەرھال ئالدىمغا چىقسۇن! — دەپتۇ. لېكىن ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى:

— پادىشاھىم ئاغرىپ قالدى. چىقالمايدۇ، — دېگەن جاۋابنى بېرىپتۇ. يىگىتنىڭ ئاچچىقى كېلىپ:

— ئەگەر پادىشاھ چىقالمىسا، مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ، پادىشاھنى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىنى قىرىپ تاشلايمەن، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ قورققانلىقىدىن تىترەپ، ئۆمىلەپ بوزكۆرپەشنىڭ ئالدىغا چىقىپتۇ. يىگىت شۇ چاغدا:

— ئەي پادىشاھ! سەن مېنىڭ ئۇكامنى مۇساپىر

① مۇسۇن — مايسا- يېشىل ئوت.
② كۆرۈكچى — ئۆچكە تۇلۇمدىن تىكىلگەن شامالچى.
③ بىگىز — بارنە- يەر تىرنىلايدىغان تىرناغا ئوخشاش نەرسە.

كۆرمەي قىزىڭنى بېرىپسەن، بۇ ياخشىلىقىڭغا نېمە قىلسامۇ ئازلىق قىلىدۇ، تويدىن كېيىن ئۇكامنى ئۆلتۈرۈشكە قەستلەپسەن، بۇنىڭغا مەنمۇ مۇۋاپىق چارە كۆرمىسەم بولمايدۇ، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ چاقىلداپ تىترەپ «ماڭا نېمە چارە كۆرەركىن» دەپ تۇرۇپتۇ. بوز كۆرپەش دەرھال «جاللات» دەپ ۋارقىرىغانىكەن، پادىشاھنىڭ 40 كاللا كېسەر جاللاتى تەييار بولۇپتۇ. بوز كۆرپەش:

— دەرھال پادىشاھنى كۆتەر! — دەپتۇ. جاللاتلار بوزكۆرپەشنىڭ ئەپتىدىن قورقۇپ، پادىشاھنى دەس كۆتۈرۈپتۇ، — مانا ماۋۇ بىگىز - بارنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغۇز، — دەپتۇ. جاللاتلار پادىشاھنى 40 مىڭ تىللىق بىگىز بارنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. بۇ بارنىڭ بىر تال تىغى پادىشاھنىڭ ئارقا سۆڭىكىدىن كىرىپ كانىيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن، بۇ تىغنى پادىشاھنىڭ تېنىدىن ئاجرىتىپ قويۇپتۇ ۋە:

— ئەمدى ساڭا دەيدىغان بىر گېپىم بار، بۈگۈن بىز مۇشۇ شەھىرىڭدە قونىمىز، سەن بىر بىنا سالدۇرسەن، ئۇ ئۆينىڭ تاملىرى ئالتۇندىن بولسۇن، ئىشىكلىرى سىرتىدىن ئېچىلمايدىغان بولسۇن، — دەپتۇ. بۇنىڭغا پادىشاھ ماقۇل بوپتۇ. لېكىن بارنىڭ تىغى تەگكەن يەر تېخى ئاغرىپ تۇرغانىكەن (ھازىر لوپنۇردا بەزى ئادەملەرنى — سەن توخۇ ئەت ئىكەنسەن! دەيدىكەن، بۇ ئەسلىدە شۇ چاغدىكى بارنىڭ تىغى تەگكەن يەر ئىكەن، شۇڭا بەزى ئادەملەردە ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغانىكەن)، پادىشاھنىڭ يامان نىيىتى ئۆزگەرمىگەچكە ئىشىك قويۇلمىسۇن دېسىمۇ لېكىن تۆڭلۈك قويۇپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ يېنىغا بىر يىلان قويۇپ بېرىپتۇ. ئۇ زەھەرلىك يىلان تۆڭلۈك بىلەن چۈشۈپ، ئۇلارنى يەۋەتمەكچى ئىكەن، بۇنى سەزگەن بوز كۆرپەش، شۇ كېچە يانپاشلاپ، قىلچىنى قىپىدىن چىقىرىپ تەييار يېتىپتۇ. تۈن يېرىم بولغاندا باتۇرنى غاپىل ئۇيقۇ بېسىپتۇ. شۇ چاغدا بۇ زەھەرلىك يىلان كىنىزەم بىلەن مەلىكىنى چېقىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپتۇ ۋە پەسكە سىيرىلىپتۇ. بوزكۆرپەش چۆچۈپ ئويغانسا، يىلان چۈشۈۋاتقۇدەك، بۇنى كۆرۈپ قىلىچ بىلەن بىرلا چېپىپ بۇ زەھەرلىك يىلاننى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، لېكىن شۇ چاغدا يىلاننىڭ بىر تېمىم قېنى قىزنىڭ يۈزىگە چاچراپ كېتىپتۇ. ئۇ كىسىنى ئويغىتاي دېسە ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن بوزكۆرپەش قىزنىڭ يۈزىگە بىر پارچە داكا لاتىنى قويۇپ ئۇ زەھەرلىك قاننى شوراپ يەرگە تۈكۈرۈۋېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا كىنىزەم ئويغىنىپ كېتىپتۇ، بوز كۆرپەش كىنىزەمنىڭ باشقىچە ئويدا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئىشنىڭ تېگىنى بىلدۈرمەكچى بوپتۇ.

— ئەي ئۇكام كىنىزەم، بۇ ئىشقا سەن باشقىچە ئويدا بولما، يېنىڭغا قارا! بۇ مۇناپىق پادىشاھ تۆڭلۈكتىن بىر زەھەرلىك يىلاننى كىرگۈزۈپ، بىزنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەككە قەست قىلىپتۇ. مەن ئازراق ئۇخلاپ قاپتىمەن، چۆچۈپ ئويغانسام بۇ يىلان سىلەرنىڭ ئۈستۈڭلارغا چۈشۈۋاتىدۇ، ئۇنى دەرھال چېپىپ تاشلىدىم، بىراق ئۇنىڭ بىر تامچە زەھەرلىك قېنى ئايالىڭنىڭ يۈزىگە تېمىپ كەتتى، سېنى ئويغىتاي دېسەم ئۈلگۈرمەيدۇ، شۇڭا بىر پارچە داكىنى قويۇپ، ئۆزۈم شوراپ ئېلىۋەتتىم، — دەپتۇ.

بۇنى كۆرگەن كىنىزەم ئاكىسى بوزكۆرپەشنىڭ شۇنداق ساداقىتىدىن ئىنتايىن تەسىرلىنىپتۇ. ئۇلار ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ تاماق يەپ يولغا راۋان بولۇپتۇ. پادىشاھمۇ ئۆيدىن چىقالماي ئولتۇرۇپتۇ. 40 مىڭ لەشكەرمۇ تاغدىن كېلەلمەپتۇ. كېيىن بۇ باتۇرلارنىڭ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ بىر دەسسەپ، ئىككى دەسسەپ تاغدىن چۈشۈپتۇ. ئۇلار مۇشۇ يەردە تۇرۇۋەرسۇن، گەپنى بوركۆرپەش بىلەن كىنىزەمدىن ئاڭلايلى:

بۇلار يولغا راۋان بوپتۇ. بىر كۈن مېڭىپتۇ، ئىككى كۈن مېڭىپتۇ، ئۈچىنچى كۈنى مەلىكە ھېرىپ قاپتۇ. قىز ئاكىسىغا ۋە كىنىزەمگە پۇتىنى كۆرسەتمەي تۇتۇپتۇ، بۇنى سەزگەن ئاكا - ئۇكا، بىر دەريا بويىغا بارغاندا خۇداغا نالە قىپتۇ: دەريادىن بىر ئېگەر - يۈگەنلىك ئارغىماق چىقىپتۇ. بۇنىڭغا مەلىكىنى مىندۈرۈپ يولغا راۋان بوپتۇ، ئۇلار ماڭا - ماڭا بەرنى تېفىغا يېقىن بارغاندا، بۇ ئىككىسىمۇ ھېرىپتۇ، بۇنى كۆرگەن مەلىكە:

— ھەي يىگىتلەر، ئاتنى مەن سۇغۇرۇپ كېلەي، — دەپ ئاتنى يېتىلەپ دەريا بويىغا مېڭىپتۇ. شۇ چاغدا بوز كۆرپەش:

— ھەي مەلىكەم، سىز ئاتنى سۇغۇرۇشقا ئاپارسىڭىز، دەريا بويىغا بارغىچە يۈگىنىنى چىقىرىۋېلىڭ، — دەپتۇ. مەلىكە ماقۇل دەپ مېڭىپ «دەريا بويىغا بارغاندىلا چىقىراي» دەپ بىخۇدلۇق قىپتۇ. دەريا بويىغا بارغاندا يۈگەننى چىقىراي دېگۈچە، ئات مەلىكىنى سۆرەپ، دەريانىڭ ئوتتۇرىغا بېرىپ مەلىكىنىڭ قولىدىن ئاجراپ، دەرياغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ ئۈچى ئۇلاغسىز قاپتۇ، لېكىن مەلىكە ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ. بۇنى

سەزگەن بوز كۆرپەش:

— ئەي مەلىكە سىز تەڭلىك بولماڭ، بۇ ئاتمۇ بىزگە مۇشۇ دەريا بويىغىچە ھەمراھ ئىدى، ئەمدى مۇندىن نېرىسىغا ئۆزىمىز ماڭايلى، — دەپتۇ.

ئەتىسى مېڭىپ بەرنى تېغى ئىچىگە كىرىپتۇ. بەرنى تېغى ئىچىدە بۇلار 30 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدىكەن، لېكىن بۇ تاغ ئىچىدە گەپ قىلىشقا بولمايدىكەن، كىم گەپ قىلسا، تاشقا ئايلىنىپ كېتىدىكەن. شۇڭا بوز كۆرپەش بۇلارغا:

— بۇ بەرنىڭ تېغى ئىچىدە 30 كۈن ماڭىمىز، لېكىن قەتئىي گەپ قىلىشقا بولمايدۇ، كىم گەپ قىلسا تاشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ، — دەپ ئۇلار بىلەن پۈتۈشۈپ، بەرنى تېغى ئىچىدە 29 كۈن يول يۈرۈپتۇ، ھېچكىم گەپ قىلماپتۇ. 30 كۈنىمۇ بوپتۇ، ھېچكىم گەپ قىلماپتۇ. قىزغاققا ئاز قالغاندا قىز تۇيۇقسىز:

— ئەجەب ھېرىپ كەتتىمما! — دەپ قويۇپتۇ. بوز كۆرپەش ئۇچقاندەك كېلىپ قىزنى ئالدىغا ئىتتىرگەنىكەن ئۈلگۈرەلمەپتۇ، قىز يەرگە يىقىلىپ تاشقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئۇكىسى ئايالىنىڭ تاشقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېتىپ راسا يىغلاشقا باشلاپتۇ. بوز كۆرپەش ئۇكىسىنىڭ ئاھ زارىغا چىدىماي:

— ئەي ئۇكام! يىغلىما، بىز ئارقىمىزغا يېنىپ تۆت ئاي يول يۈرەيلى، شۇ چاغدا مەلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيمىز، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىنىزەم:

— جېنىم ئاكا! ھېلىغۇ تۆت ئاي ئىكەن، تۆت يىل بولسىمۇ بارايلى! بۇ مەلىكە مېنىڭ جېنىم، — دەپتۇ.

— ئۇنداق بولسا ئاڭلاپ تۇر، بىز بىر ئاي تاغدا ماڭىمىز، ئۈچ ئاي تۈزلەڭدە ماڭىمىز، ئاندىن تەبى تېغىغا بارىمىز، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەلىكىنى كۆتۈرۈپ بىر ئاي تاغدا، ئۈچ ئاي تۈزلەڭدە مېڭىپ، تۆت ئاي دېگەندە تەبى تېغىغا بېرىپتۇ. بۇ چاغدا قىز بىر ئەسنەپلا ئەسلىگە قايتىپتۇ.

— ئەي ئاكىلار، مەن ئەجەبمۇ ئۇخلاپتىمەن، سىلەر جاپا چەككەنسىلەر، — دەپتۇ. بۇ چاغدا بوز كۆرپەش:

— ئەي سىڭلىم! سىز ئۇخلىمىدىڭىز، ھېلىقى بەرنى تېغىدا بىر ئېغىز گەپ قىلىپ قويۇپ تاشقا ئايلىنىپ كەتتىڭىز، بىز سىزنى تۆت ئاي كۆتۈرۈپ، مانا بۇ تەبى تېغىغا ئەكىلىپ ئەسلىي زاتىڭىزغا كەلتۈردۇق. بىز ئەتە ئارقىمىزغا يانىمىز. ئەمدى سىز ھەرگىزمۇ گەپ قىلماڭ، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارقىسىغا يېنىپ تۆت ئاي يول يۈرۈپ تاغدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇلار يەنە 30 كۈن يۈرۈپ بەرنى تېغىدىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، مەلىكە ئۇلارغا بىر مەسلىھەت بېرىپتۇ:

— ئەي ئاكىلار، بىز مۇشۇ يەرگە بىر ئوتاق قۇرۇپ تەبى تېغى بىلەن بەرنى تېغىدىن كەلگەن مۇساپىرلاردىن بىر يۇرت ھاسىل قىلايلى، بۇ يۇرتقا چوڭ ئاكام بوزكۆرپەش پادىشاھ بولسۇن، سىز ئۇنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى بولۇڭ، مەن سول قول ۋەزىرى بولاي، — دەپتۇ. بۇنىڭغا ئۇلار ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇدادىن تىلەپ بىر كېچىدىلا بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىپتۇ. بىر قانچە يىللار ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئارىدا ئاكىسى بوزكۆرپەش ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. كېنىزەم بىلەن مەلىكە بۇ شەھەردە يالغۇز قاپتۇ، كېيىن كېنىزەمنىڭ ئايالى قىز تۇغۇپتۇ. قىزنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇش مەسىلىسىدە تالاش-تارتىش قىلىپ ئىسمىنى كۈنسۇن قويۇپتۇ، ئارىلىقتىن بىر قانچە يىل ئۆتۈپتۇ، كېنىزەمنىڭ مەلىكىسىمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ كېنىزەم بىلەن قىزى كۈنسۇن يالغۇز قاپتۇ. ئەمدى گەپنى قىزدىن ئاڭلايلى:

بۇ قىز بىر خىسلەتلىك قىز بولۇپ يېتىلىپتۇ. بالاغەتكە يېتىپتۇ. لېكىن كىمكى بۇ قىزنى ئالىمەن دەپ كەلگەندە، قىزنىڭ ئىسمىنى كۈنسۇن دەپ قىچقارغاندا، «سەن كىمسەن» دېسىلا، شۇ يىگىت دەرھال تاشقا ئايلىنىپ كېتىدىكەن. بۇنىڭغا پادىشاھمۇ ئامال قىلالماپتۇ، ئۇ قىزنىڭ ئاپىسى كۆپار، دادىسى مۇسۇلمان ئىكەن، شۇڭا بۇ پادىشاھمۇ ھەر ئىككى تەرەپكە زىيان سالماي، ئىككى يول تۇرۇپ شەھەر سوراپتۇ. ئارىدىن ئۇزاق يىللار ئۆتۈپ كېنىزەم 90 ياشلارغا بېرىپ قاپتۇ، ھەرگىزمۇ ئۆيلەنمەپتۇ. بىر كۈنى كەچتە ئولتۇرۇپ: «مەن ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتسەم، ئانىسى يوق قىزىم يالغۇز قېلىپ، سەرگەردانلىقتا قالىدىغان بولدى» دەپ خىيال سۈرۈپتۇ. لېكىن كۈنسۇن شۇنداق ئەقىللىق قىز ئىكەن. ئۇ بۇيىزى ئالتە ئايلىق، ئۇيىزى ئالتە ئايلىق يەردىكى ئىشلارنى بىلىپ تۇرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ ئاتا-بالا ئىككىسى بىر-بىرىگە ئىناق بولۇپ، بۇ شەھەرنى گۈللەندۈرۈپ، قىزنى دەپ كەلگەن نەچچە مىڭ يىگىتنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ ھازىرغىچە ياشاپ كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: تارىم يېزا قۇربانكۆل كەنتىدىن قۇربان قاسىم

خاتىرىلىگۈچى: مەدەنىيەت يۇرتىدىن توختى جامال

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىدە تەلپەكنىڭ بارلىققا كېلىشى

مۇھەممەد سېلىم مۇھەممەد قاسىم

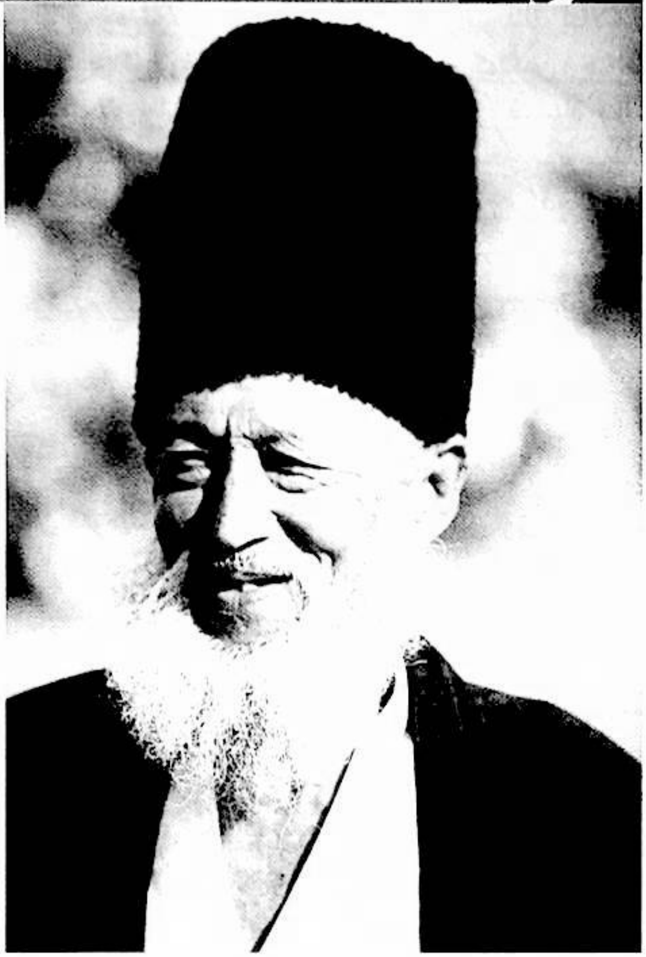

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشچان، باتۇر ۋە مېھنەت سۆيەرلىك سۈپىتىگە ماس ھالدا، ئەقىل - پاراسىتىنى ھەقىقىي يوسۇندا جارى قىلدۇرۇپ، يىراق تارىختىن باشلاپ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك كەسىپلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەنگە ئوخشاش، رەڭدار قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن ھەمدە بۇ ساھەدە كۆزلەرنى قاماشتۇرىدىغان ئاجايىپ مول مىللىي مىراسلارنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۇلاپ كەلگەن. مەيلى يېقىنقى زامان تارىخىمىزنى، مەيلى قەدىمكى زامان تارىخىمىزنى ۋاراقلىمايلى، ھەر ئىككىلىسىدە بىزنىڭ يۈزىمىزنى يورۇق قىلىپ، ئەجدادلىرىمىزنى چەكسىز سۆيۈندۈرۈپ كۆڭلىمىزنى ئاۋۇندۇرىدىغىنى يەنىلا رەڭگارەڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مىراسلىرىمىزدۇر.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇيغۇرلاردا تولىمۇ بالدۇر راۋاج تاپقان بولۇپ، بۇ جەھەتتە بىزنى تارىخچى ۋە ئارخېئولوگلىرىمىز مول بولغان تارىخىي ئۇچۇرلار ۋە مۇستەھكەم تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنى يىراققا كۆز تىكسەك ئاپتونوم رايونىمىزدا قوغدىلىۋاتقان بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىكى مىلادى 2 - ، 3 - ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان بىر قىسىم تېپىندىلار ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. جۈملىدىن تەلپەكچىلىك (تۇماقچىلىق) ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخىي سەھىپىسىنى نامايان قىلىدىغان يەنە بىر تۈر بولۇپ، ئۇ مىللىتىمىزنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق، بېزەكچىلىك، نەققاشچىلىق، تېكىمچىلىك، مىمارچىلىق، بىناكارلىق، قىرىمچىلىق، كەشتىچىلىك، ياغاچچىلىق، كۇلالچىلىق، زەرگەرچىلىك قاتارلىق رەڭگارەڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەنئەنىمىز ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ يەردە بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ باش كىيىمىمىز بولغان تەلپەكچىلىك تارىخىنى چوڭقۇر شەرھلەش ئارقىلىق، يىراق تارىختا بارلىققا كەلتۈرگەن چارۋىچىلىق ۋە يايلاقچىلىق مەدەنىيىتى ھەققىدە مۇئەييەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيمىز.

ئوغۇزنامە داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ ئوقيا ئېتىشقا ماھىرلىقى تىلغا ئېلىنىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى دەۋردە ئوۋچىلىققا ماھىر خەلق ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. بىز بۇ ئۇچۇردىن بىمالال ھالدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىقتىن كۆچمەن چارۋىچىلىققا كۆچۈپ، بىپايان يايلاقلاردا يايلاق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ چارۋىلاردىن، جۈملىدىن قوي، ئۆچكە ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن پايدىلىنىپ، كىيىنىشتە يېڭىلىققا كۆچكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. دەرۋەقە مىلادى 552 - يىلى كۆكتۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەجدادلىرىمىزدا چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى جەھەتتىن

www.uyghurkitap.com

ئىپتىقاندىمۇ ئەينى دەۋردىكى كىشىلەر چارۋا ماللاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. يەنى تېرە مەھسۇلاتلىرىدىن كىيىم كىيىش كۆلەملىشىپ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. كۆكتۈرك خانلىقى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، مىلادى 745 - يىللىرى يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلدى، خانلىق مەزگىلدە ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ئالدىنقى خانلىققا ئوخشاشلا، چارۋىچىلىقنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۆكسىدىكى هاياتلىق پائالىيىتى چارۋىدىن ئايرىلالمايدىغان بولدى، قىسقىسى چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئۇلارنىڭ هاياتلىقنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئاساسلىق ئامىلغا ئايلاندى. يەنە ئۇلارنىڭ تەبىئەتنىڭ تۈرلۈك بالايىئاپەتلىرى بىلەن قەرەللىك يۈز بېرىپ تۇرىدىغان يېغىلىق، ئۇرۇشلاردا چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن جابدۇقلارنى ئىشلىتىشى كۆلەملىشىپ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ئەدىب خې چاۋ «ئۇيغۇر قىزغا بېغىشلاپ» دېگەن شېئىرىدا:

باش باهار مەيخانىسىدا ئولتۇرار ئۇيغۇر قىزى،
قولىدا پەيتارى چالغۇ تۈن ئارا چاڭ - چاڭ قىلىپ.
سۇس قىزاۋ بولسىمۇ ئۈستىدە بولغۇن جۇۋا،
قىپقىزىل شىرداق ئۈستىگە ئاي نۇرى شۇلا چېچىپ.

دېگەن مىسرالارنى يېزىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىكى كامالىتىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ كىيىنىش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىنى، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق هايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم كىيىشتىن ئىبارەت ئەنئەنە خاسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. دەۋرلەر ئالمىشىپ قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ناهايىتى تەرەققىي قىلىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ساپ چارۋىچى مىللەتلىك ئورنى مۇستەھكەملەندى. ئەينى دەۋردە شىمالدىكى بىپايان يايلاقلاردىن باشلاپ، كەڭ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈپ بارغانسېرى قۇدرەت تېپىۋاتقانلىقى، بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ شانۇ - شەۋكىتىنى ئەتراپقا تارقاتقانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتتۇر. مانا مۇشۇ چوڭ يۈرۈش ۋە گۈللەنگەن ئىگىلىكنىڭ هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى يەنىلا چارۋا ئىدى، ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلاپلا بىپايان يايلاقلاردا، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساسىي كەسىپ قىلىپ ياشاپ كەلگەچكە، چارۋىلارنىڭ هەر بىر تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى تاشقى ئەزالىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۇلارغا تولىمۇ تونۇش بولۇپ كەلگەن. جۈملىدىن ئۇلار چارۋىلارنى ئوزۇقلۇق كاپالىتى قىلىپلا قالماستىن، بەلكى چارۋىلارنىڭ تېرە، ئۇستىخان ۋە باشقا ئەزالىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشنى تەدرىجىي بارلىققا كەلتۈرگەن. يەنى چارۋىلارنىڭ ئۇستىخانلىرىدا تۈرلۈك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياسىغان بولسا، تېرە ۋە ئۈچەيدىن ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان ئات، تۆگە، قوتاز قاتارلىق چارۋىلارنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىنى ياسىغان، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ئۇرۇش يېغىلىقلارنىڭ يۈز بېرىشى، خانلىقلار ئارىسىدىكى نىزالارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن قەرەللىك يۈز بېرىۋاتقان كۆپ قوشۇنلۇق ئۇرۇشلاردا نۆكەرلەرنى قالقان ساداق ۋە ئوقيا، قىلىچلارنىڭ زەربىسىدىن مۇداپىئە قىلىدىغان كىيىم - كېچەكلەر چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن ۋە چەملەردىن ياسالغاندىن باشقا، تېرىلەردىن ئېلىنغان موي (يۇڭ)لاردىن پايدىلىنىپ كىگىز، پىيما، گىلەم، پايتىما، جۇۋا، تەلپەك ۋە باشقا يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئىشلەش بارلىققا كەلدى. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئىچىدە جۇۋا، تەلپەك، كىگىز قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىگە قوشقان ئالاھىدە تۆھپىسى بولۇپ قالدى، قىسقىسى يۇقىرىقى مەھسۇلاتلار ئۇيغۇرلاردا باشقىلارغا قارىغاندا تولىمۇ بالدۇر بارلىققا كەلدى ھەم ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇر ئېلىدىن ئەتراپتىكى ئەللەرگە يىپەك يولى ئارقىلىق تارقىلىپ، باشقىلارنىڭ كۆزىنى ئاچتى. قوي تېرىسىنى يەرلىك ئۇسۇلدا ئاشلاپ، ئەيلەپ تىكىلگەن جۇۋا ياۋروپانىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە يېتىپ بېرىپ كۆپنىڭ كۆزلىرىنى قاماشتۇرغان بولسا، قوي تېرىسى، قوي قوزىسىنىڭ كۆرپىسىدىن تىكىلگەن تەلپەك، تۇماقلار، كالا، ئاتلارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن، چەم ۋە خۇرۇملار شەرق، غەرب ئەللىرىگىچە يېتىپ بېرىپ، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ كارامىتىنى نامايان قىلدى. قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، كۇچا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزنا

لىرى، جۇملىدىن مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەيىندە قېزىۋېلىنغان مىلادى 3 ـ ئەسىردىن، مىلادى 9 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان بىر قىسىم يۇڭ توقۇلما، گىلەم، توقۇلما گىلەم (جاۋا)، كىيىم ـ كېچەك، باش كىيىملىرى، كوسەي، چۇرۇق، ئۆتۈك، پىيما، تۇلۇم قاتارلىق تېپىندىلار بىزنىڭ يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەنئەنىسى تارىختىن بۇيان ئۈزۈلمەس ئېقىنغا ئوخشاش داۋام قىلىپ، بۈگۈنگە ئۇلاشقىچە، بىر نەچچە قېتىملىق ئىسلاھات ۋە تارىخي يۈكسىلىشلەرگە شاھىت بولغان. تەلپەك ۋە تۇماقچىلىق يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان باش كىيىمى بولۇپ، ئۇ نۇسخا ۋە تۈر جەھەتتىن كۆپ ۋە سۆلكەتلىك، سېپتا تىكىلىدۇ. بۇ خىلدىكى باش كىيىمنىڭ ئەر ـ ئايال، بالىلارنىڭ، شۇنداقلا ھەر بىر كىشىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۆزىگە خاس بولغان نۇسخا ۋە شەكىللىرى بار بولۇپ، بۇ ھالەت ئۇيغۇرلاردا باش كىيىمنىڭ رەڭگارەڭلىكىنى، كۆپ خىللىقىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. دېمەك بىز چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە بىر قىسىم ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدە تىكىلىدىغان باش كىيىملىرىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق تارىختىكى شەۋكەتلىك بولغان چارۋا ۋە يايلاقچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى دېسەك خاتالاشمايمىز، شۇنداقلا ئۇنى ئۇيغۇر باش كىيىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ جۇلاسى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇرلاردا تەلپەكچىلىكنىڭ تارىخي تەرەققىياتى

تەلپەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئاساسلىق باش كىيىمنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، تەلپەك قوي تېرىسى، تۈلكە، سۇلەيسۇن، قاما، قوزا، قۇندۇز، سۇسەر، تىيىن قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ، ئەيلەپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ماتېرىياللاردىن تىكىلىدۇ. ئۇ نۇسخا جەھەتتىن كەمچەت (قاسقانلىق) تۇماق، كۇلا تۇماق، پىپى تۇماق ھەم سالۋا تۇماق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ كۆرۈنۈشى سۆلكەتلىك، تىكىلىشى سېپتا، يارىشىملىق باش كىيىمى بولۇشتىن باشقا، مۇھىمى قىش كۈنلىرى باشنى سوغۇقتىن مۇداپىئە قىلىش، تومۇز كۈنلىرى باشقا ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن چەكلەش قاتارلىق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئۇ يىراق تارىختىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئاساسلىق باش كىيىمى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئاز بىر قىسمى بارا ـ بارا شاللىنىپ قالدى. ھازىرغىچە كىيىش داۋاملىشىپ كەلگىنى تۈرلۈك قاما بىلەن قوينىڭ تېرىسى ۋە تۇغۇلغىلى بىر نەچچە كۈن بولغان قوينىڭ قوزىسىنىڭ كۆرپىسىدە تىكىلىدىغان تەلپەك بولۇپ، ئۇنى كىيىش ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنى يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، خوتەن، چەرچەن قاتارلىق جايلاردا ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئورۇنلاردىكى ئەرلەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىدىن باشلاپ بىردىنبىر باش كىيىمى بولۇپ كېلىشىدە مۇھىم تارىخي ئارقا كۆرۈنۈش بار. تەلپەكنىڭ تارىخى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قۇياش ئېتىقادچىلىقى دەۋرى، تاغنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ئاساسنى بارلىققا كەلتۈرگەن يايلاق ۋە بوستانلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا سۆز ئاچماي بولمايدۇ. مەلۇمكى ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا، ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ بويلىرى، ئالتاي تاغلىرى، بالقاش ۋە ئارال كۆللىرىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان بىپايان زېمىنلاردا ياشاپ، ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق دەۋرىدىن كۆلەملەشكەن چارۋىچىلىق دەۋرىگە كىرىپ كەلگەن. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى بىلەن يايلاقچىلىق مەدەنىيىتى، تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش جەريانلىرى بىر ـ بىرسىنى شەرت ۋە تەقەززا قىلغان ئالاھىدە جەرياندۇر، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەتراپىدىكى باشقا قوۋملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ. دەرۋەقە ئەجدادلىرىمىز ئەڭ قەدىمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى تەدرىجىي شەكىللەندۇرگەن بولۇپ ئۇنى ئۆز ئارا كېڭەيتكەن. جۈملىدىن ئۇلار ئوۋ غەنىيمەتلىرى بىلەن چارۋا ماللارنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئېلىنغان تېرىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەدرىجىي بارلىققا كەلتۈرۈپ، كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنى مۇئەييەن كۆلەمگە ئىگە قىلغان. بۇ خىل ئىپتىدائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى تېرىدىن تىكىلگەن چاپان، ئىشتان، پايپاق، تەلپەك، تۇماق قاتارلىق كىيىملەرنىڭ خىلمۇخىل شەكىل ۋە تۈرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بىزنىڭ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز ھازىرغىچە ئەجدادلىرىمىزنىڭ تېرىدىن تىكىلگەن تۈرلۈك كىيىملەرنى كىيىش دەۋرىنىڭ، ئېنىق يىل دەۋرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. بەزىلەر ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى تولىمۇ يىراق دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن دەپ قارىسا، يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز ئۇنىڭ مىلادىدىن كېيىنكى، ھېچ بولمىغاندا شىنجاڭغا ئىسلام دىنى تارقالغان 10 - ئەسىرلەردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن دەپ قارىماقتا. لېكىن بىز بۇ يەردە يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشنىڭ بىردىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى، تۆۋەندىكى پاكىتقا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرساق مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ، يەنى ئارخېئولوگلىرىمىز مەشھۇر كروران قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن قېزىۋېلىپ، يۇقىرى تېخنىكا ئارقىلىق قىياسەن ئەسلىگە كەلتۈرگەن كروران گۈزىلىنىڭ بەدىنىنىڭ يۇڭ رەخت بىلەن ئورالغانلىقىنى، بېشىغا قۇش پېيى قادالغان ئۇچلۇق مالخاي (كىگىزدىن ئىشلەنگەن) پۇتىغا ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغ كىيگۈزۈلگەن قىياپىتىنى كۆز ئالدىمىزدىن ئۆتكۈزسەك، دىققىتىمىز دەرھال كروران گۈزىلىنىڭ پۇتىغا كىيگۈزۈلگەن ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغقا مەركەزلىشىدۇ. بىز بۇ پاكىتتىن شۇنى ئېنىق چۈشىنەلەيمىزكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۈرلۈك چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن پايدىلىنىش تارىخى، بۇنىڭدىن 3000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە چېتىلىدۇ. دەرۋەقە ئىنسانلارنىڭ چارۋىلارنىڭ مويىدىن (يۇڭى)دىن پايدىلىنىش تارىخى بىلەن چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن پايدىلىنىش تارىخىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئارىلىق بار، كونكرېتنى ئېيتقاندا كىشىلەرنىڭ چارۋىلارنىڭ مويىدىن (يۇڭى)دىن پايدىلىنىش تارىخى ئۇنىڭ تېرىسىدىن پايدىلىنىش تارىخىدىن ئىلگىرى بولۇپ، ئۇ بىر قىسىم ئارخېئولوگىيەلىك تېپىندىلاردا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىدىن كروران گۈزىلىنىڭ بېشىدىكى كىگىز قالپاقنىڭ تارىخى ئۇنىڭ پۇتىدىكى ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغنىڭ تارىخىدىن ئىلگىرىدۇر. يەنى ئەجدادلىرىمىز قوينىڭ يۇڭىدىن كىگىز، گىلەم ئىشلەپچىقىرىشنى باشلاپ، خېلى يىللار ئۆتكەندىن كېيىن قوي، كالا، ئات، قوتاز قاتارلىق چارۋىلارنىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ، ئەيلەپ ئىشلەپ، تۇرمۇشىدىكى تۈرلۈك لازىمەتلىكلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بىز بۇ قارىشىمىزنى كروران گۈزىلىنىڭ بېشىدىكى كىگىز قالپاق بىلەن پۇتىدىكى ئاشلانغان تېرىدە تىكىلگەن ئاياغقا تەتبىقلاپ مۇھاكىمە قىلساق شۇنى ھېس قىلىمىزكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ باش كىيىمى ئەڭ بۇرۇن كىگىز بىلەن مالخاي شەكلىدە تىكىلگەن بولۇپ، كېيىن ئۇ كۇلا شەكلىگە ئۆزگەرگەن. ئاخىرىدا تارىم ۋادىسىنى مەركەز قىلىپ ياشاۋاتقان ئەجدادلىرىمىز قوينىڭ ئاشلانغان تېرىسىدىن تىكىلىدىغان تەلپەك (تۇماق)نى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەتراپتىكى قوۋملارغا كەڭ دائىرىدە تارقاتقان. دېمەك، ئۇيغۇرلاردا باش كىيىمى بولغان تەلپەك (تۇماق)نىڭ تارىخىي تەرەققىياتى يۇقىرىقى بىر قاتار جەريانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، بۈگۈنكى تەرەققىي قىلغان، گۈللەنگەن دەۋرگە يېتىپ كەلگەن.

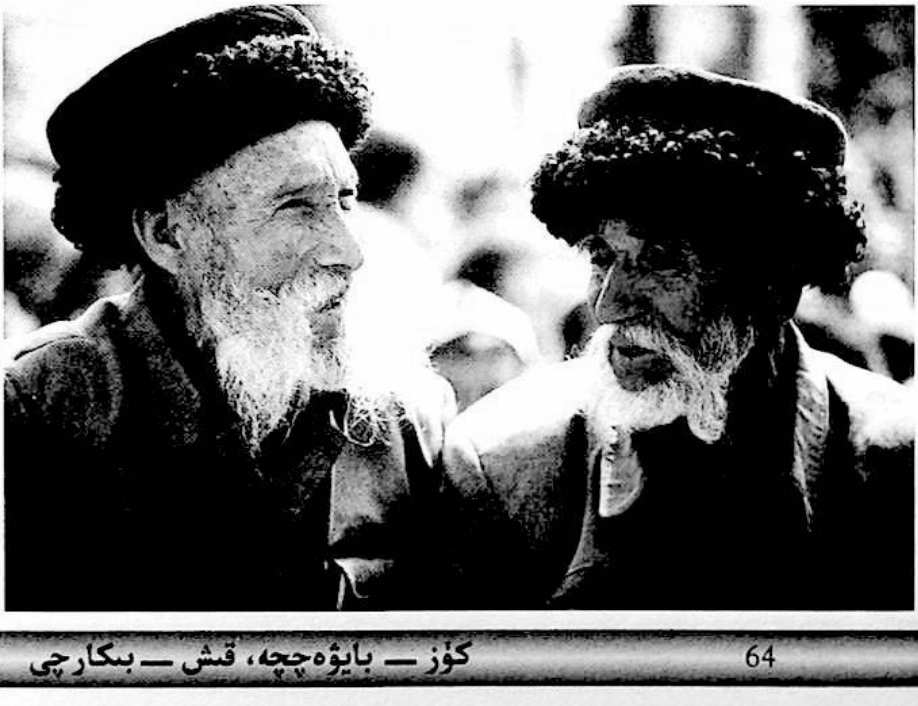

ئەنئەنىۋى باش كىيىمى تەلپەك ۋە تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى

2013 . 2

مەلۇمكى ئەجدادلىرىمىز يىراق تارىختىن باشلانغان
ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە، ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەت دۇنيا-
سىدىكى ئىقلىم، پەسىللەرگە ماسلىشىش ئالاھىدىلىكى
بىلەن جىسمانىيىتىدىكى ئېھتىياج تەلىپىنى قامداشنى
مەقسەت قىلغان ھالدا، ئۆزلىرىگە خاس بولغان كىيىم -
كېچەك مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان. تەلپەك، تۇماق، بۆك
قاتارلىق باش كىيىملىرى ئەنە شۇ ئۆزگىچە باش كىيىمل-
رىنىڭ ئىچىدە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراستىنىڭ
ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلىپ كېلىۋاتقان قول ھۈنەرۋەنچى-
لىك مەھسۇلاتلىرىدۇر، مۇشۇ تارىخىي يۈكسىلىش نۆۋەتتە
بىزنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىمىزنى تولىمۇ رەڭدار تەرەق-
قىياتلار قويىنىغا باشلاپ كەلگەن، دەرۋەقە ھازىر ئەرچە
يازلىق ۋە قىشلىق، كۈزلۈك باش كىيىملىرىنىڭ تۈرى 20
نەچچە خىلدىن، نۇسخىسى 50 خىلدىن، ئاياللارچە قىشلىق،
يازلىق باش كىيىمنىڭ تۈرى 50 نەچچە خىلدىن، شەكلى
100 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ، باللارنىڭ باش كىيىمنىڭ
تەرەققىياتى يۇقىرىقىلاردىن ھەرگىزمۇ كەم ئەمەس ئەل-
ۋەتتە. ئۇيغۇرلاردا باش كىيىملىرى پەسىل ئالاھىدىلىكى
بويىچە يازلىق، قىشلىق، كۈزلۈك قاتارلىق ئۈچ تۈرگە
بۆلۈنگەن، يازلىق باش كىيىملىرى شىنجاڭنىڭ ياز پەسلى-
دىكى ئىسسىق، قۇرغاق مۇھىتىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، قاتۇر-
ما شەكلىدە تىكىلگەن بولۇپ، ئۇ كىشلەرنىڭ بېشىنى
ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلاپ سالقىنلاشتۇرۇش ئالا-
ھىدىلىكىگە ئىگە. قىشلىق باش كىيىملىرى تۈرلۈك قام-
لاردا قاسقان ۋە تۆپىلىكلىرى كىگىز، قوي يۇڭى، چىگە
ۋە باشقا ماتېرىياللاردا سوغۇق ئۆتمەيدىغان دەرىجىدە
قاتۇرۇلۇپ تىكىلىدۇ. كۈزلۈك باش كىيىملىرى قىشلىق
باش كىيىملىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر نېپىزرەك، يازلىق
باش كىيىملىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر قېلىنراق تىكىلىپ
پەسىلگە ماسلاشتۇرۇلىدۇ. پەسىلگە ماسلاشتۇرۇلۇپ تىك-
لىدىغان يۇقىرىقى ئۈچ خىل باش كىيىمنىڭ ئۆز ئالدىغا
خاس بولغان ئالاھىدىلىكى بار، يەنى قىشلىق باش كىيىمى
بولغان تۇماق ۋە تەلپەك قويىنىڭ ئاشلانغان تېرىسى،
قويىنىڭ تۇغۇلغىلى 20 كۈندىن تۆۋەن بولغان قوزىسىنىڭ
كۆرپىسى ھەم تۈرلۈك قاما، سەرگەز، ساقالۇت، شەيتان
تېرىسى، سىلىك، دۇخاۋا، مەخمەل قاتارلىق ماتېرىياللار-
دىن تىكىلىدۇ، يۇقىرىدا نامى ئاتالغان ماتېرىياللار تارىختا
ئەجدادلىرىمىز ئۆز تۇرمۇشىدا ئەتىۋارلاپ كەلگەن، مۇن-
داقچە ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن يېقىن بولغان
پاكىز ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن،
ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىپ،
ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىن ساپ چارۋىچى مىللەتلىك
ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، قىشلىق باش كىيىمى
بولغان تۇماق قويىنىڭ تېرىسى ھەم قوزىنىڭ كۆرپىسىدىن
تىكىلىدىغان باش كىيىمى تەلپەككە قارىغاندا چىرايلىق،
سۆلكەتلىك بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇ قىش كۈنلىرى
باشقا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدۇ. قۇلاقچىسى ئارقىلىق كىشى-
لەرنىڭ قۇلىقىنىڭ سوغۇق ئۆتۈپ، ئۈششۈپ قالماسلىقى-
نىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، مەدەنىي، زامانغا ماس بولۇپ ھەر
قانداق ياشتىكى كىشلەرنىڭ كىيىشىگە باب كېلىدۇ، تۇ-
ماقنىڭ تۈرلىرى، خىللىرى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئۈزلۈكسىز
تەرەققىي قىلىۋاتقان باش كىيىملىرىمىزنىڭ ئىچىدە تەرەق-
قىياتى ئەڭ تېز بولغان باش كىيىمى ھېسابلىنىدۇ، تۇماق
نۆۋەتتە ئۇنى تىكىشكە ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللارنىڭ ئوخ-
شىماسلىقىغا ئاساسەن، كونكرېت ئېيتقاندا تۇماقنىڭ ئاسا-
لىق ماتېرىيالى بولغان قامنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئون
نەچچە خىلغا، شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ يەنە بىر
نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ، ھەر بىرسىنىڭ گۈزەللىك ھەم ئەن-
ئەنىۋىلىك، پايدىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بار.

قويىنىڭ تېرىسى ۋە قوي قوزىسىنىڭ كۆرپىسىدە تىك-
لىدىغان باش كىيىمى بولغان تەلپەك بولسا، تارىخى تۇماق-
تىن ئىلگىرى، شەكلى كۆپ خىل، ئەنئەنىۋى باش كىيىم-
دۇر، تەلپەك ئۇيغۇر ئەرلىرىنى ھەيۋەتلىك، باتۇر،
قەيسەر كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى چارۋى-
دىن ئېلىنىدۇ، تىكىلىشى سىپتا، يارىشىملىقتۇر، تەلپەكنىڭ
قىشلىقتا سوغۇقنى، يازلىقتا ئىسسىقنى باشقا ئۆتكۈزمەيدى-
غان ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بار، دەرۋەقە ئەجدادلىرىمىز
ئۆز تارىخىدا قوي تېرىسىنىڭ ئىسسىقنى ئۆتكۈزمەسلىك
ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى بۇرۇنلا بايقىغان بولۇپ، ئۇلار
بۇ خىل ئالاھىدىلىكتىن ئۆز تۇرمۇشلىرىدا ئۈنۈملۈك پاي-
دىلانغان. جۈملىدىن ئۇلار قوي تېرىسىنى ئاشلاپ، ئۇ-
نىڭدا تەبىئىي توڭلاتقۇ، يەنى يازلىقتا گۆشنى بىر نەچچە
كۈن تەبىئىي ساقلايدىغان تېرە يوتقاننى بارلىققا كەلتۈر-
گەن، پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە تومۇز ئىسسىق

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كۈنلەردە بۇ خىلدىكى يوتقانغا گۆشنى يۆگەپ قويسا گۆش بىر نەچچە كۈنگىچە بۇزۇلمايدىكەن. بۇ قوي تېرىسىنىڭ ئىسسىقنى ئۆتكۈزمەسلىك ئالاھىدىلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇ خىل يوتقان ئۆتكەن ئۇزاق زامانلارغىچە مەۋجۇت بولۇپ، كېيىن كىشىلەرنىڭ قوي تېرىسىدە جۇۋا تىكىپ كىيىش ئادىتى كۆلەملەشكەندىن كېيىن تەدرىجىي ئىشلىتىشتىن قالغان، يەنى ئۇنىڭ ئورنىنى جۇۋا ئىگىلەپ، كىشىلەر جۇۋىنى ئاشۇ تېرە يوتقاننىڭ ئورنىدا ئىشلەتكەن، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا جۇۋىدا گۆش ساقلاش ئادىتى ئۇدۇملىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار جۇۋىنى قىشلىقتا ئۇستىگە كىيسە، يازلىقتا دېگۇدەك گۆش قاتارلىق ئاسان چىرىيدىغان يېمەكلىكلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىدۇ. دەرۋەقە مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ چىرا، كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق ناھىيەلىرىدىكى ئەرلەر تەلپەكنى يازلىقتىمۇ بەھۇزۇر كىيىدۇ. تەلپەك ۋە تۇماقنىڭ ئۆتكەن ئەسىرلەردىكى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىكى ئۈستۈنلۈك، يەنى زەردارلىق نۇسرىتى ھازىرمۇ يوقالغىنى يوق. كونكرېت ئېيتساق ئۆتكەن دەۋرلەردە ھازىر ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ كىيۋاتقان ھەر خىل نۇسخىدىكى تەلپەك ۋە تۇماقلارنى جەمئىيەتتىكى ئاز بىر قىسىم ئىمتىيازلىق كىشىلەرلا كىيەلىگەن، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ تەلپەك، تۇماق قاتارلىق باش كىيىملىرىنى بىمالال كىيىشى ئاسانغا چۈشمىگەن، بىزنىڭ بۇ پەرىزىمىزنى كىشىلەرنىڭ سەللە تەلپىكنى «مەخسۇم تەلپىكى»، «بەگ تەلپىكى» ھەتتا نۆۋەتتە قاسقىنى ئوتتۇراھال، بويى يېگىسار تەلپىكىدەك ئېگىزرەك تىكىلگەن كۆرپە تەلپەكنى يېڭىياچە «سېكرېتار تەلپىكى»، يەنە بىر تۈرىنى «سەرپۇش تەلپەك» دەپ ئاتىغىنىغا ئوخشاش، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاپ كېلىۋاتقانلىقىنى مۇنازىرىسىز ئىسپاتلايدۇ. ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان تويلاردا قىز تەرەپنىڭ يىگىتكە تەلپەك، تۇماق سوۋغا قىلىشىدەك ئەنئەنىسىدىنمۇ يۇقىرىقى مەقسەتنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز. قىسقىسى تەلپەك بىلەن تۇماق ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا باشقا كىيىم-كېچەكلەرگە ئوخشاشلا ئەتىۋارلىق بولۇپ، بۇ خىل ئادەتكە، تەلپەك بىلەن تۇماقتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يارقىن نامايەندىسى سەۋەب بولغان.

تەلپەكنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىياتى

تەلپەكنىڭ كىتابىمىزنىڭ كىرىش سۆزىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق تارىختىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئۇلارنىڭ باش كىيىمگە بولغان زۆرۈر ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي باش كىيىمدىن تەدرىجىي ئۆزگىرىپ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، تولۇقلىنىپ، تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى گۈللەنگەن دەۋرىگە ئۇلاشتى. نۆۋەتتە باش كىيىم ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللىرى، نۇسخىلىرى ھەممە يېڭىلانغان شەكىللىرى ئەڭ كۆپ بولغان تۈر بولۇپ، ئۇ يازلىق باش كىيىملىرى، قىشلىق باش كىيىملىرى ۋە كۈزلۈك باش كىيىملىرى قاتارلىق ئۈچ تۈر بويىچە شەكىل جەھەتتىن 100 خىلدىن ئاشتى. جۈملىدىن قولى چېۋەر باش كىيىم ئۇستىلىرىنىڭ خىلمۇخىل پاسوندا تىكىپ، بازارغا سالغان باش كىيىملىرى، نۆۋەتتە مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە تەۋە بولغان مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز كىتابىمىزنىڭ تېما خاراكتېرىنى نەزەرگە ئېلىپ مەخسۇس ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولغان تەلپەك توغرىسىدىلا توختىلىمىز. مەلۇمكى تەلپەك تارىم ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىردىنبىر قىشلىق باش كىيىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تولۇقلىنىپ كەلدى. ھازىر بىز قىشلىق ۋە كۈزلۈك باش كىيىم ساھەسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ رەڭ، نۇسخا، شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىشىپلا قالماستىن، بەلكى يېڭىدىن بارلىققا كېلىپ سەپكە قېتىلىۋاتقان تۈرلەرنىڭمۇ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرىمىز. دەرۋەقە ئەڭ دەسلەپتە ‹كۇلاھى جەندە› دەپ ئاتىلىدىغان ئەڭ ئىپتىدائىي باش كىيىمدىن ئۆزگىرىپ بارلىققا كەلگەن تەلپەكنىڭ ئۆتكەن ئەسىرلەردىكى تەرەققىياتى تولىمۇ تېز بولدى دېيىشكە بولىدۇ.

مەزكۇر يازمىمىزنىڭ مەزمۇن تەلپىنى نەزەرگە ئېلىپ ئالدى بىلەن تەلپەك ۋە تۇماق ئاتالغۇلىرى توغرىسىدا

تـوختىلىش زۆرۈردۇر. دەرۋەقـە تـەلپەك بـىلـەن تۇمـاق شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بـولمىغان ئـىككى خـىل بـاش كىيىمى بولسىمۇ، بىراق ئـاتىلىش جـەھەتتىن پـەرقلەندۈرمەي كەلدى. يەنى جـەنۇبىي شـىنجاڭلىقلار قـوي تـېرىسى ۋە قوينىڭ تۇغۇلغىنىغا بىر نەچچە كۈن بولغان قوزىسىنىڭ كۆرپىسىدە تۆپىلىك ۋە قاسقانلىرىنى قاتۇرماي تەبىئىي يۇسۇندا تىكىلگەن باش كىيىمنى تەلپەك، تۇرلۇك قامىلاردا قاسقان ۋە تۆپىلىكلىرىنى قاتۇرۇپ، ئۇلى ۋە سولىنى بەلگىلەپ، ئىككى يان تـەرىپىدە (يـەنى قـۇلاقنىڭ ئۇدۇلىدا) قۇلاقنى سوغۇقتىن مۇھاپىزەت قـىلىدىغان قـۇلاقچىسى بولغان باش كىيىمنى تۇماق دەپ ئاتىسا، شىماللىقلار ھەر ئىككىلىسىنى تۇماق دەپ ئـاتاپ كـەلدى. بـىز بـۇ يـەردە مەزكۇر كىتابنىڭ باش كىيىم تىكىش تـېخنىكىسىنى ئـاساس قىلىشتەك ئالاھىدىلىكىنى نەزەرگە ئـېلىپ، جـەنۇبىي شـىنجاڭلىقلارنىڭ ئاتاش ئۇسۇلىنى ئـاساس قـىلىپ، تـېرە ۋە كۆرپىدە تۆپىلىك ۋە قاسقانلىرىنى قاتۇرماي تەبىئىي تىكىلگەن باش كىيىمنى تەلپەك، تۇرلۇك قامىدا قاسقان ۋە تۆپىلىكلىرىنى قـاتۇرۇپ، تـەرەپلىرىنى بـەلگىلەپ تـىكىلگەن باش كىيىمنى تۇماق دەپ ئاتاپ، ھەر بىر تـۈردە ئـايرىم-ئايرىم توختىلىمىز.

تەلپەك

تەلپەك قوينىڭ تېرىسى ۋە قوينىڭ قوزىسىنىڭ كۆرپىسىدە تىكىپ تـەييارلىنىدىغان يـارىشىملىق بـاش كـىيىمى بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن دەرىجىدە يۇرت ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. يەنى تەلپەكنى يىراق تارىختىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىسار ناھىيەسىدىن باشلاپ، شەرقتە ئالتۇن تاغ ۋادىسىـدىكى چـەرچەن، چاقىلىقلارغىچە بولغان، يەنى قاراقۇرۇم تاغ تـىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ سوزۇلغان بـوستانلىقلاردا يـاشىغۇچى خـەلقلەرنىڭ ئـارىسىدا كـيىش كـەڭ ئـومۇملاشقان باش كىيىمدۇر. تەلپەكنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئـالغان ئـورۇنلاردىلا كىيىلىشىنىڭ ئومۇملاشقانلىقى كىشىنى ئەجەبلەندۈرسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا كىشىنى قـايىل قـىلىدىغان تـارىخىي مـەلۇمات يـوق. تـەلپەكنىڭ شـەكلى بىلەن ئايرىم ئورۇنلاردىكى ئاتىلىشى ئـوخشاش ئـەمەس. يەنى خوتەندە تېرە بىلەن كۆرپىدە تىكىلگەن باش كىيىمنى تەلپەك دەپ ئاتىسا، باشقا ئـورۇنلاردا ئـۇنى تـۇرلۇك قامىدا قاتۇرۇپ تىكىلگەن باش كـىيىمى بـىلەن بـىرلەشتۈرۈپ تۇماق دەپ ئـاتايدۇ. تـەلپەك ئـاتالغۇسى تـىلىمىزغا قەدىمكى تۈرك تىلىدىن كىرگەن بولۇپ ئۇ ‹تېرىدە تىكىلگەن بۆك› سـۆزىدىن فـونېتىكىلىق ئـۆزگىرىش يـاساپ ھاسىل بولغان. بەزىلەر تەلپەكنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاغنى مۇقەددەس بىلىش تارىخىنىڭ ئىسپاتى دەپ قارايدۇ. پېشقەدەملەر نەقىل كەلتۈرگەن تارىخىي پاكىتلارغا ئـاساسلانغاندا، قەدىمكى دەۋرلـەردە كـىشىلەر بـېشىنى سوغۇق ۋە باشقا تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن مۇھاپىزەت قـىلىش ئۈچۈن باشلىرىغا تېرىدىن كۆلا تىكىپ كـيگەن. ئـۇيغۇرلاردا ھازىرقى تـەلپەك كـيىش ئـادىتى شـىنجاڭغا ئـىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەنلىكى تارىخىي چىنلىققا بىر قەدەر ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدىن 200 يىللار ئىلگىرى كىشىلەر قاسقىنى ئىككى ئىلىگ كەڭلىكتە يـەنى ھازىرقى سەللە تەلپەك شەكلىدە تۆت تـالا تـۆپىلىكلىك تـەلپەكنى بەزىلەر رەخت بـىلەن تـاشلاپ، بـەزىلەر تـاشلىماي كىيگەنىكەن. يەنى شۇنىڭدىن باشلاپ شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تۆپىلىكى ئىككى تـالالىق سۇقۇچاق تەلپەكنىڭ ئۈستىنى شلەپىگە ئوخشاش باسۇرۇپ كـيگەن بولۇپ، بۇ خىل تەلپەك كېيىنكى دەۋرلەردە خـەلق ئـارىسىغا كەڭ تارقىلىپ ئومۇملاشقان. يەنە بىر مـەزگىل ئـۆتكەندىن كېيىن تـۆپىلىكى تـۆت تـالالىق تـەلپەك ئـاساسىدا تۆت ئىلىگ كۆرپىنىڭ ئىچىگە كىگىز، يۇڭ سېلىپ قاسقىنىنى كۆپتۈرۈپ، تـۆپىلىككە تـىكىپ سـەرگـەز، سـاقالۇت، شەيتان تـېرىسى، سېلىك، مـەخمەل قـاتارلىق رەختلـەردە تاشلاپ، ئۈستىنى قاتلاپ تىكىپ قاتلىما تـەلپەكنى بـارلىققا كەلتۈرگەن. يەنە سەپەرگە كۆپ چىقىدىغان بىر قىسىم كىشىلەر تۆت تالالىق تۆپىلىكنىڭ ئىككى يان ۋە ئارقا تەرىپىگە قۇلىقى بىلەن گەردىنىنى ياپقۇچىلىق چوڭلۇقتا قاتلىما قاسقان تىكىپ قۇلاقچە تەلپەكنى بـارلىققا كـەلتۈرگەن، ئۇ سەپەرگە چىققاندا بۇ خىل تەلپەكنىڭ ئىككى قۇلاقچىسىنى قويۇپ بېرىپ قـۇلاق ۋە زاڭـىقىنى سوغۇقتىن مـۇداپىئە قىلسا، يەنە بىر قۇلاقچە بىلەن گەردەن قىسمىنى مۇداپىئە قىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن ھازىرقى كۆرپە تەلپەك ئىلگىرىكى قوپال ھالەتتىن تەدرىجىي ئۆزگىرىپ ھـازىرقى ھـالەتلەرگە ئۇلاشقان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم كـىشىلەر، بـولۇپمۇ چەت، تاغلىق رايونلاردىكى كىشىلەر ئىلگىرىكى مويلىرى

www.uyghurkitap.com

ئۈزۈن بولغان سالۋا تەلپەكلەرنى كىيىشنى داۋاملاشتۇرۇپ
كەلمەكتە. مەدەنىيەت ئىنقىلابى دەۋرىدە بۇ خىل تەلپەك-
لەرنى كىيىشمۇ ئاسانغا چۈشمىدى، يەنى بۇ مەزگىللەردە
قوي كۆپ ئۆلتۈرۈلمىگەچكە تېرە تېپىش قىيىن بولغانى-
دى. شۇڭا كىشىلەر يۇڭ يىپ بىلەن رەختكە كۆرپىنىڭ
نۇسخىسىدا تۇقما ئارقىلىق، يالغان كۆرپە تىكىپ، ئۇنىڭدا
تەلپەك تىكىپ كىيىشكە مەجبۇر بولغانىدى. تۆۋەندە يۇقى-
رىدا تىلغا ئالغان تەلپەكلەرنىڭ تۈرىنى ئايرىم - ئايرىم تو-
نۇشتۇرىمىز.

تەلپەكنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنى تونۇش

تەلپەك ئۇنى كىيگۈچى كىشىلەرنىڭ يۇرت ئايرىمى-
سىدىن باشقا تەلپەكنىڭ شەكلى ۋە تىكىلىش ئالاھىدىلىكى-
نىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ كۆرپە تەلپەك، قاما تەلپەك،
تۇلكە تەلپەك، پىپى تەلپەك، كۇلا تەلپەك، سەللە تەلپەك،
سالۋا تەلپەك قاتارلىق ئاساسلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ
خىل تۈرلەرنىڭ ئىچىدە سالۋا تەلپەك، كۆرپە تەلپەك،
پىپى تەلپەك، سەللە تەلپەك تۆتى ئاساسلىق تۈر ھېسابلىنى-
دۇ. قالغانلىرى ئۆزىگە خاس بولغان يەرلىك ئالاھىدىلىكى-
لىرى بىلەن قوشۇمچە تۈر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە
سالۋا تەلپەكنىڭ تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولۇپ، ئەجدادلىرى-
مىز باش كىيىمى كىيىشكە باشلىغاندا ئەڭ بۇرۇن سالۋا
تەلپەكنى كىيگەن، سالۋا تەلپەكنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئەڭ
بۇرۇن كىيگەن باش كىيىمى بولۇشى ئۇنىڭ ماتېرىيال ئا-
لاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ قوينىڭ تېرىسىدىن خاس باش كىيىم تىكىپ پايدى-
لىنىشتىكى تۇنجى قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن
كېيىن بارلىققا كەلگىنى كۆرپە تەلپەك بولۇپ، ئۇ ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ باش كىيىم ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىشتىن، مۇ-
ئەييەن دەرىجىدىكى ئېستېتىك قارىشىنىڭ بارلىققا كېلىۋات-
قانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ دەۋر بەلگۈچ ئالاھىدى-
لىككە ئىگىدۇر. قاما تەلپەك بىلەن سەللە تەلپەك ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى تارى-
خىي شارائىت بىلەن دىنىي شەرىئەت ئېھتىياجىنىڭ مەسئۇ-
لى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئېستېتىك ئېھ-
تىياج بىلەن، دىنىي تەلەپ، يەنى باشقا سەللە ئوراش تەلە-
پى ئاساس قىلىنغان. تۇلكە تەلپەك ئەڭ كېيىنكى باش

كىيمى بولۇپ ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى
جەھەتتىن يۈكسىلىش ھاسىل قىلىپ يېتىلىققا كۆچكەندىن
كېيىن، تولۇق بولغان ئېستېتىك تەلەپنى چىقىش قىلىپ بار-
لىققا كەلتۈرگەن باش كىيىمدۇر، تۆۋەندە تەلپەكلەرنىڭ
تۆت ئاساسلىق تۈرىنى ئايرىم - ئايرىم تونۇشتۇرىمىز.

سالۋا تەلپەك

سالۋا تەلپەك ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن كىيگەن
باش كىيمى بولۇپ، ئۇنىڭ تىكىلىشى باشقا تەلپەك تۈرلە-
رىگە قارىغاندا بىر قەدەر ئاددىي بولىدۇ. ئۇنى تىكىشكە
كېتىدىغان ماتېرىيالىمۇ باشقا تەلپەك تۈرلىرىدەك ئىنچىكە
تەلەپ قويۇلمايدۇ. يەنى قوينىڭ موينۇق تېرىسىدە تىكى-
لىدۇ، شەكلى پىپى تۇماققا ئوخشايدۇ، بىراق ئېغىزىغا
ھېچقانداق جىيەك تۇتۇلمايدۇ. ئۇ كۆپىنچە موينلىرى
ئۇزۇن ئۆسكەن تېرىلەردە تىكىلگەچكە موينلىرى سىرتقا
سالۋاراپ چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى قەھرىتان
سوغۇقتىن مۇداپىئە قىلىش رولى باشقا تەلپەكلەردىن قې-
لىشمايدۇ.

كۆرپە تەلپەك

كۆرپە تەلپەك قوينىڭ تۇغۇلغىنىغا بىر نەچچە كۈن
بولغان (ئادەتتە تۇغۇلغىنىغا بىر ھەپتىدىن 15 كۈنگىچە
بولغانلىرى ئۆلچەملىك ھېسابلىنىدۇ) قوزىسىنىڭ يۇڭى
پەس كۆرپىسىدە سىپتا ھەم كۆركەم تىكىلىدىغان ئالاھىدە
ئەتىۋارلىق باش كىيمى بولۇپ، تىكىلىش شەكلىنىڭ ئوخ-
شىماسلىقىغا قاراپ يېڭىسار كۆرپە تەلپىكى، خوتەن كۆرپە
تەلپىكى، كېرىيە كۆرپە تەلپىكى ۋە چىرا كۆرپە تەلپىكى
قاتارلىق تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كۆرپە تەلپەك يەنە پەسىل
ئالاھىدىلىك بويىچە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ،
بىراق ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالنىڭ قېلىن سۈپىتىلىكىگە قاراپ
يازلىق كۆرپە تەلپەك ۋە قىشلىق كۆرپە تەلپەك دەپ
ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. يازلىق كۆرپە تەلپەكنىڭ ماتېرىيا-
لى يۇپقا ھەم يېنىك، قىشلىق كۆرپە تەلپەكنىڭ ماتېرىيالى
قېلىن ھەم ئېغىر بولىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم
ئورۇنلىرىدا كۆرپە تەلپەكنىڭ ئاياللارچە نۇسخىسىمۇ بار.

سەللە تەلپەك

سەللە تەلپەك كۆرپە تەلپەكنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى-
نىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلام دىنى-
نى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى دىنىي ئېتىقاد ئېھتىياج تەلىپى-
نىڭ يارقىن نامايەندىسىدۇر. دەرۋەقە ئۇيغۇرلار ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن دىنىي ئېتىقادنىڭ شەرىئەت
تەلىپى بويىچە ئەرلەر بېشىغا سەللە يۆگەش ئادەتكە ئاي-
لانغان بولۇپ، ئەرلەر يەنى باللاردىن باشلاپ ياشتا
چوڭلارغىچە بېشىغا سەللە يۆگەپ تۈرلۈك پائالىيەتلەرگە
قاتنىشىدىغان بولغان، ئۇلار دەسلەپتە سەللىنى بىۋاستە بې-
شىغا ئورۇنغان بولسا، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە تەل-
پەكتىن ئىبارەت باش كىيىمنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسلاھ
قىلىپ، شۇنداقلا سەللىنى تېخىمۇ كۆركەم، ھەم تېخىمۇ سا-
لاپەتلىك، مۇستەھكەم ئوراشنى كۆزلەپ، ئەينى زاماندا
كىيىش كەڭ ئومۇملاشقان سەللە تەلپەكنى بارلىققا كەلتۈر-
گەن. سەللە تەلپىكى تىكىلىش ئۇسۇلى ۋە شەكلى جەھەتتىن
ئەنئەنىۋى تەلپەككە ئوخشىمايدۇ. سەللە تەلپەكنىڭ ئاسا-
سىي گەۋدىسىنى قوينىڭ ئاشلىنىپ ئەيلەنگەن تېرىسىدىن
ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدە تۆت پارچە تۆپىلىك تالاسىنى كېسىۋې-
لىپ ئۇنىڭ ئۈستىنى قارا رەخت، يەنى قارا رەڭلىك دۇخاۋا،
قارا رەڭلىك چىپەرقۇت ۋە باشقا قارا رەڭلىك رەختلەردە
تاشلاپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ كۆپتۈرمە قاسقىنى كەڭلىكى تۆت
سانتىمېتىردىن ئالتە سانتىمېتىرغىچە بولغان كۆرپىنىڭ قېتىغا
يۇڭ، پاختا قاتارلىق نەرسىلەر سېلىنىپ ھاسىل قىلىنىدۇ.
سەللە تەلپەك باشنى سوغۇق ۋە ئىسسىقتىن ساقلاش بىلەن
مۇھىمى سەللە يۆگەشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغاچقا كىشىلەر
ئۇنى «سەللە تەلپىكى» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. بۇ خىل
تەلپەكنى دەسلەپكى مەزگىللەردە پەقەت ياشانغان ئەرلەر
كىيگەن ھەمدە ياشانغانلار بىلەنلا چەكلەنگەن بولسىمۇ،
يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ خىل قائىدە بۇزۇلۇپ، ئۇنى
ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشلارمۇ كىيىدىغان بولغان، سەللە
تەلپىكىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا تەپسىلىي نەزەر سالساق
ئۇنىڭدا دەۋرنىڭ، زاماننىڭ، مۇھىمى ئوخشىمىغان ئىجتىما-
ئىي جەريانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇجەسسەملەنگەن. يېقىنغا
كەلگەندە سەللە تەلپىكىنى سەللە ئورىماي، باشنى سوغۇق-
تىن، ئىسسىقتىن مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈنلا كىيىدىغان ئا-
دەتلەرمۇ بارلىققا كەلدى.

پىپى تەلپەك

پىپى تەلپەك شەكىل جەھەتتىن «كەمچەت» بىلەن
ئوخشاش بولۇپ قوينىڭ تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، ئوخشماي-
دىغان يېرى شۇكى پىپى تەلپەكنىڭ ئېغىزىغا كۆپتۈرمە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قاسقان قىلىنماي، ئاددىي جىيەك تۇتۇلىدۇ. رەخت بىلەن سىرتى قاپلانمايدۇ، بەزىلىرىگە زىننەت ئۈچۈن زىغىزغىلىق تۇتۇلىدۇ. موي تەرىپى ئىچ تەرەپ قىلىنىدۇ، پىپى تەلپەك يىراق تارىختا ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن كىيگەن تەلپەكلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىز باش كىيىم قىلىپ كىيگەن كۇلا، جەندىلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر ئىلغارلىق بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئۇنىڭدا يەنىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى باش كىيىملىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولغان ئىپتىدائىيلىق ساقلانغان، كونكرېت ئېيتقاندا پىپى تەلپەكنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال بىلەن سايمان، تەلپەكنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاز بولىدۇ، يەنى ئادەتتىكى بىر پىپى تەلپەكنى تېكىش ئۈچۈن پەقەت قوي تېرىسى ۋە قايچا بىلەن يىپ - يىڭنىلا كېتىدۇ، پىپى تەلپەكنى ئادەتتە جەنۇبىي شىنجاڭلىقلارنىڭ بىر قىسمى «تۆپىلىك» دەپ ئاتاپ، كېچىلىرى بېشىغا سوغۇق ئۆتكۈزۈۋالماسلىق ئۈچۈنلا كىيىدۇ، يەنە تەبىئىي شارائىتى ناچار ئورۇنلارغا بارغاندا باشقا ئالاھىدىرەك بولغان باش كىيىملىرىنى ئاسراش ئۈچۈن مەخسۇس پىپى تەلپەك كىيىدىغانلارمۇ بار.

قاما تەلپەك

قاما تەلپەك تۈرلۈك قاملاردا ئاستى گىرۋىكىگە تاسما شەكىللىك كۆپتۈرمە قاسقان چىقىرىپ تىكىلىدىغان، كۆرۈنۈشى چىرايلىق، يارىشىملىق تەلپەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى سەللە تەلپىكىنىڭ گەۋدىسىگە تولىمۇ ئوخشايدۇ، ئەمما ئۇ سەللە تەلپىكىگە قارىغاندا بىر قەدەر نازۇك، سىپتا، يېنىك تىكىلىدۇ، قاما تەلپەكنىڭ ئايالچە، ئەرچە نۇسخىلىرى بار، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەلپەك تۇماق تىكىمچىلىكىنىڭ يېقىنقى زاماندا بارلىققا كەلتۈرگەن يېڭى مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنى تەلپەكنىڭ بىر قېتىملىق يېڭىلىنىشى دېسەك توغرا بولىدۇ، قاما تەلپەك ھەققەتەنمۇ تەلپەك تىكىمچىلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ يېقىنقى زاماندىكى ئالاھىدە نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ كۆرۈنۈشى ناھايىتى چىرايلىق، يارىشىملىق، سۆلەتلىك بولىدۇ. قاما تەلپەكنىڭ بارلىققا كېلىش ۋاقتى سەللە تەلپىكىدىن كېيىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى تىكىلىشىدىكى سىپتىلىقتۇر، يەنى قاما تەلپەك قارىماققا بەئەينى قىممەتلىك ماتېرىيالدىن ئۈيۈپ ياسالغان سەنئەت بۇيۇمىغا ئوخشايدۇ، قىسقىسى ئۇنىڭ ئۆزئارا يىڭنە يىپ بىلەن چېتىلغان ئورۇنلىرى سىرتىدىن كۆرۈنمەيدۇ. بەلكى بۇ ئۇستىلارنىڭ ئىنچىكە، سىپتا بولغان تىكىمچىلىك ماھارىتى ئارقىلىق تولىمۇ كۆركەم ھالغا كەلتۈرۈلىدۇ.

تۆلكە تەلپەك

تۆلكە تەلپەك كۆرپە تەلپەكنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئۇ شەكلىنىڭ كۆركەم، تىكىلىشىنىڭ سىپتا، يارىشىملىق بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدىكى گۈزەللىك تەلپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تۆلكە تەلپەك تۆلكىنىڭ ئەتىۋارلىق بولغان چىرايلىق، سىلىق كەلگەن تېرىسىدىن قاما تەلپەكنىڭ نۇسخىسىدا تىكىلىدۇ. بۇ خىل تەلپەك شۇنچە كۆركەم، يارىشىملىق بولغان بىلەن بىراق تۆلكىنىڭ تېرىسى ناھايىتى كەم تېپىلغاچقا ئۇ تولىمۇ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ، دەرۋەقە تارىختا تۆلكە تەلپەكنى كىيىشكە ناھايىتى كۆپ كىشىلەر ئىنتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنى كىيىش پەقەت باي، تۆرە ۋە زەردارلار بىلەنلا چەكلىنىپ كەلگەن. قىسقىسى بۇ خىل تەلپەكنى ئادەتتىكى كىشىلەر كىيىشكە نېسىپ بولالمىغان. بىراق تۆلكە تەلپەكنىڭ ھازىرقى ھالىتىمۇ كىشىنى ئۈمىدسىزلەندۈرىدۇ، تەپسىلىي ئېيتقاندا ھازىر كىشىلەرنىڭ ماددىي ئىقتىدارى تۆلكە تەلپەك كىيىشكە تولۇق يەتكەن بىلەن تۆلكىنى ئۆلتۈرۈش چەكلەنگەچكە، بۇ خىل تەلپەك بارا - بارا تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىشقا يۈزلەندى. شۇنداقتىمۇ سەنئەت ساھەسىدە ئارتىسلار تۆلكە تەلپەكنى مىللىي خاسلىقىمىزنىڭ بىردىنبىر نەمۇنىسى سۈپىتىدە سەھنىلەردە كىيىپ كېلىۋاتىدۇ. دېمەك، تەلپەك بىلەن تۇماق ئۇيغۇر باش كىيىم مەدەنىيىتىمىزدە ئەڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد مىراسى، ئۇيغۇرلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ گۈلتاجىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

(ئاپتور: خوتەن «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

يەكەننىڭ قەدىمي قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتىدىكى

تۆت گۆھەر

ئەكرەمجان مەترۇسۇل ئۈمىدى

جۇڭگودىكى داڭلىق «مۇقام يۇرتى»، «بادام ماكانى» بولغان يەكەن ناھىيەسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا، يەكەن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان تارىخى ئۇزاق قەدىمي يۇرت يەكەن يىپەك يولىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي رايوندىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا-سېتىق ئىنتايىن راۋاجلانغان ئەڭ ئاۋات شەھەرلەردىن ئىدى، ئۇنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، باغ-ئورمانلىرى كۆپ، ماددىي مەھسۇلاتلىرى مول بولۇپلا قالماي، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخى ئۇزاق، مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرىمۇ ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ھەممە تۈرلىرى بۇ يەردە ناھايىتى راۋاج تاپقان، يەنە بىر قىسىم مەھسۇلاتلار قەدىمي يۇرت يەكەنگىلا خاس بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ، ھەتتا مەملىكەت ئىچى-سىرتىغا داڭلىق ئىدى، بۇلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچى ئالاھىدە جۇلالىق، نۆۋەتتىمۇ داڭق قازىنىۋاتقان ئاساسلىق «تۆت گۆھەر» مۇنۇلار:

يەكەن ئەتلىسى: ئەتلەس ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمي قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيەت-سەنئىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئەتلەستىن تىكىلگەن ھەر خىل كىيىملەر تارىختىن بۇيان خانىم-قىزلىرىمىزنىڭ ھۆسنىگە-ھۆسن قوشۇپ كەلگەن. يەكەن — قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆزگىچە يەكەن ئەتلەسىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى، رەڭ تۈرلىرى ۋە كىيىم نۇسخىلىرى خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك قارىشى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن، شۇڭا ئىجادچانلىق روھىغا باي ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان بۇنداق قىممەتلىك مەدەنىي مىراس ئەتلەس ۋە ئەتلەستە ئىپادىلەنگەن گۈزەللىك قارىشىنى تەتقىق قىلىش، ئۆرنەك قىلىش — مەدەنىيەت ۋە ساياھەتچىلىك ئىشلىرىمىزنى گۈللەندۈرۈشتە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە ئەھمىيەتلىك تېمىلارنىڭ بىرىدۇر.

يەكەن ئەتلىسى — قەدىمدىن تارتىپ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىشىپ كەلگەن بولۇپ، يەنە «بېلېشمان نۇسخا ئەتلىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەكەن ئەتلىسىگە باشقا يۇرتلارنىڭ ئەتلەسلىرىدىكى گۈل-ئۆرنەكلىك ئېلېمېنتلارنىڭ بىر قىسمى كىچىكلىتىپ ئىشلىتىلگەندىن سىرت، ئۆزىگە خاس گۈل ئېلېمېنتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، يەكەن ئەتلىسى بۇرۇندىنلا قارا، قىزىل، سېرىق،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

زەيتۇنى ۋە ئۇنۋېرسال رەڭدىكىدىن ئىبارەت بەش خىل رەڭدە توقۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا ئەتلەسلەردىن ئەڭ چوڭ، روشەن پەرقى شۇكى ــ گۈل يوللىرى ئەتلەس ئېنىگە ئۈچ يول ئىككى دەۋر، تۆت يول ئىككى دەۋر، بەش يول ئىككى دەۋر، تۆت يول ئۈچ دەۋر، يەتتە يول ئىككى دەۋر، تۆت يول تۆت دەۋر قىلىپ قاتار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ھەرقايسى يوللارنىڭ تەگلىك رېڭى ۋە گۈل رېڭى ئۆزگىچە پەرقلىق بولىدۇ، ئادەتتە كۆپ ھاللاردا قىزىل، قارا، ھال رەڭ، يېشىل، سۆسۈن قاتارلىق رەڭلەر تەگلىك رەڭ قىلىنىدۇ، ئومۇمىي بىر پۈتۈن تەكشىلىك كۆرۈنۈشىدە، ھەر بىر يولدىكى ھەر بىر گۈل گۈرۈپپىسىنى تەشكىل قىلغۇچى گۈللەر ئۈچ قەۋەت جايلاشىدۇ.

يەكەن ئەتلىسىنىڭ ئۆزگىچە جۇلاسى كۆرۈنەرلىك، پەرقلىق، گۈللىرىنىڭ جايلىشىشى رىتىملىق، تەكشى، كىچىك ھەم زىچ بولۇپ، شەكىل ئۆزگىرىشى مول، ئۆزگىچە، رەڭ تۈرلىرى كۆپ ۋە ئۆزگىرىشچان، شوخ كېلىدۇ. ياش ئاياللار ۋە ئۆسمۈر قىزلارنىڭ كىيىشىگە تازا باب كېلىدۇ، ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يەكەن ئەتلىسىنىڭ رەڭ تۈرلىرى ۋە گۈل شەكلى ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا، ئۇنى قارا ئەتلەس، سېرىق ئەتلەس ۋە قىزىل ئەتلەستىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى نۇسخا دېيىشكە بولىدۇ.

ئەتىۋارلىق بۇيۇم ــ يەكەن قەلەمتىراچى: يەكەن قەلەمتىراچى (يەكەن پىچىقى) ــ قەدىمىي دىيار يەكەننىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىدىكى سەرخىل گۆھەرلەردىن بىرى بولۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق. ئۇ ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىنىڭ جۇلاسى بولۇپ، قەدىمدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ كۆركەم، ئۆتكۈر ۋە ئەپچىللىكى بىلەن تونۇلۇپ، ھەر مىللەت خەلقى تالىشىپ سېتىۋالىدىغان مەھسۇلات قاتارىدا داڭق چىقىرىپ، يەكەننىڭ كوزىر مەھسۇلاتىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يەكەن دىيارىدىكى داڭلىق قول ھۈنەرۋەن پىچاق ئۇستىسى زىرىپ ئەخمەت ئاخۇن ئۇستام تەرىپىدىن 1910 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك پىچاقچىلىق كەسپىگە ئۈزلۈكسىز ۋارىسلىق قىلىش، تاۋلاش، بېيىتىش ئاساسىدا مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، ھازىرقى «يەكەن قەلەمتىراچى» شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىر مۆڭگۈز، كۈمۈش، سەدەپ ۋە ھەر خىل سولياۋ دەستىلىك تۈرلىرى بار. بۇ پىچاق ئالاھىدە تاللانغان ساپ قۇيۇچتىن سېپتا سوقۇلۇپ، ئالاھىدە تېخنىكىلىق ئۇسۇل بىلەن سۇغۇرۇلغاچقا، ئۆزاق ئىشلەتكىلى بولىدۇ، بىسى ئۆتكۈر، پارقىراق بولۇپ داتلاشمايدۇ، پىچاق تىغىغا ئۇستامنىڭ ئىسمى ۋە يەكەننىڭ نامى ئويۇلغان بولىدۇ، قاپلىرىمۇ ئۆزگىچە سېپتا ۋە كۆركەم بولىدۇ.

يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان، ساياھەتچىلىك كەسپىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى يۇرت يەكەننىڭ نامى بىلەن بىللە، يەكەن قەلەمتىراچىمۇ ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىكلىكى، ئۆتكۈرلۈكى، سۈپىتىنىڭ كۆركەملىكى ۋە ساقلاش قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ساياھەتچىلەر بەس ـ بەستە خاتىرە بۇيۇمى سۈپىتىدە كۆپلەپ سېتىۋالىدىغان ئەتىۋارلىق سوۋغات بۇيۇمىغا ئايلاندى، ئۇنىڭدىن باشقا «ئۈرۈمچى سودا يەرمەنكىسى»، «قەشقەر سودا يەرمەنكىسى» دە يەكەننىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە كۆرگەزمىلەرگە قويۇلۇپ، كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم ياراتتى، بىر قانچە يىل ئاۋۋال كۆرگەزمىگە قويۇلغان غايەت زور ئوبرازلىق يەكەن قەلەمتىراچى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سودىگەرلەر، ساياھەتچىلەرنى ھەيران قالدۇردى.

بادام دوپپا: بادام دوپپا ــ يەكەننىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىنىڭ يەنە بىر جۇلاسى بولۇپ، يەكەن

خەلقى ئەڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان باش كىيىمى، ئۇ ئالاھىدە سۈپىتى، ئۆزىگە خاس جەلپكار تىكىلىش ئۇسۇلى، يارىشىملىقى جەھەتتە باشقا باش كىيىملەردىن پەرقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. يەكەننىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرىدا توي كۈنى تويى بولغان يىگىتكە ئالاھىدە بادام دوپپا كىيدۈرۈلۈپ، ھۆرمەتلىنىدىغان ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بادام دوپپىنىڭ شىنجاڭ، ھەتتا چەت ئەللەردىمۇ داڭقى بار بولۇپ، 1983 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئېچىلغان ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائەت بۇيۇملىرى كۆرگەزمىسىدە مۇنەۋۋەر مەھسۇلات بولۇپ باھالىنىپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەن.

بادام دوپپا ـــ قەدىمىي ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن كىيىلگەندىكى گۈمبەز شەكىللىك گۈللىرى ئوندىن 40 قىچە بولغان، تۆپىلىكىنىڭ تۆت تالاسىغا ئاي شەكىللىك گۈل تىكىلگەن، ئاينىڭ يېنىغا يۇلتۇزغا سىمۋول قىلىنىپ، ئۇششاق چېكىتلەر چېكىلگەن

دوپپا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى «كۇلاچە» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

بادام دوپپا ھەققىدە تەسىرلىك ھېكايىلەر بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق يىللار بۇرۇن يەكەن دىيارى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى نۇرغۇن شەھەر ـ يېزىلاردا ئېغىر دەرىجىدىكى يۇقۇملۇق ئۆپكە كېسىلى تارقىلىپ كېتىپ، نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كېتىپتۇ، پادىشاھ نۇرغۇن تېۋىپ ـ ئەمچىلەرنى يىغىپ، بۇ كېسەلگە شىپا ئىزدەتكۈزگەن بولسىمۇ ئۈنۈملۈك دورا تېپىلماي، ئۆلۈم ـ يىتىم بارغانسېرى كۆپىيىپتۇ، دەل شۇ ھالقىلىق پەيتتە، يىراق سەھرادىكى بىر تېۋىپ بۇ كېسەلگە ياۋا بادامنىڭ ئۈنۈملۈك شىپا بولىدىغانلىقىنى تېپىپ چىقىپتۇ، ئۇ چاغلاردا ھازىرقى بىزنىڭ باغلىرىمىزدىكى ئۆستۈرۈلۈۋاتقان بۇ باداملار ياۋا مېۋە دەپ قارىلىپ كۆلەملەشتۈرۈلمىگەنىكەن، بادامنىڭ شىپالىقلىقى بىلەن بۇ كېسەلنىڭ كونترول قىلىنىپ ساقايغانلىقىنى ئۇققان پادىشاھ تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ، ھېلىقى تېۋىپنى كاتتا مۇكاپاتلاپ، مەلىكىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىپتۇ ھەمدە ھەممە پۇقرالارغا بادام يېيىشنى، كەڭ تۈردە بادام ئۆستۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ، ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغان پۇقرالار شۇنىڭ بىلەن بادام دەرىخىنى ئەتىۋارلاپ باغۋاراڭلىرىدا كۆپلەپ ئۆستۈرىدىغان بوپتۇ ۋە بادام مېۋىسىنىمۇ ئەتىۋارلاپ كۇلاچە دوپپىنىڭ تۆپىلىكىنىڭ تۆت تالاسىغا تۆت تال بادام مېۋىسىنىڭ چوڭايتىلغان سۈرىتى، ئۇنىڭ يېنىغا بادام مېۋىسىگە قونۇپ شىرنە يىغىۋاتقان ھەسەل

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

هەربىسىگە سىمۋول قىلىنغان چېكىتلىك گۈل، كېزىكىگە يېڭى ھاياتنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ سىمۋولى بولغان كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش شەكلىدىكى 16 گۈمبەز شەكىللىك گۈل تىكىلگەن شەكىلگە ئۆزگەرتىلىپ، ئىسمىمۇ شۇنىڭدىن بىرى «بادام دوپپا» دەپ ئاتالغان ھەمدە قىز - ئاياللار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئادىمگە مۇھەببەت ۋە مېھىر - ۋاپانىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە بادام دوپپا تەقدىم قىلىدىغان بوپتۇ.

بىر بادام دوپپا ئادەتتە گۈلچى، تەپچۈك، دوپپىچى قاتارلىق ئۈچ ئۇستامنىڭ قولى ئارقىلىق پۈتۈپ چىقىدىغان بولۇپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۆز سېھرىي كارامەتىنى يەنىمۇ نامايان قىلىپ كەلمەكتە. ئۇدا بىر نەچچە نۆۋەت مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە يەكەندە بادام دوپپا مەدەنىيىتى ۋە يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى بويىچە مەخسۇس ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئالىم - مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىغا ئايلىنىپ، بادام دوپپىنىڭ شان - شۆھرىتى شىنجاڭ ۋە مەملىكەت ئىچى - سىرتىغا تارالدى.

كاچۇڭكۈلۈقلارنىڭ تۇماق مەدەنىيىتى: يارىشىملىق كىيىم - كېچەك ئادەمنىڭ چىراي گۈزەللىكى ۋە ئىچكى دۇنياسىنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدىغان مۇھىم ۋاستىدۇر، خەلقىمىز ئەزەلدىن باش كىيىملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسى، جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ۋە يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئاساسەن تىكىپ كىيگەن. كاچۇڭكۈلۈقلارنىڭ باش كىيىمى — كاچۇڭ تۇمىقىمۇ

تىكىش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى، ئوبرازلىق مەزمۇنى، نۇسخا ئالاھىدىلىكى، گۈزەل سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن «كاچۇڭ سەنىمى» ئارقىلىق ئوبرازلىق ئەكس ئېتىپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلدى ھەمدە تاغلىق رايوندىكى خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى دۇنيا قارىشىنى، گۈزەللىك، تۇرمۇش قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ساياھەتچىلىك ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مىللىي ئەنئەنە، مىللىي ئالاھىدىلىك سۈپىتىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

كاچۇڭ يېزىسى — يەكەن ناھىيەسىنىڭ تاغلىق يېزىسى بولۇپ، بۇ يېزا قارا قۇرۇم تاغلىرى بىلەن قورشىلىپ تۇرىدۇ، يەكەن دەرياسىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، كاچۇڭكۈلۈقلار ئادەتتە، بولۇپمۇ مەشرەپلەردە دائىم ئېگىز قارا كۆرپە تۇماق كىيىشكە ئادەتلەنگەن، كاچۇڭدا قارا كۆرپە تۇماق كىيىش ئادىتى 13 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، كاچۇڭ تۇمىقى ئاساسەن ئۈچ خىل نۇسخىدا بولىدۇ: 1 - نۇسخا ئېگىز نوغۇچ تۇماق بولۇپ، بۇ خىل تۇماق قارا قوزىنىڭ تېرىسىدە تىكىلىدۇ. ئېگىزلىكى 30 - 35 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ؛ 2 - نۇسخا قارا تۇماق بولۇپ، بۇمۇ قارا قوزىنىڭ تېرىسىدە تىكىلىدۇ، ئېگىزلىكى 25 - 30 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ؛ 3 - نۇسخا سالۋاي تۇماق بولۇپ بۇ قوينىڭ ئۆسەك تېرىسىدە تىكىلىدۇ، ئېگىزلىكى 10 - 15 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ، ئادەتتە ئاياللار كىيىدىغان تۇماقلارنىڭ سىرتقى قىسمى يىپەك رەختتە نەپىس ۋە لاتاپەتلىك قىلىپ تىكىلىدۇ، ئەرلەرنىڭ تۇمىقىنىڭ سىرتقى قىسمى تاشلانمىغان بولۇپ، بۇنىڭغا بىر قاراپلا بۇ باش كىيىمنىڭ ئەرلەرنىڭ ياكى ئاياللارنىڭ ئىكەنلىكىنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇ باش كىيىم يەنە سىرتتىن كەلگەن ئەزىز مېھمانلارغا ئالاھىدە سوۋغا قىلىنىدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. «مۇقام يۇرتى — يەكەن»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2001 - يىل 1 - نەشرى، 16 - ، 19 - ، 38 - بەتلەر.
2. «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» 2004 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، 3 - بەت.
3. «شىنجاڭ گېزىتى» 1998 - يىل 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، 5 - بەت.

(ئاپتور: يەكەن ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

شۋېتسىيەلىك مىسسىيونېر سىگفرىد موئېن توپلىغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما

ماموت ئىمىن

كىرىش سۆز: شۋېتسىيەلىك مىسسىيونېر سىگفرىد موئېن (Sigfrid Moen Rev ، 1897ـ 1989) ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدا دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا 1930 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارنى ئارىلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئالاقىدار بولغان نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىغان. بۇ ئەسەرلەر ئىچىدىن مەخسۇس خەلق قوشاقلىرى تاللىنىپ، گۇننار ياررىڭنىڭ رەتلىشى بىلەن 1996 ـ يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى تېئولوگىيە ئىنستىتۇتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. مەن فرانكفورت ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركولوگىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇغىلى چىققاندا فاكۇلتېت ماتېرىيال بۆلۈمىدىن گۇننار ياررىڭنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش جەريانىدا گۇننار ياررىڭ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شەرقىي تۈرك ياكى يېڭى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما» دېگەن ئەسەرنى كۆرۈپ قالدىم. جەمئىي 46 بەتلىك بۇ كىچىك كىتابقا سىگفرىد موئېن توپلىغان جەمئىي 79 پارچە قەشقەر خەلق قوشىقى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئاۋۋال قوشاقلارنىڭ ئۇيغۇرچىسى، ئاندىن ئۇنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا توپلانغان بۇ قوشاقلارنى بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇنچىۋالا چوڭ پەرقنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. بىز ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ئەھۋالى، مۇھىمى، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 ـ يىلدىكى ئاغزاكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن نۆۋەتتىكى ئاغزاكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرمىلىق تەتقىقات ئۈچۈن ماتېرىيال بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، سىگفرىد موئېن توپلىغان قەشقەر خەلق قوشاقلىرىنى ھۇزۇرۇڭلارغا سۇندۇق.

ــ تەييارلىغۇچىدىن

تاغقا چىقتىم داۋانىسىز،
ساڭا كۆيدۈم ئارامسىز.
كۆيگەنىمنى بىلەمسىز،
كۆڭلى قارا ئىمانسىز.

ئاق تامىڭدا ئات يۈگۈردۈم،
يىقىلدىم تۈزگە.

ئاتىنىڭ ئالدىدا خەت ئېبەردىم،
دوستۇم ساڭا.

ئۆستەڭ بويى يۇلغۇنلۇق،
دوپپاسى بادام گۈللۈك.
سەن خانىمنى ئويناتقان،
چۆرەسى قىزىل گۈللۈك.

ئوتتا كۆيەيمۇ دوستۇم،
چوغدا كۆيەيمۇ دوستۇم.
ئوتىڭىزغا پايلىماي،
ھەرەمگە كېتەيمۇ دوستۇم.

قوغۇن تېرىدىم خەسكە،
پىچىپ بېرەمەن بەگگە.

www.uyghurkitap.com

ئاتاممۇ يوق، ئاناممۇ يوق،
بۇ يۇرتتا ئۆزۈم يەككە.

تاشيولدا ھەيدەيدۇر،
شوپۇر بالالار ماشىنا.
ئەگەر ئوقۇغان بولساڭ،
كۆن بولمايدۇ ئاشنا.

مەن ئاتىمنى سۇغاردىم،
مارالبېشى بۇلاقتا.
ئوغۇل بالا، ياش بالا،
سىپا يەردە سولاقتا.

قىزىل گۈل ئاچىلىپدۇر،
باغ يول ئىچىدە.
قارا كۆز ئولتۇرادۇر،
ھۇجرا ئىچىدە.

قىزىل گۈل ئاراسىدە،
بوياغىنى كۆرۈپ قالدىم.
ئېيتماغانغە بولمايدۇر،
سىزگە مەن كۆيۈپ قالدىم.

باشتىكى دوپپاڭنىڭ،
كۆلگە تۆشتى شولىسى.
مېنى كۆيدۈرگەن يارنىڭ،
يول تۆپەسىدە ھويلەسى.

ئۆينىڭ ئارقاسى شولۇق (شورلۇق)،
پۇتۇڭ ئاغرامدىكەن يارىم.
شول ئوتدە ئۆلۈپ كەتسەم،
ئىچىڭ ئاغرىمدىكىن يارىم.

ئالماتۇ دېگەن شەھەرنىڭ،
ئالماسى تولا ئىكەن.
غېرىبلىك ماڭا يەتتى.
كەلمەسەم بولار ئىكەن.

ئېلىخونىڭ يوللەرى،
چىلان بىلەن چۆل قۇدۇق.

قايەردە بولسا ئاتامنى،
بىز خۇداغا تاپشۇردۇق.

قاشى قارا مۇنايىم،
تولادۇر مېنىڭ گۇناھىم.
گۇناھىمنى تونۇرمەن،
رەھىم قىلغىل خۇدايىم.

مەن كېتەي، يارىم كېتەي،
ئەرزىم بەيان ئەيلەپ كېتەي.
مېنىڭ يارىم قايدا دەپ،
چۆللەردە مەن يىغلاپ كېتەي.

ۋاپا قىلامىكى دەپتىم،
جاپا قىلىشنى كىم بىلدى.
ئايرىلماسمىكى دەپتىم،
ئايرىلىشنى كىم بىلدى.

ئېگىز ئېرىقتا نو(ر) قويغان.
پەس ئېرىقتا گۈلدۈرمە.
سىزگە مەن كۆيۈپ قالغان،
ھېچكىشگە بىلدۈرمە.

سەنمۇ غېرىب، مەنمۇ غېرىب،
باغقا بۇغدايىنى تېرىپ.
ئالتە ساچقاننى قاتىپ،
لەيلەي ئېيتقان شاھ غېرىب.

ھاۋادىكى بوز قۇشمەن،
خىنىم دەردىڭدە بىھوشمەن.
مەيلىڭ بولسا كەل يارىم،
ئالتۇن بىرلەن كۈمۈشمەن.

كېتەردە خۇش دېمەي كەتكەن،
مېنىڭ ئانداغمۇ يارىم يوق.
پىشانەمگە پۈتۈلگەندۇر،
ئانى تارتماسقا چارەم يوق.

دۇتارى يۇ، دۇتارى،
دۇتارىغە پەي تارى.

كۆيەككە نېمە دارى،
چىلىم بىلەن سەيخانە.

گۈلۈم غۇنچە گۈلۈم غۇنچە،
نېمە كۆيدۈرۈرسەن ئۇنچە.
سېنىڭ گۈلۈڭ ئېچىلغۇنچە،
مېنىڭ گۈلۈم تېخى غۇنچە.

يا دەردىدە مەن ئادا بولدۇم،
غەمگە مەن يەنە تولدۇم.
(ياكى) غەمگە مۇپتىلا بولدۇم.
بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئاشىق بىقارا بولدۇم.

كەتتى ئول كۆڭلى قارا،
كېتەمسە يارىم دېمەدى.
(ياكى) بارامسە يارىم دېمەدى.
چىنىگە چاينى قۇيۇپ،
ئىچەمسە يارىم دېمەدى.

سەن چىمەننىڭ بۇلبۇلى سەن،
مەن چىمەننىڭ بىر گۈلى.
سەن چىرايىڭغا ئىشەنسەڭ،
مەن خۇدايىمنىڭ قۇلى.

راۋاب چالغان قوللەرىڭ،
تالمامدۇر بىلەكلەرىڭ.
ئۇشتۇيەڭدىن مەن ئۆتسەم،
كۆيمەمدۇر يۈرەكلەرىڭ.

باغقا كىرمەكلىك ئاسان،
شورا بولغاندىن كىن.
ئاشنا تۇتماقلىق ئاسان،
مەيلى بولغاندىن كىن.

مەن بۇ يولغە ماڭما ئەتتىم،
باشلاپ كەلدى ئىبراھىم.
ئاشۇق بىرلەن مەشۇقنى،
ئايرىۋەتتى خۇدايىم.

راۋابچى ئۆتتۈپ كەتتى،
ئارقادىكى يول بىرلەن.
كۆڭلۈمنى ئۆتتۈپ ئالدى،
قولىدىكى گۈل بىرلەن.

باغقا كىرىپ باغبان بولۇپ،
تىرىسام تەيدى گۈللەرنىڭدىن.
ژۇرەكمنى ئوتتا داغلاپ،
ئەگسەم نازۇك بەللەرنىڭدىن.

ئەجەب يەمان كۈنلەر كېلۇر،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغە.
سايدا تۇگۈرمەن چۆرگۈلەمدۇر،
كۆزىدىن ئاققان ياشىغە.

كېچە بولسا ياتمايدۇر،
تەرەكنىڭ باشىدا قارغا.
نېمە ئۈنچە يىغلايسەن،
ۋاپا قىلمىغان يارغا.

سېنى دەيمۇ، مېنى دەيمۇ،
سېنى كۆرمەي ئۆلەرمەنمۇ.
سېنى كۆرمەي ئۆلۈپ كەتسەم
بەھىشت ئۈزى كۆرەرمەنمۇ.

ھەر شەنبە چىقىپ گەچتىم،
مەي باغلانىغان ئۆجمەگنى.
بۇ شەنبە چىقالمادىم،
نە قىلاي غېرىبلىقنى.

سەھەردە سايراغان بۇلبۇل،
خۇداغا نالە قىلمامدۇر.
ئاتامىز يوق، ئانامىز يوق،
خۇدايىم رەھمە قىلمامدۇر.

كۆك قومۇشقا ئوتنى ياقسام،
ساغرا كۆيمەس دېدىم.
يۈزى ئاق ۋە كۆڭلى قارا،
مەندىن ئايرىلماس دېدىم.

كەتتى ئۆستەڭ ياقىلاپ،
تاش بىرلەن قۇمنى ساناپ.
كېچە بولسا ئۇيقۇ يوق،
كۈندۈزدەكى يارنى ئويلاپ.

ئاتلارىنى ھەيدەيدىكەن،
مۇز داۋان بىرلەن.
بىر ياخشىنى قىينايدىكەن،
بىر يامان بىرلەن.

ئارپا بۇغداي سامانىنى،
سالقىن ئاربىدۇر.
بىرتۇغقان قارىنداشىم،
ئۆلۈم ئاربىدۇر.

ئاتام مېنى ئانام مېنى،
بالام دېمەسۇن.
خۇدا ساپتۇر شۇ كويلارغا،
يەمان دېمەسۇن.

ئاتاڭ قىچقىرىدىمۇ كەكلىك،
ئاناڭ قىچقىرىدىمۇ كەكلىك.
قەپەسنىڭ قەدرىنى بىلمەي،
ئۇچۇپ كەتتىڭ نادان كەكلىك.

بارسام، بارسام ياز بولۇپتۇر،
كەلسەم زىمىستان.
كەچكەن كۈنۈم كەتمەسمۇ،
ياردىن ئايرىلسام.

ئۇجمىلەر پىشىپ قاپتۇ،
شاخ ـ شاخىدا مەي باغلاپ.
چوكانلار قىرىپ قاپتۇ،
ئەمچەكلەرى تور باغلاپ.

مەن ئاتىمنى سالمايمەن،
ئۆستەڭ بويى لۆملۆمگە.
ئەجەپ ئىچىم ئاغرىيدۇر،
ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرۈمگە.

مەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا،
سەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا.
خۇدا بۇيرۇسا كۆرۈشەرمىز،
ناچۇق ئۆستەڭ بويىدا.

قۇيرۇقۇم قانات قويدى،
سايىدىكى سۆگەتلەرگە.
يارغا خەت بىرەر چاغدا،
ئوت كەتتى يۈرەكلەرگە.

باغدا كاككۇك سايرايدۇر،
ئاڭلاڭلا نىمە دەيدۇر.
ھەر كۈن ھەر نىمە دەيدۇر،
دەرد كەلمەيدۇر بىلمەيدۇر.

شوتا قويدۇم شاتۇتقا،
بىز مۇساپىر بۇ يۇرتقا.
مۇساپىر دەپ خار كۆرمەڭ،
بىز كېتەرمىز ئۆز يۇرتقا.

قۇشقاچلار جىلۋىدايدۇر،
لاچىن كەلگەن ئوخشايدۇر.
يۈرەكىم جىغلدايدۇر،
يارىم كەلگەن ئوخشايدۇر.

چىرايىم زەفران بولدى،
ساماندىن ئايرىيالمايمەن.
مېنىڭ بىچارە كۆڭلۈمنى،
يەماندىن ئايرىيالمايمەن.

چارە چاقۇ چاۋاچاق،
چاۋا تەردىم بىر قۇچچاق.
چاۋارىمنى ئەپ كەتتى،
پاقا بىرلەن قۇمۇچاق.

ئاشنا تۇت چىرايلىقنى،
يولدە قوي نىشانىگنى.
ئاشنا قولغە كەلمىسە،
ئۆرۈپ قوي پەشانىگنى.

ئۆلىغا چىقىپ كەتتى،
يول بىلمەيدۇرغان باللا.
سوداسىنى قىلالامدۇر،
سودا قىلماغان باللا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

فەيزابادنى چۆل دەيسەن،
چۆل ئەمەسكەن ئاۋاتكەن.
يېڭى يارچى يار تۇتسام،
قەند ئەمەسكەن ناۋاتكەن.

قاپقارادۇر قاشلارىڭ،
يەلپۈنەدۇر ساچلارىڭ.
سىزگە نېمە دەرد كەلدى،
تۆكۈلەدۇر ياشلارىڭ.

ئارتۇشنىڭ يولى يامان،
توشۇيدۇر ئوتان- سامان.
نادان باللار بىلمەيدۇ،
ھەممەدىن كۆيەك يامان.

ناخشىنى تولا ئېيتسام،
ئەل مېنى سارالڭ دەيدۇر.
قەدرىدان ئاتام بولسا،
دەردى بار بالام دەيدۇ.

هاراق ئىچسەدۇر دەيدۇر،
تاماكۇ چەكسەدۇر دەيدۇر.
ھەركىم ھەر نېمە دەيدۇر،
دەرد كەلمەيدۇر بىلمەيدۇر.

ئاتىمنى توقۇپ قويدۇم،
يىغۇرغان يامان قاردا.
باشىمغا ھەر بالا كەلسە،
مېنىڭ كۆڭلۈم تېخى ياردا.

ئاتىمنى توقۇپ قويدۇم
ئايىللەرىنى مەن تارتماي.
بۇ دەردنى كىم تارتسۇن،
سەن بىرلەن مەن تارتماي.

ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى،
باغدا قىلايلى سەيلى.
يار كېلەمدۇر كەلمەمدۇر،
يارنىڭ ئۆزىنىڭ مەيلى.

يار كېلۇرمىكىن مۇنداق،
مەن بارامدۇرمەن ئاندا.

يارغا يار كېرەك بولسا،
قول سالىپ كېلۇر مۇندا.

كاككۇكلار كېلىپ قاپتۇ، يارەي،
باھار بولغانغا ئوخشايدۇر.
كۆڭلۈم خوش بولۇپ قاپتۇ، جانىما،
يارىم كەلگەنگە ئوخشايدۇر.

كاككۇكلار كېلىپ قاپتۇ، يارەي،
ياش ئوسما تېرەكلەرگە.
يارىمنى خيال قىلسام جانىما،
ئوت كەتتى يۈرەكلەرگە.

كاككۇك ئاشۇقى زەينەپ، يارەي،
بىرى باغدا، بىرى تاغدا.
بۇلبۇل سايرىغان چاغدا، جانىما،
مەن يارىم بىرلەن باغدا.

ئالمانى ئاتتىم دەرياغا،
لەيلمەيدۇر چۆكمەيدۇر.
ئايىم خانىنىڭ ئوتلارى،
يالدىرلايدۇر ئۆچمەيدۇر.

چىنانى بەرمەڭ نادانغا،
ئويناپ، ئويناپ سىندۇرۇر.
بىۋەفاغا ئاشنا بولساڭ،
قاچان كۆڭۈلنى تىندۇرۇر.

كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرمەڭ،
كۆڭۈل ھەر جايغا باشلايدۇر.
سەمەرقەند ئالماسدەك،
ئالىپ چۆللەرگە تاشلايدۇر.

ئوتان كەسكەن كەركەمىكىن،
يارغاچ كەسكەن كەركەمىكىن.
تاتلىق گەپنى ئىشتمەيدۇر،
يارنىڭ كۆڭلى تەتۈرمىكىن.

بارغۇم بار ھەي بارغۇم بار،
بۇغدايلىقتا زارغۇن بار.
كىمنىڭ قىزى ئۇز بولسا،
شۇنى بارىب ئالغۇم بار.

ئول يان ئۆتۈپ بۇيان ئۆتۈپ،
نەرگە بارۇرسەن.
ئوسما قويۇپ گۈلنى قىسىپ،
جاننى ئالۇرسەن.

ئامراقىم دەيمۇ سېنى، ۋاي،
تاتلىقىم دەيمۇ سېنى.
شىشەدىن ساندۇق ئېتىپ،
ساقلاپ سۆيەيمۇ ۋاي، سېنى.

باغدا باققان پاخلانىم دەپ،
ئۆلتۈرۈپ يەيمۇ سېنى.
شىشەدىن ساندۇق ئېتىپ،
ساقلاپ سۆيەيمۇ سېنى.

ئايۋانىڭدا ياتايمۇ،
سەرايىڭدا سەن.
ئاق راباتتا ئايرىلغان،
يارىمسەن.

مەن بۇ يەرگە كەلمەيتتىم،
ئالىپ كەلگەن ئىبراھىم.
ئاشۇق بىلەن مەشۇقنى،
ئايرىپ ئاتقان خۇدايىم.

ئاينى كۆردۈم ئاسماندا،
كۈننى كۆردۈم ئاسماندا.
مەن ساڭا بېرىپ قوياي،
قەرزىڭ بولسا دوستامدا.

ئاينى كۆردۈم ئاسماندە،
قەرزىڭ بارمۇ دوستۇمدە.
قەرزىڭ بولسا مەن بېرەي.
نەق نەرسنى يىغقاندە.

تام تۆپەسدە ئولتۇرادۇر،
غۇنچە بويلۇق بىر يىگىت.
ئىشارەتلىسەم شەرەتكە كەلمەس،
ئىشارىتى تاتلىق يىگىت.

(ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېر-
سىتېتى ئۇيغۇر تىلى فاكۇلتېتى چاغاتاي
ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىنىڭ 2008 -
يىللىق دوكتور ئاسپىرانتى)

سۇ تۈگمىنى

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路716号文联大楼14层)
电话:(0991)4554017 传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR China
E—Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax:0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130/I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040